123/4

अथ

"खण्डनोध्दारः"

वाचस्पतिमिश्रप्रणीतः।

Khandnoddhar

खंडनोद्धारप्रारंभः क्रियते ॥

खं·खा·
१

ओं विघ्नेशाय नमः ॥ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानेकः पुमान्विश्वजनीनलीलः । जगत्सु सत्तां स्वपि तन्निभं गवीजमस्माकमनःकरणे
चकास्तु १ आनंदाद्वयवाहिनी श्रुतिरपि त्रैलेखमक्षापतेतास्मिन्नेव जगे भवन्ति जगतां चेतांसि मायामुषि निर्वाणप्रतिभूस्सविस्मु
भजतामाभीरदाराधिपं वंदे स्वात्मकचिस्मकाशममलं तन्निधिंकारं महः २ श्रीराधे विरहोद्दिदीरितांनांत्विरदशायां यारिपदिंग्रोल्लसल्मूरि श्रि
भंगीभंगीकुर्वन्नकरणं दौस्थ्यं त्रिभुवनजननी बीजपानम्रमौलिः देवः पायादपायात्कुसुमशरपरीरंभसंजातभावः अघः स्विद्य
न्नेरणास्मिन्नकमत्स्यमुखेभ्यो मात्दशानः करेण ३ नद्वैकान्तारचारिरम्पः सल्वलन्ति प्रापशोणिरः तत्समाद्यति प्राज्ञास्य धर्मः स
नानन ४ रवं दृमुंदूउम भ्रद्रुपपुपारिकस्पत्रासहृस्केणा तन्मल मुद्रमतिनावाचस्पतिना निरस्यतेलम्पकृ अथ कथापांवा
दिनो । निषमसमेनाद्रशंमन्यन्ने पञ्चमाणादयः सर्वे तत्राऽसिद्धान्तथाऽसिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयं तदपरे
णोल्लसंति तथा हि प्रमाणादीनां सत्त्वं परमभ्युपेयं कथकेन नलक्ष्यहेतोः किन्त्वदनभ्युपगच्छन्तौ वादितो आदिम्यान्तदभ्यु राम
पगमनियतस्ववाग्व्यवहारस्य प्रवर्त्तेपितुमशक्यत्वात् उभतलकत्तेव्यवाग्व्यवहारहेतुत्वात् उतलोकासिद्धत्वात् अथवाज १

स्तन्नभ्युपगमस्य तत्त्वनिश्चयविजयफलेति मंसज्जकत्वादिति। अत्र यद्यपि प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमनिरूपतत्त्वं तद्धेतुकत्वेन पालत्वेन लो
कसिद्धत्वं तद्धीनफलकत्वं चेति चानुपपन्नं विरुद्धमिति विकल्पेन कल्पनेः तथापि पुरस्कारांशे प्रायेण विकल्पद्वयं दुरुस्त्व
सतथा मन्यसे इत्येवेति। ननु तथापि द्वितीयो विकल्पः सर्वधुरस्कारस्तस्यापि विकल्पती पत्वादिति चेन्न। नः संकेतकखण्डनेनैकस्य
उ खण्डनेनेसिद्धेतस्यापि ततः खण्डितत्वेन पयगनुपन्यासादिति। अत्र नाद्य द्वितीयो वेदान्तिमाध्यमकचार्वाकवाग्व्यवहारस्यैतं
नैव नापि सत्त्वान्यतरपक्षः लोके हि प्रमाणानां वा हाकादिवो। अत्र नाद्यः प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमः प्रमाणादिव्यवहारसिद्ध
त्वस्यापि विवादपदत्वान्नापरः तद्व्यवहारस्य परीक्षकैरङ्गीकृतत्वात्। समयबन्धेनैव फलानन्तिप्रसंगादिति खण्डनं। अत्र प्रा १८
चः अत्रालीकापेक्षया च लक्षणमात्रमेवेह सत्त्वाविवक्षितेनेच्छ प्रमाणादिवस्तुकहरीमेव। अन्यस्तु वा अवाध्यत्वादिकं सत्त्वं धर्मस्य प
मिर्णेणांश यामेदोपगमात्तत्तदवधारणमेव तदभ्युपगमः। अत्र पूर्वदृष्टेः संदेहत्वात्तस्यादृष्टेश्चव्यभिचारादवाध्यत्वं हा
दुरवधारणमिति चेन्न। यस्माद्विवस्तानोपावन्तः परीक्षाप्रकारा लोके प्रतीतास्तावद्भिः परीक्षितास्मिन् च वस्तुनि चेद्

खं॰खा॰
२

न्यथामात्रेणावसीयमानेन तत्त्वाधिगमप्रसाध्यमानेनादृशमेव च विज्ञानं लौकिकैः प्रमेति तत्करणमेव प्रमाणमिति तद्विषय एव च प्रमे
यमिति गीयते तस्मादस्ति प्रमाणादीनां सत्त्वाभ्युपगमप्रेतितद्दिनाभ्युपगम्यते प्रतीयत एव न यथा ख्यात्युपपादिप्रतीतमपि
वाबाध्यते यथा देहात्मत्वादिकं बाधपुरस्सरमेवेवा प्रतीयते यथानुमानुमानग्रहणीति प्रमाणादि नैव मितिं न च नदू ३
हति। प्रामाण्यसंशयादर्पपर्यन्तमनवधारणं प्रवृत्तिसामर्थ्यादिना ज्ञानप्रामाण्यस्यावधारणसंभवात्। न च प्रतीतमपि प्र
माणादिकमैकान्तिकबाधप्रतिसंधानेनासाम्प्रतं आसंसारमसंसारं वा बाधानवतारात्। तादृशबाधस्यापीदानीं निश्चायका
भावात् शंकापिशाच्याश्चानिरोहे ऽस्मिन्नापि किंचित्करत्वात् तथापि च व्यवहारदशायां सर्वलोकसिद्धस्यैव वस्तुनोऽनुसर्तव्यत्वा
त्तत्र न एवानुमाने वैरिणा वार्णीकप्रसज्यनुमानप्रयोगं कुर्वाणो न चार्वाकैरवधीयते तेन तत्प्रयोगस्य लौकिकैरुपगमात्तथापन्
तुमतत्त्वस्यवादोपपत्तेः। प्रस्तुतव्यवहारदशायां लौकिकं पंथानं जहद्दूषणीयरावभूवति। नापि प्रपंचमिथ्यात्वाद्वष्टंभेन प्र २
माणादेरसत्त्वाभ्युपगमः प्रपंचमिथ्यात्वे प्रमाणाभावात् न हि प्रत्यक्षेण तत्सिद्धिः न हि तन्मिथ्यात्वे प्रत्यक्षमस्ति नाप्यनु

मानं प्रसक्तत्वबाधात् नाप्यागमः विरोधि प्रसक्तबाधेन प्रपंचमिथ्यात्वश्रुतेरेवान्यपरत्वात् किंच प्रपंचमिथ्यात्वेन तावदभाव
प्रतियोगित्वं सिद्धसाधनात् नाप्यसत्त्वासत्त्वेन हेतोः प्रमाणैर्भानलिंग्यनेरखपुष्पवत् नापि प्राचीनैः प्रमाणादिसत्त्वानंगीक
रेण तेषामकस्मात् चिन्तनं तु पगमरहितप्रपंचमिथ्यात्वमिति युक्तमभ्युपगमवीजस्याति प्राचीनानभ्युपगमस्यानभ्युपगमा
देतुल्यत्वेन हेतुर्निगर्वैरहेतो नावरणीय यत्र मरस्तुपहस्यते किंच प्रमाणानां स्वरूपविचारेकथायां विचारयितुः कथयितुस्व
निपतेर्वोपस्थितिकेच्छितानस्य व्यवहारानंगत्वात् अतएव सर्वेषां लौकिकानां स्वार्थविचारेकथायांवाङ्गत्वात् प्रमाणादिके
तत्त्वं च संवेदनेऽसिद्धान्तद्वितिनत्तत्कथासाध्यं नहि तेन मध्येव प्रमाजन्यतेऽननुत्पत्तिपरेनत्तस्य प्रमाकरणत्वं तत्त्वं प्रतिसाध्य
पंस्यानंतस्य तपिमपि वस्तु महत्त्विकत्वात् एवं च सति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमवतस्तद्दसत्त्वाभिधानमोहासीन्याभि
धानंवानं तं विप्रलंभकगणं तथा च प्रमाणादिसत्त्वेपि प्रमाणाकथायां वाच्यमकथायां वेति विकल्पस्यापि कावकाश १:
तत्सत्त्वस्य सकलव्यवहारहेतुमतत्त्वेन तत्र प्रमाणाभिधानस्यैवानवकाशात् किंच प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमस्यावहूवारक

खं.खा. यथोः प्रवृत्तिहेतुत्वं यावत्तैर्विनैव प्रदितेनाभ्युपेतेन दापरमथोथहेतुमत्तं तद्व्यवहारमात्रेणापि परस्परवोधांमिछत व्याचविथवाग्व
३ वहारादृष्टीस्खलमतिपीतया। न चैपमपि प्रतितं छुपापव्यतिरेके फलं भवतीत्यभ्युपगम्यवादिभ्यां प्रवर्त्तितव्यां कथायां त्वया वा
च्यान्वयव्याप्रवर्त्तितापां वा नाद्यं स्वयमपि तथोपगमेनतस्यामुपायव्युत्पादनानैर्विसात्। नापरः व्यापमतेजगन्निताद्
र्श्याः कथायास्वासंभवात्। न त्वत्कथायां सलंनदेदोदास्वेवासमासिस्तवादिवादिनौवा कथां प्रवर्त्तेयतनदन्तिन्यायमतमिति
चेत्। हन्ततर्हिलयापि ने पापिके छुपदूषणं दोपतेतत्र दृंगत्वानुपगमप्रवर्त्तितायां कथायामथ प्रमाणसत्वाभ्युपगमं
विकां यान्नाद्यः तत्र तदभिधानानौविसोतस्वयमेवनैयापिकेन प्रमाणादेरनंगत्वोपगमात्। नान्त्यः लक्ष्मणतेजगन्निता
दृश्याः कथायास्वासंभवात् तस्मान्प्रमाणादेरभ्युपगमेकथैवतत्संभवस्तु न्यायकेलिप्रसंगादिस्वेवस्यात्। न च्या स्क
प्रमाणस्याहिसत्वेनेत्यभ्युपगछत्तत्कथं प्रमाणेन स्थपेत्यनेतिनाभ्युपेतं किंतु तत्रौदास्येन वर्त्तेतरतिचेत्। राम.
नमस्तत्त्वं वनायत्वया प्रमाणस्यादरणात् औदास्येवं तदसंभवात् नहि तत्रौदास्येन दाम्प्रपतेचेत्किंसंभवति तत्स्या ३

द्वैतस्याभिधानमसत्वाभिधानं वा विभ्रमकत्वं वा समिति। सांव्यवहारिकेन प्रमाणेन कथपाभिनव पारमार्थिकीमपि तत्स्य स
त्तामभ्युपेत्य विशेषे वा बोधः स्यादिति चेन्न। किमिदं सांव्यवहारिकत्वं अविचारितसुन्दरत्वमिति चेन्न। तुल्यमेतद्द्वैगतं। बाध्य
मानत्वादिति चेन्न। आत्मैक्यसिन्नाहि बाधकमेव प्रमाणमबाध्येदिति न सर्वे प्रमाणासिद्धिः। न तत्त्वावेदकत्वमिति चेन्न। नहि तद्बा
धकमेव प्रमाणं नहि बाध्येन किंचिद्बाध्यते किंत्वबाध्येनैव सर्वमेव बाधकं बाध्यमुभयमपि दृष्टं बाध्याविशेषादिति चेन्न। इद
मप्यनुमानं वा प्रमं वा ध्यं वेत्युभयतःपाशा रज्जुः। तत्कल्पितानि प्रमाणानि निखिलान्यात्मनैरेव रूपेणोनुपसर्पाणि विलीय
न्ते। एवं हि स्वरूपाण्यपि संहरोपस्तुं दृश्यत इति क्रमशः इति चेन्न। एवं हि सर्वाणि प्रमाणानि च हीयमानानि बाध्यानीति तद्वचनार्थः। सोऽपि व्या
हतस्येव बाध्यत्वात्तद्बाध्यत्वेन बोधसिद्धेः। किंतु क्षिप्रं। किंत्वोक्षितं उपायस्य साधनस्यासाधनत्वे उपायान्तुरेव निय
हान्। एतत्सर्वं वा ध्यमेव शेषे वा बोधः स्यादिति चेन्न। आसंसारं तत्तदुदयानव्यवहारदशोत्तरं वा बोधविषयतामिति चेन्न। न
आसंसारं व्यवहारदशापारवसत्तानन्तदृष्टौ व्यापिदृश्याभविष्यतीयत्र प्रमाणाभावात्तु उपनिषदां च तत्प्रमाणत्वा

धिमगतां त्वया प्रामाण्याभावस्य मया चान्यपरत्वस्योपगमात् न शंकामात्रस्य चैवं वेदस्येनावाधकत्वात् व्यवहारदशायां
खं॰ टी॰ ४ तावदुपनिषदेवस्वप्रकाशशुद्धबुद्धस्वभावे ब्रह्मणि दशान्तरमतेऽप्रमाणमेतद्दशायामपेक्षत देवस्मिन्नस्वप्रकाशत्व
दिति चेन्न दशान्तरेनस्याऽनुत्तेन प्रामाण्यं स्वप्नगतैककल्पादृग्गतैककल्पाद्वा। नोभौ प्रागेवनहानौ मापेवो धुपेयोपपादकत्वनेर
पनिषदां च सत्वात्तदुपनिषज्जन्मबोधोदितत्विलक्षणाः सर्वाणि वचनी पानाविघाद्यपमहिम्ना प्रादुर्भवन्ति सत्त्वेन
रवपवनीरतनस्यवीचिनिचयस्येरस्य पेतुर्विलीयनेनस्येवनिवात। सिमिन्नस्येवेति चेन्न। भवेदेवं परिब्रस्तामित्रो बोद्धान्त
दानस्यात्। सपारपार्षिको नास्येवेति चेन्न नसावपिप्यन्ते हिनानात्मानः। प्रत्युत प्रमाणादिसत्वाभ्युपगमस्य कथं गत
नैपापिकेन तावन्माध्यते तत्कोऽद्रष्टपांकथापां न नावदेहं तद्विकेन प्रमाणादिसत्वाभ्युपगमेनैव प्रवन्ते ना पांसिद्दसाध
नापत्तेः। स्वपरत्वं गत्वाभ्युपगमेन तत्त्वं गत्वानेगत्वे दासीत्वेन गतेन प्रवृत्तेना पांतत्था सतिनत्व पात्रमपितमेवाक्त राम॰ ४
नेहपाकथ प्रमाणादिसत्वानभ्युपगमस्य कथं गलसाध्यतेलाकथा तं गलसिद्धौ संसां प्रवक्ते नरानि संभवतिः तदानं

साध्यस्य तदानीं सिद्धत्वासंभवादिति तत्तुच्छं कथादिना तावत्साधनदूषणपरवचनसंदर्भो विशेषः । न च साधनाद्यनंगीका
रेतदोषस्यैव समानदेशीयवत्तुं शक्यमनेन स्मार्त्तलेपादिकथायामपि कथकेन साधनदूषणोभयत्वेन तदनुमितिविधिविना तत्त्वाभ्यां क
थायामेव प्रवेशासंभवात् तस्मात्तत्त्वस्वपगममन्तरेण कथैव न संभवतीति न तु [illegible]भाष्यहानायांदिनाप्युपेतिन दोन्म
न्तरदूषणोपपत्तेः स्यात्तनाहि नंदगलसगधकाकथाकथनं तदंगलाभ्युपगममन्तरेण न कथंचिदित्सवेदिसाधनद
षणानंगीकारेण स्ववचनसंदर्भेन रूपाकेपेवकतुन्नशक्यमनेन हि तत्राभ्युपेतिनेन च व्यवहरतीति संभवतीति तस्मा
दीदृश व्यवहन्नोलयेवानोदेशाभिसंधिरपि स्वपमेव देपरस नमस्याकेन तदंगतो साधनप्रयासे चेत्साहुः । अ
थात । श्यकला स्वाघवाचसमपर्वेधएवास्फुरूपाहेतुन्तेतु तास्मिन्नसति प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमोऽपि गौरवात्
माध्यमकादिकशास्त्रप्रयोगे व्यभिचार इति चेन्न सकोदन्तज्याहिवादि[illegible] प्रमाणेन नन्वेणव व्यवहारत्रे अंप्रतिवा
दिनापि कथायां गन्तलज्ञानविरहलिंगप्रतितेहान्यां घन्यतमे नियमहच्छानेन तस्य वस्पवक्तुं अंगभ्युपादनेच वादिनो

खं॰ द्वि॰
५

मंगोव्यवहेय्यः नतद्व्युत्पादनेनुप्रतिवादिनएवभंगानिरनुयोज्यानुयोगात्तापस्यवसाधनेयत्रोक्तंदूषणान्तलगतिपदत्वं
वदूषणमनुद्धारेतोजेनतपाव्यतहत्रेव्याप्तिर्निदृशोसाविति चेन्नाहतनहिसाधकबाधकतर्केवदूषणेव्यतेचना
गोकत्रेव्यारतिदुघटंपरपक्षस्वावन्वोगीक्रियतेऽपचनमात्रापतत्स्वातिष्येधलसगोव्यवहारःक्रियतएवेतिवे
तन्नप्रतिषेधस्यहितत्रधीराहारन्त्पेवागेप्रमाणादेरभ्युपगमनत्पेतिविशेषात्प्रमाणादेःप्रतिषेध्यकोटि
प्रविष्टस्यप्रमाणादिभिर्व्यवहर्तव्यमितिसोपगमेनकरणकोटावपिप्रवेशाभगभागमान्ननुप्रमाणादेरभ्य
भ्युपगमोनप्रयोजकोगौरवात्किलनभ्युपगमाभावस्यवलाघवात्विशिष्टव्यवहारेभेदाग्रहवत्प्रतसवप्र
माणादेन्नसिद्धत्वेनवासत्वंमणिकरणीयवैयर्थ्यात्किंतुमध्यस्थपेववविषयाव्यवहारइतिव्यमहतिचेन्नन्या
हारभिन्नाहिपाप्रमाणादेःकथाव्यवहारादिहेतुलब्धीःसैवरिसत्वधीःसएवचाभ्युपगमःतथानयाभ्युप
पत्राहमभ्युपैमीतिचवदन्तस्फुरसतिव्यवधामोतिहरमपसराकिंचलदुक्तोनसमपवंधःशास्त्रसिद्धसाधन

राम॰
५

दृषणयोःसिद्धप्रतिषेधव्याप्यत्वेसमपवंधस्याधिकत्वात्।अतएवसमपवंधमभ्युपगतानामपितद्ध्यानांनत्वा
षनदृषणाश्रवेणोसिद्धिप्रतिषिद्धिधीसेपभेगधीभेदासुपेतेकिंतुपत्रशाश्रेनजागत्तिनत्रैवसमपवंधेधेपृषा
न्नोध्यमेववाक्यमप्रतिभेदोद्भाव्यानुकूलएकदेशीसमाश्रपणोपरस्यादिनत्राहिसमपवंधालिंगनादे
वनटनिकमादोजपषपराजपपिद्देःप्रमाणान्तकेपोस्तुसाधकवाधकत्वेनसाम्यपिकेकिंतुत्साम्याविकेराव
नपेक्षपालस्पसर्वेनत्रासिद्धान्तेलादितिनतत्रसमपवंधापेक्षेति।नन्वत्रक्षप्रमाणादिसलाभ्युपगमःक
थंगअन्यथाव्याघातनपापिप्रमाणादिसत्तानावन्छतालिकीमे स्पतिसर्वेदासर्वेदासवीप्यसर्वेस्यपत्र
नवाचकावतारनहितान्विकएतत्ताशक्तानेन्रूपणांकथाप्रवृत्तिसमपेसर्वेषैवानेपंतस्मात्कतिपपप्रांत
पत्तिनिपःकतिपपकालव्यापकोभ्युपगमोलौकिकव्यवहारहेतुःसएवचकथांगमपितथाचसांव्यव
हारिकोप्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यविचारारम्भंटतिसिद्धंनःसमीहितमितिचेन्नप्रमाणाशरीरंवादुखवा

तं·दी·
६

रत्वान्तस्य प्रामाण्यपवादेनैवं प्रमत्वसंदेहान्नाघ · घटमादेः संवेहे घटमत्वादिनावधारणान्नाप्रमाणत्वेन तदवधारणान्नश

ङ्कितिचेन्न । प्रमात्वस्य ज्ञानसामग्र्यादिना शक्यावधारणत्वेन तदुपहितस्य प्रमात्वस्यापि शक्यावधारणा

त्वान्न विषयितासंशयादिदृषयेपि प्रमाणादौ संदेहेऽत्र संशकावधारणत्वेन तदुपहितस्य प्रमात्वस्यापि श

क्यावधारणत्वान्न विषयितासंशयादिदृषयेपि प्रमाणादौ संदेहेऽत्र संशयः स्यादिति वाच्यमिति चेन्न नहि विष

यितालान्तत्वेनापि घटविषयत्वेनापि तस्य घटत्वप्रकारकत्वे संशयः न स्य ज्ञानज्ञानामीति प्रत्येति नापि घ

टं जानन्नहं जानामीत्यनुव्यवसायाकारान्निरुक्तरूपवा स्यान्यथाभावः । नापि ग्रहीते प्रामाण्यसंशयादृष्ट

त्वेप्यामत्वसंशयः नहि ज्ञाने प्रामाण्यसंशयो भवत्येवेति नियमः न तावत्स्मृतानेनवाकोपस्मरणेन वाउ

ल्लंघितविषयान्तरसंचारेण वा तत्संशयानुत्पत्तेरपि संभवात् तत्स्यात्स्यमाणसत्वाल्लघ नापि धीतन्मिश्रकृप

रूपतावच्छेदकत्वन्नासामग्रहीतप्रामाण्याप्यसंदिग्धप्रामाण्यापासतो प्रमाणानिरशोपन्नो प्रमाणादिसत्वे

रामः
६

प्रमाणमिति। अथैतन्नेन विचारेण प्रमाणादृपो वाप्याभवस्यत्रेति शंकापाते इदानीमप्यभ्युपेयमस्तीति चेन्न हि
विप्रतो वाधकस्य शंकापि वाधिकाच्छ्रतिप्रसंगात् नातिप्रसंगः सर्वमेवदृश्यं व्यमेवेति चेन्न तत्रादृष्टर्थे वाध्यस्य सर्वदा
धकस्यैवावाध्यत्वात् तस्मान्सर्वं तांध्यत्वात् तस्मात्सर्वदा ध्यामित्यादिकं वाक्यं तत्रानुपत्तिपत्रेरंगस्य क्रियात्मवचनस्य
तानादृष्ट्याद्यानयस्य त्वेनवाधिताद्यैकतया योग्यतात्वानविरहादिभि नचैमिरापवाधके: प्रमाणादिमत्रास्तुपग
मस्य कथं गलं साधनीयं कथा यामेवन वक्तया भलोवादिनोप्युपचनसंरंभे: संभवति तथावेनलक्षणावलक्षणात्तरमप
पिप्रमाणादि सत्त्वाभ्युपगमं विनेवास्तिति चेन्न: न कथा तः पूर्वमेव स्वार्थे प्रमाणे नोक्त्याघातादिसहाये
न लब्धतो स्पन लपिठ दंडएलसिद्धो च्छ्यलक्षत्वात्। न चैवं प्रमाणादिसत्त्वामापित द्वैः प्रमाणमेवमुत्तर
त्रापीति धीरोपगमे न वछ्वास्यानन्तत्वन्नम्युपगमेवमूलपप्पेत्रमासिद्धिः स्यादिति चेन्न तत्राविरलत्वन्नहि
त्तितद्धिति धारोपेपत्तेयेनानवस्था न किंतु काचिद्धीरत्नु व्यवतीप्रतेकाचि द्यवदाराादि नाभ्युमीयतेशेषातु

सामान्यलक्षणया योगजधर्मेण वा ज्ञातपतरज्जिसर्वोत्पत्तेनेन चानवस्थेति प्रमाणादिसन्तानं प्राक् यांगले तामु
पेता सा स्वरूपसत्तानन्तुबुद्धिसिद्धा तेन नैवाधमात्रपरिशेषः। अथ यद्यालम्बनेन घटादेस्तज्ज्ञानस्य च सत्त्वाविशेषो
पि ज्ञानमेव व्यवहारकं तथा मन्यनेनयोरसत्वाविशेषे व्यसदेवज्ञानं व्यवहारकं व्यवहारोपपत्तिघटकत्वे तिसोपि
न सन् करणापेक्षी सर्वेषामेव प्रमेयाणां व्यवस्थापकत्वेनादिति चेन्न। नहि व्यवहारो न साध्यते सर्वदा गमत्वाविशे
षात् परिकल्पवात्मकः सत्त्वव्यवसकी क्रियते इत्युच्यते तेन तत्कालवात्मकमेव यत्र धितया पेक्षेन असत्त्वव्यपदेशो व्यधि
लेहं ज्ञानघटसत्वकाले पि घटादिस्फारित्विति सर्वेकर्माणामपनादितापत्तिः। अथ यद्यपि सामग्री आद्यक्षणो न स
त्पितत्कालेकायेजन्मनियमपतिर्न यात्कारणमपि तत्कालो सत्कालेकापेजन्मनियममपि व्यतीति चेत् आ
नोसि सामग्रीहितत्कालेसतीयघपिनयापि यदि स्वर्णोसतीतत्कालेकापेजन्मनियमयत्तुतथा स्वभाववले
नैव सिद्धत्वात् असहकारणां सर्वे देवा सिद्धांतिः स्वभाववंतत्वेनावयवेन नियमापि व्यतिकूर्मरोमवत्विनुपर

ष्ठलात्।ननुकारणत्वंतावत्सत्त्वाघटितंनियतप्राक्सत्त्वरूपत्वात्तस्यतथाचतत्सत्त्वाविशिष्टेवाम्भोगाच्चतेनेतरवि
शिष्टेवानाघः।आत्माख्यानएकस्यापिवसत्त्वाघधर्म्मेवस्तुभपविशेषणत्वानांनवच्छेत्वात्र्यपेभिन्नेवसत्त्वाः
सत्त्वादिस्वनुगतव्यवहारस्यानुगताभिधित्त्वेवाहणासंभवात्ननुसंभवेवारसुमतानिघर्म्मिस्वरूपाणोतस्वादिस्वनुग
तव्यवहारकाणिभवंतुततमननुगताभिःसत्त्वाभिरितितद्विमिच्छतोमतलमपिनष्टमितिकारणमसहायानं।द्वि
तीनुमिदन्नःसमीरितेतरदुःक्रेक्तत्रभावितसत्त्वेचेत्कारणंतदसत्त्वेतेःनात्रमाविनसत्त्वेचेत्कारणंतदसत्त्वेनदृति
मेवंचाहिसर्वेषांकारणानांमहासामान्यरूपासत्त्वास्याभित्तुपेपतेप्रतिबंधकाभावादेरपिमपाकारणालोपग
मात्।तथाचतामाहायापिकल्प्यपनंतेजनेनच्छुलंच्यपसत्स्वरूपसत्त्वामेवत्वंकारणतांमन्यसहतिनामेवादं
विकल्पयामीतिरूपेतदपितन्मनरूपसत्त्वायाहिवस्केत्वमनलोकत्वेधमाणगम्यत्वेवातत्वघर्म्मिविशेषणां
स्वरूपसत्त्वसगेकेनरूपस्यमपानिपतनपर्वेवनित्वत्वलक्षणकारणत्वोपगमानाद्पंचरूपसत्त्वाघर्म्मिणप

खं.द्वि. ८

ण्याकारणत्वे चान्येति क्वान्याश्रयः नैवं कारणतानामननुगमो दोषाय दृष्टत्वात्कारणतानां हि विषयप्रतियोगि
भेदेन भिन्नैव। ननु स्वरूपसम्बन्धस्य देशघटादिनैत्यादिधिया घटत्वासत्त्वयोः सामानाधिकरण्यानुभवादिति चेत्
। घटो धर्मो कदाचित्सम्बन्धः सम्बन्धः कदाचिद्वासत्त्विति वाक्यभेदे सर्वदैव संसर्गासम्बन्धैतिवा। नाद्यः उभयोरपि दृश
योस्तस्य तस्मिन्नेव घटत्वमविशिष्टमस्येत्युभयोरपि तेनाघटापक्रियानुत्पत्त्यैव स्यात् पावासत्त्विस्यापि न स्याद्
पोक्रियाकारित्वात् नान्त्यो विरोधात् तादृग्घटेनान्त्यौ सस्य कोऽर्थः घटस्याभावो सत्त्वं वेति नत्वसत्त्वादि विशि
ष्टघटोऽकुमपि प्रमाणं प्रसरति तदृश्यसत्त्विकर्षे व्याख्यादेश्येन सहासंभवात् शक्तोप्यं प्रमाणाविरोधी दृ
ष्टपरस्परवाक्तिघटत्वसत्त्वयोर्मनवधर्मवधर्मिभावो नित्य विरोधेन दृयोः सहसंभवात् किंचैतत्तु यथा विरोधो न राम. ८
योः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादिति योग्यनुयोगिभावरसावानयोन्ने तु धर्मधर्मिभावः। अतस्तदवयोपाग ना
पि त्वेन शंकापांपत्तेः। पपुपादापतेनापदरकादौ स्तनासत्वमवेत्स्वानिःशंगशेरते स्तेनप्रतिक्षेपात्। स्तेन

धर्मेलेतु तदसत्त्वस्थलेतेनसंबन्धेनाप्रतियोगित्वमिति वाच्यमित्यपि कांदिशीकीभवेयुः कथं त्वाहि हि घटोनास्तीति समानाधि
करणप्रयोगः घटाभावेनादशायैव साधुत्वात् शास्त्रनीत्या घटाभावस्यैवाप्रत्युहाः अस्मत्पक्षे प्रत्यूहेषेति। ननु वा मतो
यदि न घटत्वसमानाधिकरणाप्रयो। भट्टविष्यतीत्यादौ भूतभविष्यतोरिदानीमसत्त्वो घटयोः कथं सानकथमिति नहि इ
दानीं त्वयोघटत्ववन्नाभ्रन्ने। यतो किंतु वे काले घटत्ववतोस्त्वयोरिदानींतनकालस्पर्शेनकालास्पर्शेनवावद
त्रेयाप्रतीयमानयोरिदानीं प्रागभावस्य ध्वंसोयरं प्रतीयेते अभावविषयः प्रतियोगितावच्छेदकवन्मेप्रकाप्रति
योगिधीसाध्यत्वनियमानन्नच घमभावः प्रसंगोयो ग्यानुपलब्ध्यात्मात्मः साचेह नास्ति आहार्यरूपापाः प्रतियोग्युपलब्धेः
सर्वत्रसत्त्वनियमादितिचेन्न प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितायाउपलब्धेरभावस्यमया अनुपलब्धित्वेनोपगमादिति दिक्। आ
चवुहिसिद्धस्यापिअरुयासतः कारणत्वमनुपपन्नमन्यथामानोरथिकेनासत्त्वेचयोटकादिभक्षणेन भ्यारितौत्त्वस्या
त्रहुनेत्त्वापकेन आशामोदकतृप्तस्यैवेयचोयाञ्जितमोदकाः रसवीर्यविपाकादितुल्यंतेषामसज्जनेयनुमानोरथ

खं·द्यु·
८

केनापि मोदकादिना तत्स्यादिकमसत्यं जन्यस्यवोति। ननु छं कारणाधीनं यस्योत्तरसमये सत्वं पनस्यैव कार्यत्वात् अन्यथा वेमाद्य
स्य हेतुः पटस्य निष्ठ रानत्वे जयस्य समन्साधनत्र्प्रयोजकत्वं भंगस्य कारणस्यादिति सकलं व्यपसत्तमापत्तेनेति साक्षपादेस्यान
चत्वयभंगो समयवंधो निपमपिप्यनातिवाच्यं दृष्टभूतहिजयभंगकारणत्वं समयवंध आत्वं विव्यतेन तत्कारणत्वदृष्टिमे
वतु नस्यादसतोपि कारणत्वानानत्स्यात्कार्यपूर्वसमयेनियमतः स्वरूपसत्कारणांतरक्रमाचार्यैः पूर्वभावो हि हेतुत्वमिति
।त्वमप्यास्यपूर्वसंबंधनियमो हेतुत्वमिति। मतेसंबंधनियमस्य स्वरूपासतो न संभवति तस्मात्पूर्वसंबंधानियमे हेतुत्वे
तुल्य एव नो हेतुनत्ववहिर्भूतसत्वसत्वकथाव्यपेति पत्वयो क्तत्वत्वे पेयानुपपत्तेन यद्धि नियमतः प्राक्समयसंबंधः
कारणत्वं सचरवप्रभृत्यादेः स्वरूपासतो न संभवति किंतु प्रान स्वरूपसतः ररशामसदसत्स्वजोपि घद्यपमेवनदाशान्ते
विवादे नविस्तुनेवरंजनेन। अपथाकारणस्वस्वरूपसन्नाआभ्युपेपिनहानांवयोः पञ्चमोल्पमिभ्निगाथायवोद्भभ्रु
दं। अपिच सत्वं पत्कारणत्ववहिर्भूतकृपेतन्नताद्रस्वरूपसत्वंनदीपकारणत्वात्मभौगस्यव्यवच्छापितत्वात्। अपसतो

एम
८

जात्यभिप्रायेण लघुधर्मेणावच्छिन्नं निरवयवो ऽननुयोगस्त्वं न हि वयं सत्ताजातिमति कारणतानिर्वाहिकां ब्रूमहे विशेषादर्शनस्य भ
मेदेऽप्यभावस्य प्रामाण्ये विहिताकारणस्य प्रत्यवाये समवायस्यः स्यादि प्रत्य चेन्मिथ्याज्ञानीं धर्माभावस्य मोक्षसाम्याभिः कारणत्वोपग
मात् अनन्तस्वरूपाणां वायोऽन्यथा प्रादुःभावो पथानया ऽभावे कारणं का पेचन्नमतरानि। अथ घटादिपार्थिवपातिव ज्ञुरकत्वावि श्यात्रया
सिद्धान्तितः कारणस्य चरमस्य सत्त्वावधारणं ममापि नादरे ऽस्य पार्थिवपातस्य कारणत्वावधारणं न देवनस्यहतं सलोकिं तु सापि पीधी ऽन्य
न्यतेस्वरूपसत्त्वेन ननु निरूपाख्येषु येन ते धामपि कारणतापतिः मन्यते नु त्रिचतुरक्षणान्तस्य ॥ पिवाध्यत्वावसायान्यल
पपेन्नेवाधावतारान्यकारणानां सत्त्वावधारणमिति चेत् न हीनस्य च पञ्चमा हाघात्रधीन्येवान्तरधीनं कारणत्वावधारणं
न वा तत्सत्त्वावधारणमिति निन्दुपारव्यात् विशेषः । यत्तु संसर्गिनिरपिसतीव्यवहारे सती वा नाघः स्वपानमनुपगमात् । ना
स्यः अस्तत्वेना वसानस्य कारणत्वेयोगादिति नेपापि कदर्न्नेदेये सातावसिद्दानीं चिचतुरक्षणमात्र विश्यात्रा जंवेवेचितस
त्वासत्वेव व्यवहारपतीतिक्रमः अन्यथाप्रथमत एवैनादृशविचारएवनारणेमति वाद्येमेव्यवहार एवन स्यात् वस्तुवस्तुमा

परिसतीतरव्यवहारापितु स्वमापरिवाग्सतीतदापि तेषे वभ्रमविपपेणासतान्मेमतपाभविष्यदादिविषयके तानेजसैनेवावि
षयेणातथा॰ सैनेवकापेणकारणाशङ्केश्चविलक्षणव्यवहारस्यस्पलपाप्यनुमतत्वादिति। तत्र उक्तक्रमेणातन्सलस्यैवाव
धारणात्तन्नहिसंभवतिव्यवहारापत्तामात्र पतेतस्याप्यसत्वासत्वयोनुदासकरनिरूप्यत्वात्स्याप्युक्ताः तथाहिः भासस्वावरस
हैशिस्यावगाहितयाव्याधकरणप्रकारकतयाविलक्षणव्यवहारविषयःविषयतेनवहूपंतत्वास्येवसर्वंभविष्यदादिनाघटादि
नासमंनसानस्यविषयविषयिभावः संबंधोस्येवनद्विषयत्वमेवचतस्यविलक्षणव्यवहारेतुः। असत्त्वेकांपेकारकस्योपल
क्षणमितितत्तानेनसंनेवतत्रविलक्षणाव्यवहारइतिनासतः क्वापिकारणत्वंकार्याव्यवहितपूर्वसमयेशमीरणानुवंधेन
व्यापाराद्युवंधेनवासतरावमयाकारणत्वोपगमादितिनत्वेवंरवजनकारेणासर्वेऽनुपत्तावष्टमेनप्रदादिध्वंसस्याहिष्ट
मेवकृत्क्षेपदानोंनत्वानुशयानेननेनवेरानमतमाश्रीयतेतथाहिसर्वेऽनुपत्तासिद्धान्तवात्केफलेनैवभावोपिस्वतः
परतोवान्यत्रप्रथेस्वप्रकाशत्वेनज्ञानमस्येवपरतः परेतुपरप्रहृवाच्येप्रमाणाश्रान्तोमिसर्वेषानअनुपत्तास्तीतितस्मात्ता

नेपरीक्षेष्वनेनज्ञानप्रकाशंजपादिह तानस्फुरतानान्तरवेद्यत्वेनवस्तुतानात्मस्ववेद्यत्वेनवा न तु किं ज्ञानवेदनेनज्ञानस्यस्वरूपसत्त्वेपेक्ष
णणवह्यर्थसिद्धेरितिचेन्नतस्यस्वरूपसत्त्वाप्रविप्रतिपत्तेरज्ञदेदनेनस्याप्यवश्यानुमत्त्वेव्यवानवस्थंवेदनत्वेद्दृष्टनेष्टघटस्येवदेवचरमवेदन
स्यावेदनेनतस्यमानाभावेनासत्त्वेप्यपपेक्षमसत्त्वंवास्यात्तदुक्तंअप्रत्यक्षोपलम्भस्यनार्थदृष्टिःप्रसिद्ध्यतीति।अथसर्वोज्ञानिर
वश्यवेद्यत्वेनप्रमेयत्वस्यकेवलान्वयित्वात्अनिरवलम्बात्त्ववद्विज्ञानदृष्टिधारणाम्युपपत्तेनेत्यानन्तुभवात्किंतुकाचित्तद्देव
काचिदन्यदाकाचित्स्वस्यचेराकाचिद्विल्लिंगादिनाप्रतीयतइतिक्रमइतिचेन्नत्वप्रथमास्वर्धर्थग्राहिणीव्यवसायनायेकाद्वितीया
धावतुद्दत्तानग्राहिणीअनुव्यवसायत्रमितिकाघटसानमितित्वेनैयायिकोवनुद्दत्तानानत्वहृदाम्यग्राहिणीदग्नंज्ञानमितिद्वे
धिकाधीवारणलक्षणेपिनानुभूयतेअन्यथाद्दाष्ठज्ञानामीतिज्ञानामितिरसाधाकारपिधीःकदाचिल्लेनविदनुभूयेतस्याःसवि
षयकान्तन्त्वहीविषयकत्वनियमेनघटपेक्षावागाहनावश्यकत्वात्।विंवचरमाधीनचरमसमानाधिकरणज्ञानग्राह्या
अनिर्मोक्षापत्तेःनपिव्याधिकरणज्ञानग्राह्यत्वमाराभावात्नापिवरमाप्यग्राहिकामुप्रकाशापत्तेः।नाप्युयात्याक्रमलय

खं॰ द्व पेन्नविलोप्यापत्तेः नाप्युपात्यपात्यापायग्रहः स्वविषयकत्वद्वेद्वे स्वप्रकाशापत्तेः न त्वसामग्र्यानवच्छावज्ञानानवच्छानस्याः भाम
गिकत्वानुक्तत्वाद्धः ज्ञानस्यावश्यवेद्यत्वोपगमेव ज्ञानं प्रमेयमित्यादिव्याप्तिज्ञानस्य तत्पारानहेतुव्यवसायस्य स्वद्विषयीकृत
११ त्वयाहकस्य तत्पाप्योगजधर्मज्ञानस्यानुव्यापगवस्तत्वस्य च मयापि स्वप्रकाशलोपगमाद् । अथ घटोयमित्यादिस्य लेला
ननज्ञानधारास्थान् ज्ञानस्य ज्ञानसंदेहत्वान् अपेक्षणीयान्तरस्य वा भावादिति चेन् । अन्याप्युक्त विषयान्तराकर्षणेन मनसः प्रति
बन्धसम्भवात् प्रत्यनोक्तविषयोपरागेन वा सुखदुःखरागद्वेषादिसामग्र्यां तत्र धीन द्वीधारास्त्विति चेन् । वाद्यः तादृश तत्र विषयशान्त
भारम्भपराशेषाधीरवसीयेतेति चेन् । वाद्यं तत्रादिमत्व विषयोघटत्वे मध्यमानिपरः शतान्यपितानि ज्ञानत्वेन आत्मा ज्ञानवेद्य
नप्रतीयतेनेतशेषापिधीद्यंजानाभीत्याकारेवा । अथपायाधीघटविषयासानवत्नेमानापावत्नेमानाज्ञानघटविषयानप्या
वकपमत्रघुंजानामीति धीरस्त्विति चेन्नः न अस्या अपि पूरम्परापाघटविषयकत्वानुवीणापांशाहरतिवत्समपसौस्या राम
बवत्नेमानधीः । अप्यज्ञानत्वस्वच्चेसातेनतस्याज्ञानसंशयविपर्ययाप्रतीतस्वप्रमाणावेदानावश्यकीसाचेवं रूपेपिसुखादौम ११

वत्तुमित्यत्र स्याप्रकाशत्वात् ज्ञानेन तु प्रथमतत्ता नाभिव्यक्तैव तद्देहकल्पने ऽनिर्मोक्षापत्तेः ज्ञानस्य ज्ञानकर्म्मत्वे घटवज्जलता
पत्तिरिति चेन्न न हि सर्वे ज्ञानं समानकालीनसमानाधिकरणसाक्षात्कारविषयतानियतं कुतो येन ज्ञानस्यानुव्यवसाय
धारणानिर्मोक्षो न स्यात् किन्तु किंचिज्ज्ञानं व्यवहारेण किंचिल्लिङ्गान्तरेण किंचिन्मानसानुव्यवसायेन किंचित्सामान्यलक्षण
याकिंचिद्योगजधर्म्मलक्षणया प्रत्यासत्त्यावसीयते इति न किंचिदपि ज्ञानमवेद्यमिति क्रमः नापि जलतापत्तिः अ
प्रयोजकत्वात्। न तु चार्थो ज्ञानप्रकाशाधीनप्रकाशत्वात् ज्ञाने प्रकाशमान एव प्रकाशिष्यते तथा च सिद्धं ज्ञानस्य स्वप्रकाश
त्वं ज्ञानार्थयोः प्रकाशरूपस्यैकदा तु रूपादिरिति चेन्न। किमिदं तदधीनत्वं न तावत्तद्धेतुकत्वं न हि ज्ञानप्रकाशमान एव प्र
काशिष्यते तथा च सिद्धं ज्ञानप्रकाशहेतुकोऽर्थप्रकाशः तथा च सिद्धिः स्वप्रकाशत्वे साध्ये विरुद्धत्वं न हि तद्धेतुकस्तदभिन्नो
भवतीति नापि तद्व्याप्यत्वं क्रमे देऽसंभवात् नापि तदभिन्नत्वं साध्याविशेषात्। प्रत्युपगृहीता नावत्तलत्वं ज्ञानकर्म्मत्वं स्व
व्यवहारे परापेक्षत्वं वास्मिन् तत्रान्त्यानिर्वाजं नापेयात्किंचिद्दोषेनाप्यतिपन्नवीजमतिप्रसंगात् तस्मात्त्रिषतां किंचिद्वीजं या

ऽतत्त्वपारिशेष्यात्स्वप्रकाशत्वमिति ज्ञाने जडत्वाद्यभावात्स्वप्रकाशत्वमिति तन्न जडत्वं हि प्रकाशान्यत्वं तच्च प्रकाशसामग्रीज-
न्यत्वनिर्वचनं तज्जन्यत्वे प्रकाशत्वापत्तेः ज्ञानकर्मत्वं हि ज्ञानविषयत्वं तच्च वस्तुत्वनिर्वचनं स्वव्यवहारे परापेक्षत्वमपि स्वस्य प्रका-
शत्वनिर्वचनं तज्जन्यत्वे प्रकाशत्वापत्तेः ज्ञानकर्मत्वं हि ज्ञानविषयत्वं तच्च वस्तुत्वनिर्वचनं स्वव्यवहारे परापेक्षत्वमेवाज्ञानं च तत्स्वप-
भिन्नानि तत्र ज्ञानानि जडानि च सर्वाणि स्वव्यवहारे परापेक्षाण्येव अस्वप्रकाशत्वादिति ननु ज्ञानं जिज्ञासाविषयं न वा आद्ये जि-
ज्ञासापि हि सामान्यज्ञानपूर्विकेति जिज्ञासातः प्राक् ज्ञानस्य सामान्यज्ञानमापन्नं तदपि च जिज्ञासातः प्राक् ज्ञानत्वात् तज्ज-
न्यापि जिज्ञासा सामान्यज्ञानादिति जिज्ञासाज्ञानयोर्द्वयोरनवस्थेति तत्रमापद्येत न वा पक्षे स्पष्टवेद्यं चाद्यादिजिज्ञासावि-
षयत्वाद्ये सततव्यहतेरन्ते स्यात् अग्रहणाभावात् तज्ज्ञाने तत्पादिन ज्ञानग्रहः ज्ञानावोधे तस्याप्यबोधात् तस्याज्ञानोपहितश-
रीरत्वात् साहितवजः पासमात्रवेद्यानां पि व्यवहारानुमेयं ज्ञानं व्यवहारे ज्ञानोपरछितो व्याप्तिग्रहोग्रहीतव्याप्तिकाद्व-
व्यवहाराज्ज्ञानोपच्छित्तिरिस्वप्रोक्षाप्यपात् अजिज्ञासाविषयत्वे वा निर्मोज्ञो ज्ञानमनःप्रत्यासत्तेः सदसत्वादिति पारिशेष्याद्

पितानं स्वप्रकाशमिति। उच्यते आत्ममनःसंयोगस्य यद्येदं पार्थसन्निकर्षः सहायो भवति तदा नावद्यात्स्याद्योनुभवः स एव स
हायोपरम्परः तदा धारावाहिकानुभवः पदार्थसंस्कारपरिपाकस्य समसहायः तदा प्रवृत्तभिन्नपदार्थानुवन्सहायपरिहितः संस्का
रपरिपाकस्यदास्मृतिः पदार्थानुसंस्कारपरिपाकोदृयार्थसन्निकर्षरहित आरंभज्ञान आत्ममनःसंयोगस्य सहायानुभवसाप
तत्सुत्सगः यद्यालस्मिन्नसत्सपुलकादिवपेदृयसन्निकर्षेस्यदा तदर्थज्ञानं नतुज्ञानं ज्ञानमिसलमतिविस्तरभयेन। तस्मा
दजिज्ञासावेद्यलेपितानस्यफलपविषयमोहआधाराधानिवारणानुभावल्पेचफलमेवप्रमाणां किंवान्यत्तयापिज्ञान
स्येवस्वप्रकाशतासंभावनापिनत्युक्तंमित्रस्यनिसवैतन्यस्यनस्यघटघनालंवनलादासंसारमप्रतीममानलाद्वे
नित्यपंस्येस्वप्रकाशतासाधनक्रमः। कंचप्रकाशस्यस्वधर्मोवतदस्येवप्रकाशमानस्यस्वप्रकाशत्वमितिनोतेनसिद्धिः। व
मानवत्तु तस्य तु तस्य स्वप्रकाशेन भानेधर्मोप्रत्यह॥ वन्नेस्तुशदृविषमतानस्यविद्याद्वशापामपितस्यात। अथ यदात्र
रतावद्धृत्स्नानप्रवर्ततेनोकिंजपविषन्सापिनकंटनस्यादादृपेनप्रकारतयावमंप्रपेतेन किंतुवरंविषंभुक्तेसत्यप

छां·टी·
१३

यासकादृश्यमेतन्ननेनात्मस्वरूपेण तद्वृत्तं प्रपंचनिषेधश्रुतेरपिप्रस्तोद्देनविधीनात्मस्वरूपेण यावद्ब्रस्तोद्देनमेवतद्धातेरप्योः पसरः श
वृः समशकृत्यं रतिन्यायादिजिचेतन्नानाहितात्स्वयमात्रे सामग्रीकारणप्रत्नरलोपापत्तेः नाप्युपरजाणन्यायाच्छलाब्रस
धीः काकपदोपस्थापितकाकस्मारितोन्नरणलादिविशिष्टगृहविशेषधीरच्छेतेनोब्रस्वधियेनुद्रष्टान्तःन्यायाविद्यादरा
पांश्रुतितोपितद्धोः तथाहिनिस्सेननावद्ध्यपत्तविधिविनाधीनत्वाश्याप्योश्रुमुत्तरोपाततोवेदान्तवाक्यश्रुत्वावगच्छतियतत्त्वा
मनस्काकामापसर्वेष्वियंभवतीत्सुपक्रमोपनिषदाख्यातोपाधिकमन्येयांश्रिपत्नमितिवदन्त्याख्यात्कैवनिरुपाधिश्रिपरति
पनीतेतत्त्वात्मनिज्ञाने सर्वेपिदं ज्ञातंभवतीत्युपसंहारेण ख्यातेहासकस्यात्मनः सर्वोपि चत्वमितिप्रतीते ख्यापतावद
रेवत्वमतत्त्वमितिसुपसंहारश्रोषादानंदासकव्रस्ताभेदद्दर्शनसगगतत्व साधनत्वमवेसकर्मतदृशे नेस्यादिसाकांक्षा
यांश्रुतासावाक्यरेदृष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्य इति श्रुत्वा मुमुक्षोः पासनेन चेतस्यमीमांसनासंभवः श्रधी राम
सम्यापादितश्रुतेर्धत्रवासनाश्यपवनगदच्छीभविष्यन्नमकरिष्यमाणाम्भिहेताज्ञापितनुष्ठानसाधनीभूततत्त्वद्रा १३

योविचारमलस्तंभवेनावश्यकतयाकर्म्मेमीमांसाप्रयोजनस्यापितद्द्वारानोसिद्धेः एवंचमीमांसाप्रामेनाविचारेणमुमुक्षुणाविचारपतिनारि
नागवेतेनचत्वारोपिविधयात्मात्मदर्शनस्यनिदिध्यासनविधिविहितनकिपानुध्यानमात्रसाध्यत्वफःयप्रकृतिसाध्यलासंभवेनप
थग्विधानायोगात्। नापिश्रवणमननतनिदिध्यासनानित्रीणिपवयपोत्क्रमवर्त्तिप्रधानानिएकस्मैफलायविधीयन्तेतेषां
परस्परनिराकांक्षत्वनपास्समुच्चयायोगात्। अयपश्चात्मात्रपदत्वपाप्याविजगौहिमत्स्यविशेषकोऽभिजिघ्नत्सोपिपाशःसस
संकल्पःसोचेषव्यःसविजिज्ञासितव्यइतिछांदोग्योपनिषदाद्यात्मज्ञानस्यैवेपसाधनत्वलेगमितेनज्ञानस्यप्रकारांकोक्त।
पामिषसाधनत्वमनुपरषव्यःश्रोतव्यइत्यादिविधपश्रवणेनवर्तनेनरतिचेन्नाभैवं। सवमपिद्रष्टव्यइत्यस्यानपेक्षादेवनवसो
त्तुवादःनहितस्यैवसाचतत्वत्वागादेनात्रकिंचिन्नियोजनंप्रतिपत्तिचतुष्टपस्यतुल्यवद्दुपश्चितेः। तस्मान्नबौत्तोनोपक्रमो
पसंहारसंस्कृतवेदवाक्येनात्मदर्शनस्याऽगतप्रमपवर्गस्यसाधनत्वमात्मद्रष्टव्यइत्येकदेशेनानूद्यतदर्पितपाश्रव
णमननिदिध्यासनानांविधीयतेलाघवात्तत्स्फूलीभूतेचात्मादर्शनलानेद्वनंकांभ्यासहविताष्टःकरणानपाभेदशमप्रमाद्यमलचा

छां.द्वा.
१४

लनंनसंभवतीतितत्सालनतन्त्योपकारापमज्ञयस्लतेनमननंश्रवणांगतयाविधीयतेमल्लजालनेपिसत्वात्माविकाय
उपनिषदोनिदिध्यासननरूपेणोत्तरव्यापारेणविनानात्मोदूतसाक्षात्कारफलपर्यवसायित्वमितिरात्रस्यपांशुत्सरणवछ
त्वस्यनिदिध्यासनमप्यपरमंगविधीयतेतयाचमनननिदिध्यासनाभ्यामंगाभ्यामुपहृतानिश्रवणोदूतवाक्यानिमुक्तिहे
तुभूतब्रह्मोदूतसाक्षात्कारफलत्वादिशब्दस्यात्मसाक्षात्कारेस्मिन्करणंत्रसाधारणत्वात्पदेवपश्यादुद्दावसाधा
रणंतदेवतस्याकारणमितिमतमसिद्धान्तत्वेदूतभाविकाम्यपनिषदर्थस्येदेषज्ञानंत्वस्तितिपनुर्वदेत्रहंब्रह्मास्मी
तितत्रैवतद्वाराप्येतत्पन्नश्रावणात्मोऽम्यमतःतत्रैवलेत्रिरोपेसपश्यापंपुरुषेपश्यासावादित्येसमरकरत्वादिःसाम
वेदेतत्वमसीतित्र्याप्यवेदेत्रयमात्माब्रह्मेतिएतानितावन्महावाक्यानित्रत्रप्रथममवाक्येप्रज्ञानपदेनसकारशे
द्रियाधिष्ठातारेहितीपवाक्येवाहमाजीवेचतुर्थवाक्येशरीरमास्थप्रकाशेजीवेउक्ते।सर्वेजनस्यब्रह्माभेदानुभाव्यतो राम
तपदेस्वाकेतुतत्त्वदस्पवाक्यपतोवारमनिभजानिजायंतेसदेवसोम्येदमग्रआसीत्तत्तमोवाददमेकमेवाद्वयआसी १४

न्नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत् किमावरीवः कुहकस्य शर्म्मन्नंभः किमासीद्गहनं गभीरं नमृत्युरासीदमृ
तं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंचनास तम आसीत्तमसा गूढमग्रे
ऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदं तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकं। न देवत्वं न वहुस्पां प्रजापेपरस्या दिवा
मायोपाधिकमनाद्यविद्यामायास्वयोजगदुत्पत्तिस्थितिनिरोधकारणं समन्वितानंदैकरसं ब्रह्म। ततः परस्थलसंतुसस
तान्मनन्तंब्रह्मस्वप्नसैवेरममनं पुरस्ताद्दुस्तरं हिरण्ततः पश्चाद्द्योतं रेणाघश्चोद्दिवप्रसृतं ब्रह्मैवेदं वरिष्ठमित्याद्युपानि
षद्भिः प्रतीतं निरस्तसमुद्भुदुद्भुतमहससपरमानंदाद्वयं ब्रह्म॥ त्वं पदस्य शक्यं तु देहेंद्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारैः कृश
स्थूलादिदेहधर्मैः सकलादीन्द्रियधर्मैः कामादिभिरंतःकरणधर्मैः अस्तिकोऽन्नित्विरसिद्धिविपरिणामापक्षयविनाशैः ष
ड्भावविकारैः अशनायापिपासाशोकमोहजरामरणैः षड्भिरूर्मिभिः त्वगसृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाख्यैः षाट्
ःकेशोडुपेन आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकेन तापत्रयेणाभिभूतः स्वर्गनरकाद्यनुभावी प्रसृगात्माल स्थुपो

वं·सा
१५

पंविज्ञानमयो ज्ञानघनज्योतिः स्फुरद्रूपः इत्यादिवाक्यैश्चिन्मयपतो देहादिविलक्षणलक्ष्यसाक्षीति। अत्र च जहदजहत्स्वार्थलक्षणा
यात्साविरुद्धभागविषयकं देहादिसंभेदमपास्य लक्ष्यपदार्थैकदेशं घटस्य गात्मानमत्रज्योतिःपरिरूपं तस्य दृश्यो भूतत्वस्याभिन्नतया
जेयपदेनानुभाव्यते लक्षणाच्चतासपेमात्रेण तादृशमेव वाक्यार्थज्ञानमौपदेशिकं तत्त्वज्ञानं श्रोतव्य इत्यादिविधिविषयो
भवतीति। एवं चात्मनि निरंके प्रकाशासंबंधेन निरस्तप्रसगात्मनि चरणमात्माभिन्नतया श्रुत्या तत्स्वरूपे तोविचारशास्त्रमनु
भाविते सिद्धे ब्रह्मात्मैक्ये न भिन्नविरन्तिान न चोच्यते शब्देन साक्षात्कारकारणं कुषा साक्षात्करोमीति वचनशब्देन साक्षात्करोमो
स्यतवगतेः किंत्वात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्युपक्रम्य आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं भव
तीति शतपथश्रवणात् तुल्यवत्स्वानिपत्रिचतुष्टयावगतेश्चागोगाभिमावच्चदेहैवमात्मज्ञानेन सर्वं विदितं भवतीति श
तपथारण्यात्माभिन्नं सर्वोस्यैदितिवेदनं सर्वस्याविषयकतत्त्वमात्मनश्चनात्विकल्पेन तयोरभेदासंभवान्नं किंत राम
तज्ज्ञानं स्तेनाऽपि शनिसानित्यवस्तुविवेकेशमादिमुमुक्षाभोगवैराग्यैर्वेदस्वविचारेऽधिकारस्यास्य अत्राघोनताक्र १५

सविचारादेवान्योऽप्यपास्तः नापि न्यायमतवत्स्वविचारस्य न्यायप्रसवे कृतानिष्प्रमाणापत्तेः न चेष्टापत्तिरपसिद्धान्तात्। किंच श्रुति
जन्यात्प्रत्यक्षादृष्टेन तद्विषयाधीतेनानादृष्टस्य भिन्नाः अत्र जन्यफलापत्तेः नापि स्वस्य भिन्नापरप्रकाशापत्तेः न देहात्मभेदाभ्यां नस्मानिवेकुं
शक्यत इति चेन्न सोपप्लुसोपराधोनन्तुवस्तुनः वस्तुवत्तद्वधीति चेन्न। अहोमोहो येन प्रमाणागोचरस्य वस्तुत्वं तद्गोचरस्य तु
वस्तुत्वमंगीकार्यमेतत्र गगनारविंदादिकमपि वस्तुकं तस्य सेत्स्यति किंचैवं सर्वत्र अन्यनागरं विज्ञाननगरं वा प्रविशन्तो लुन्ठुवोपरमात्मनः
पारमार्थिकी प्रमाणागम्यतामिति। अपि च स्वप्रकाशत्वमात्मनि कास्याः लौकिकाः प्रकाशक्रियायाः कर्मत्वं वा तद्वत्त्व अभेदे कि
याकर्मभावानुपपत्तेः अलौकिकधीवृत्तिफलगतिः समाधिः अथ किमिदं कर्मत्वं न तावत्क्रियाफलशालित्वं गमनक्रियाफली
भूतग्रामसंयोगशालिनो ग्रामस्यैवं चैत्रस्यापि कर्मतापत्तेः किंतु परसमवेतक्रियाविशेषत्वं। ननु पारत्वेन तावत्कर्मतः
श्वात्माऽप्यपत्तेः। नापि फलाश्रयत्वं कर्तुरपि संयोगविभागरूपफलाश्रयत्वादिति चेन्न अनतिक्रियानधिकरणत्वे सति
क्रियाफलशालिनः कर्मत्वान्नाहन्त्वतोहेह वृक्षात्पततीति पञ्चम्या हानीभूतस्यापि वृक्षस्य पतत्त्वनिष्ठसंयोगक्रियाजन्यविभागव

यफलाश्रयत्वकर्म्मतापि स्यात् वृक्षाद्वृक्षं पत्रं पततीतिस्यात्तन्न स्याद्धात्वर्थावच्छेदकफलेनापि फलविशेषणतानपेक्षविभा
गस्तूत्पतिधात्वर्थावच्छेदकफलभिन्नतद्रः पतेः कर्म्मत्वमत एव यत्र स्पंदक्रियायदासजिनोऽप्यतेलदात्तत्वः कर्म्मत्वपूर्वविभाग
स्यैव सजिधात्वर्थावच्छेदकत्वात् यद्यपि पूर्वसंस्पंदं सजिराद्दत्तमेव यातिरपि न शाचस जेरेव प्रयोगतरः कर्म्मत्वानुपपत्ते
रपि शब्दशक्तिवैचित्र्यात्तन्न यातविशिष्टस्यैव तत्र धात्वर्थावच्छेदकक्रियाफलं शालित्वं तत्र हानुप्रयोगेन त्रकारकस्य कर्म्म
त्वमित्यननुगतमेव कस्याः क्रियायाः किं कर्म्मेति विशिष्यैरकां चोद्यान्न न चैवं नदीवृद्धेन दृष्टस्त्र तद्दिरवपवोपवपन्न पाथा
लब्धेत्यस्य फलत्ववाससंदेशप्राप्तिस्तत्र नोचेन्निषमजन्मनीरं कर्म्म स्यात् एवं पतेः स्पष्टविशेष्यो ध्यस्य फलं लब्धः संयोगः सवाधो
निछर्वत्यत्र कर्म्म स्यात्तेन नदीतीरं वृद्धेन वर्तिमत्तलं यत्रे पततीति च प्रयोगः स्यादिति चेन्न अत्र भावः पहाक्त्र प्राप्त
देशप्राप्त्युपहितानवयवोपचयस्य विशिष्टस्य वृहतिधात्वर्थलेन यान्यधः संयोगावच्छिन्नस्पंदस्य पतत्यर्थत्वमिति तीराध्यःप राम
तार्थयोहन्न संयोगविशेषव्रतोद्देतुम्यामेवोपास्तितिरितितन्त्रकर्म्मविभक्तिरकां सा विरहात्तद्गाधानोरपोत्ररेहत्वौ २६

धात्वर्थेनोपसंहारात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्मिका क्रियेति। संगच्छन्तइत्यादौ धातोरर्थान्तरे वृत्तिः। वहेर्नेपतनीत्यादौ धा
त्वर्थेनोपसंग्रहः। माघे माघे व्रजाम्यहमिति कावं न मालिनीयांके ऽपागमिति प्रसिद्धेः। अविवक्षातः पश्यागच्छ गच्छसि वेला
न्ते सा हाविस्ताहः। नव्याकृव्यधेव्योपायो ऽपेः। अत्र पचेपचपस्मिफलं न स्वछेदकमिति नतो रकर्म्मता दशपलम्भितिलाभाग
त्। पतने स्त्वघः कर्म्मेव धात्वर्थोपलक्षणीभूतनस्फलनत्पसंयोगान्म्पलात्वकर्म्मविभक्तिरपि नत्वत्र नस्वउहृदसमेघैस्तनस
वनोपमर्थेमुनीन्द्रैरवसंप्रगीताः। विलोकयामास हरिः पतन्तीं नेहीः स्मतीव्दृश्मिवांबुराशिमिति माघकाव्यमपि। अत्र
स्ववनाकर्मकधातुगणेल जासन्नाश्विति जागरणरत्यादौ पतेः पाठः। द्वितीतयपतितेत्यादिना नरके पतितनरत्यादौ समा
सप्तम्यघ्नन्तइत्यादौ नन्वधस्तीरयोः कथं कर्म्मता शंकापि षतनेहेतो चकारकत्वाभावात्तत्कारकाविशेषस्य वकर्म्मत्वा
दितिचेन्न सामान्यो सिद्धितोपाप्रयोगेत्यादावघनेसवाकारकोपिप्रकृतत्वेपायफलशालिनिषष्ठ्याभावादौ नुच्यतांहे की
दृशो द्वितीयाञ्चाहीनप्रोक्तांतिघ्ययप्रयामोऽत्यादौ कर्म्मत्वे शंक्यो व्यामानेजानानीत्यादौ तुतत्त्वमात्रोपरत्वाभावात्तया।

खं·खू·
१७

मेगच्छतीत्यात्रावपिनव्याघातादेस्तत्क्रियायाप्रकारकत्वात् एवं चाद्रिमनुमिनोमीत्यात्रावपीतिविस्तारस्तज्जलालोके मयैवोक्तः
इतीहापरम्पते। यत्तु स्वकर्मकत्वं स्वप्रकाशत्वमुक्तं दोषैर्मोभट्टस्तत्स्वविषयत्वमेव स्वप्रकाशत्वं यद्वा स्वव्यवहारे ज्ञाना
न्तरानपेक्षत्वमेव स्वप्रकाशत्वं तस्मिन् सति सत्येव छ्यवहारानात्रस्व विषयविषयापि मा गोभेदैर्दृष्टपयाव्यवहारोव्यवहर्त्तव्य
ज्ञानान्तरपेक्षः तस्याचनतु भयं पक्षिताविषयविषयापि भावस्यव्यवहारस्य वांगीकारेदव विरोधः स्यादिति चेत्तत्रपरिस्तु प्रका
शेनस्यात्तदा ज्ञानमेवन सिद्धान्तपरप्रकाशेनतस्यानदिसन्यथानुपपत्त्यादृष्यविपेधेविघूतनाद्दिति। नत्वपरप्रकाशस्य
स्वेप्पनवगतापानिरस्तत्वेनान्यथानुपपन्नेरवताराव। यत्तुस्वविषयकेणापि ज्ञानेनस्वव्यवहारो जन्यत इति। तत्र
व्यवहारस्य यस्तत्स्वविषयकधीसाध्यत्वानि हामाव। नच ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेन व्यवहरतिस्त ज्ञानमपि सव्यवहा
रः सद्वावत्वाधीजन्यएव किन्तु सावनत्वमात्रिवोधानदस्य एवं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेरभावादयं कुतादृपरत्वादोक्तिरपा राम·
वाहितादिनागुणीभूतस्यापि भुवः तुल्यधीमहेरेति कापिनाज्ञाते व्यवहारः। अथ समतामपांविचारात्सहत्वात्तुगदे १७

वच्छन्यामिति माध्यमकः। विच्छित्तिरिक्तमनसो वेदयिति खंडनिकस्तपाचनन्तस्तेनासन्नसत्त्वसद्नसद्भसनोर्वेधम्पो
रिति मेवा। पुंदोषैः भ्रमे प्रज्ञानं यस्त्र न पावित्वारा सहं नेदोषाः स्वमपि प्रसन्निनवा ज्ञाधेकभ्रपेष्वन्यतान
दीजम्मनानादोषगणमेवविलपात। नपाप्यटमेवजपीमदुष्कदोषगणमेवप्रागल्भ्यादिति चेवधिद्विस्तपद्याद
नवुपारोपि जेत्रनामिच्छासिद्ध्यदूषणसाध्यसाधनजपप्रजपाः सर्वे याविघारिलसिताएवमहमरीचिका
नोपवदिति चेन्नन्नमुन्मादिषु रसिपदेवं नवमवगच्छन्त्यपि मिनः फलेकव्यापचेप्रवर्त्तेसेकव्यापयेन प्रवर्त्तेकिंनु
च्चिदात्मनिस्वप्नकाशेभरमवलंव्यमुखमासरति चेन्न। नहि नलवदुष्कदूषणानि मदाक्स्यद्धिकपौंकानुष्क
त्वादिति दरमपसरा स्मेनुदोषाएवपारिशिष्यत्रेदति नसवेष्वन्यतामिद्धिः। अपनेषांसवेषांसत्तासतोद
सीन्येनविचारं प्रवर्त्तेपामदति चेन्ननहिनदाक्षपमाणस्छदति संभवति केवलेवान्यनसावेसंवादजन्याप्र
लापोपामिति। एवं हि तेप्रमाणानुपपन्नसिध्यस्त्रदवतारपनेपापिकप्रमान्मदैहेतोनोकिं प्रमाणाभिसेवं न्नूपंरवजल

खं. ह्.

१८

कद्वाराणां नामतेन न जानीमः सन्यायपनयस्य किमर्थत्वेन नियमेन वोषीनत न्याहिम्यापनये सर्वत्र प्रमितत्वेऽपि व्यपोह
रणान्न चैवेतस्य वलन्मनस्पतन्मते गगनारविंदायमानत्वान्न व्याहतत्वलस्य केवलाचपिलोपगमानकिंचनापुव
मुत्साः पृच्छः किंतु जिगीषोः सर्वाविशिष्ट प्रसुत्व थागास्तपे पुष्किं प्रसस्तवाधाहिन्नपांहू रिनिषायदेह तनिषेधाधप्या
किंकरणामभिप्रेवीति प्रश्नः न चैव प्रमुनिश्चर प्रभिमतं करणां नसहते वाधादिति प्रयुक्ताः नथ्याव ललक्तुतं सर्वमेव प्रश्न
खंजनमलप्रकाशिति । अथ्युदानेभिन्न्योन्याभावप्रतियोगित्वमस्त्वाभावप्रतियोगिनवेतिसंशयेस निविषिकोऽपि
पदेनसाधापिनुखंजनकदेकमेवाहितीयंनेहनानास्ति किंचनेनिश्रुतेनानावहदाजहारतत्त्रैवप्रसेनिप्रकृतं
नेनयदापि प्रसेकमेवाहितीयं जस्तनास्ति एवकारम्लत्या भेदेनेपमयनभेदाभेदं वारयतितथा चाद्वितीयं प्र
स प्रतियोगिकोन्योन्याभावोनास्तीत्यापानतो व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः प्रतीयते तथापिनाचं श्रुतेस्तात्पर्यं सर्वेकवो राम
ह्रूपंनपारापारेतिरूपादिजिवर्यवाहलापन्नेः किंतुश्रुतस्तत्रैकवामनातुरेधाटप्रासेशास्त्रमप्येवहिम्नपे १८

मितिवायंभेदप्रसस्तस्यघटपटादिविषयलेनप्रुतेआपातनमारचिषपकलेनविषयभेदेनकाघनायोगान्कलंगीम
नदिसांयाविहितापारागप्रासरिमानिषेधःप्रुसेवेति।नपाअंदेनप्रुनिघटपटादिप्रसक्तेणासहस्रजन्याभेदस्तान
मनथा।घटेनपटेननटेहेनवमहनहिषपंकप्रसस्ताणामेवंनेषांप्रसस्ताणामन्यान्यमभेदमवगादनांनाहिनेषामप
न्योन्यंभेदःघटपटभेदयाहिणाप्रसक्तेणप्रागआहोतिनपावनभेदप्रसक्तेणऔनधीवोध्यास्यानेदानप्रसानदभे
दालिंगनात्।घटपटादीनांचसर्वेषामेवभेदप्रसज्यालिंगितानामप्पृभेदेपासिध्यान्तिनहिसंभववन्तिघटतिष्टन्ति
नमित्रंयथाहिपरस्परंभिन्नमिति।अन्यनेषामपितानानांसेदाप्रसक्तेणालिंगनीयःनदानहिपासभेदंश्रुतिरव
गादनांनावैतेवमलपपेतमन्त्रायपक्रेरभेदश्चापास्पतिनचप्रसक्तेणनहेदालिंगनमपितानानांभेदःप्रसक्तोगा
लिंगनीयःनदानहियामभेदंश्रुतिरवगादनांनावैतेवमलपपेतमन्त्रायपक्रेरभेदश्चापास्पतिनवप्रसक्तेणानदेदा
लिंगनमपिचअनवछानाहिषपान्तरसंवारावनपाचभेदवीपनोनिवन्तेनेनदेवाक्लिसाभेदश्रुतिःप्रवन्नानदभे

खं.द. दर्शनपत्निसहकाराद्भ्रमस्थलपपन्नमभेदसंवाधेपि प्यनितस्मान्मुद्दरयावत भ्युत्तावाधबुद्धेपरम्परानिवृत्तावद्दयात्रा
१९ यैः पामिश्राहैर्विजीपनेणास्मिन्नाहः एवमोगाति- नषतुल्यन्याप्नतयाभेदप्रसक्तेराचरमबुद्धेरप्यालिंगनं नहितु
ल्यन्यापतासोप्रान्यलक्षणादिवस्तुमाणसहकारिणीयेन वद्धवाहितानौनानागतागपिगछपेत्ता अपसवोबुद्ध
यः सवेद्वाविषयपभिन्नाः बुद्धिलादिति नसवेतविषयावगाहने सावेत्तापनेः अलौकिकमत्यस्तेषुव्यभिचाराद्वा नेषुल
स्यापिविषयत्वान्नपसंवभित्रपमेपत्वादिम्प्रदर्शितदाग्नुपसंस्कारम्नपासिद्धात्दपः चादिसर्वेषापत्तोकता
नोस्मृतनुपदेनुपन्नावाकिंचिल्लोवेदा अप्रकाचिद्देवबुद्धिः पन्तः नदम्परग्रवधदभुः नदाबुद्धन्तेरं द्वारोकसोद्देत भु
तिः प्रवेस्तजितयावदेवाधुमावसासवेतोसर्वेपद्दपपनात्प्रिनेकिंचिद्वन्यजनाद्दन्तासेवद्वारद्दपमुभेः॥ आस्त्र
तेऽभ्यागीकृतेऽप्यपवप्रपंधेभिलाविरत्यादेरनुपपाप्यामिकलियायोऽनयोर्भेदोपलम्भोन· सर्वबुद्धेन दृष्टिपारायाम राम.
पिभेदराञ्जनदंभेदस्मृतेराहववलवद्यपोपत्रिविरोवादित्याशंकसाप्यपोपत्रिंशनाभविष्यतोजितस्मान्मज्ञान १९

स्याभेदे श्रुतिः प्रवर्त्स्यत इति चेत् स्वप्रसरे केनापि का व्याघधो वेस्याभेदे प्राप्त्यन्यथानुपपत्तेः। कदा नापेक्षणाद्
नैवाधत्ते नाद्रूपश्रुतिमिति गम्या पायदपदामित्राविनिषेधे वेद्यभेदस्यान्यथानुपपत्तेस्तदानस्याभेदे श्रुतिः प्रवर्त्स्यती
त्युक्तः अस्मन्नाभेदप्रसक्तविषयपरावधूणहावनेदस्फ्रातिक्षुद्रक्लिष्टः पोप्यनाञ्जनं च न शाद्वधी हेतुरेकत्वस्य पेकारिए
तामिस्रा दैव्यभिचारात् अस्मन्नात दपि श्रोतं घीम्नं पंचमेव वक्त्रं नैरन्तर्यचलत्वावकाशापाः प्रमाणत्वात् तद्विरोधे
न भेदप्रसक्तस्यैव प्रमाणत्वात्। अस्फुटगपोप्यतापाश्चं संसर्गाग्रहादिपमससर्गेग्रहस्यात्पाप्तस्याच्य स
दसर्गाग्रहरूपत्वात् संसर्गासिद्धिं न च प्रसक्तस्य बाधं स्फ्राति वा धेन पोरहरतो वेदाज्ञितो ग्यो चित्संनद्दावितन्निग्रह
छान्नेनेवो दृविततिपट्ट छान्नपरीहारस्पन्तत्वात् तथा च तेन प्रज्ञे वा धरति वा कंप्रमुत्तेः प्रमाणत्वात्त्वेक्ष स्य
चाटापारोपश्रपत्वात् किं वा नो विरुपान्तहाव्यतेः पस्मम्लें तपाहूपतेप्रकृतेच्चुनेवं अन्देत प्रुसेवतकेमूल
व्याप्यकापकभावस्यभेदग्रभेस्यक्तंजनातापत्तुअगत्रिमक्षानतोनेहापदउक्तस्तदपुकेतस्याप्युहाद्रिपमा

खं.टू.
२०

णतारतम्याभेदघटितत्वासंभवादिति चेन्न। अतिमबुद्धेरिरतारतम्यस्येवोरतम्यग्रहणसंभवात्। नचानुमानेनानुपपन्ना
वानरदशायां भेदाभिमानिनं वादिनं प्रतिभेदधीमूलकयोत्रयोपपत्तेः। न च ममानुमानादिनात्र रेदबुद्धेर्मद्रवनाद्य
दितत्त्वे भेदसंदेहोप्यापत्तिरितिवाच्यं। अभेदाभिमानिनः कोटिद्वैताभेदाभिमानेनतिः परिपंथि अजितत्पतसाधमा
नसत्वेनवंसंदेहस्यास्य गुदपातात् किंचपरःकिंचिद्वेत्तीति पत्रावगम्यतेनत्रवततस्य घमादिनाभेदो ग्राह्यः स्व
रूपानवधारणात्तत्पाचाभेदस्फुटितत्त्वे वलल्लपहातत्वाद्विष्णाभेदेपपवस्यति। ननुभेदानंगीकारे कथंप
दार्थवैचित्र्यव्यवहारः अविघकभेदोपगमात् नच मपिव्याघातात् नमपिभेदाभावे अपादकस्ये वासिद्धे
रितिपंवज नान्यत्रोक्ततो त्राभेदस्फुटतेः स्वविषये प्रत्यक्षेण प्रतिपन्ने नवक्रसत्स्फुरितिनिगमानुभयत्रमा
माणसंप्रवः प्रत्यक्षस्यसकलप्रमाणोपजीव्यत्वेनभेदप्रत्यक्षस्योपजीव्यजातीयतपातेनैवस्फुटतेबाधि राम.
तत्वननुभवानुमत्प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वं तपापिनेहनानास्ति किंचनेत्यादिश्रुतिश्रावदभेदबोधिकात्रत्वाचनेति २०

पदेशोपस्थिते सर्वत्रैव भेदः अस्याविधेयतद्विनाभेदविधेः प्रसक्तोपजीव्यत्वमिति चेन्न तथापि किंच नैतिय
दसमानविषयत्वालपजीव्यत्वाद्यप्रसक्तत्वांपाथेनेबाकिंच पत्रभिभेदाभेदप्रसक्तोपपरस्परस्पर्द्धिनोलब्धावन
न्यथासिद्धत्वाद्विषयोस्तमेव अभेदधीः अतज्ज्ञानोपलमालंबनेनाएव चैत्र त्वपारतिवनन्यावतद्दष्टत्वापि
स्यात्तनवभेदाथेयोभ्रमतत्प्रापिसंभवतिस्यात्रैवस्या। त्रैवस्यात्रिपर्वेकत्वानलन्मतेभेदस्य लोकत्वात्तस्य लोक
स्यवाविधिनिषेधागोकारेत्तुन्मत्तकेलिप्रसंगात्। अविवेकादोषपत्तुवाभुजिरंहेतंनपापमेदप्रसक्तोधिया
नहाथनोपयातकस्पैदोर्वल्पत्वात्पारमार्थिकत्वाद्दैतमवाध्यमितिचेन्न अभेदः नहि पारमार्थिकम
वाध्यंदृष्टं। लोकेद्वमितिचेतनलक्ष्मेतेलोकदृष्टोपरप्रदर्शनात्। एवंविधपात्रेरेफिगदौते मुत्पानाभेदधीः
नहिपेवातात्रानपायाहिरापास्वरूपभेदस्प्रगदोनत्वात् किंच विशेषवोधिकापोऽस्तोविशेष्यदर्शिनस्पविशे
षणांविधीयतेतस्याचोद्देश्यत्वविधेयत्वलक्षणाभेदावगतेरावश्यकत्वामुपाम्रुपजीव्यपाम्रुनेवधिः। यद्यभ्रु

खं.ख.
२१

स्याभेदस्यासत्त्वस्य स्वसत्त्वेनास्ति मज्ञाने न समस्तजन्यत्वान्न स्याभेदे ग्राहितेन तदन्यथानुपपत्त्यापत्तलयपदेन्नमभेदः स्यादिति । त
त्प्रसक्तेगाण्डग्राहिभेदग्राहिणाश्रुतो रिवान्यथानुपपत्तेरपि बाधनात् तद्विषयविरोधाविशेषात् । किंचतन्न दृशो घटपो
ताश्रुत्या अभेदबोधनेवा कजेदः स्यात् । न च श्रुति तो दागेव सर्वो चषपा अभेदधी हदेत्तिा मदृहिक्का विचारजन्यत्वा
त्तस्याः सर्वोवषयत्वं क्रमेणागाहत इति चेत न घटपटयोर्भेदप्रसक्तेरानन्तर्याभेदश्रुतेर्वैफल्यितनयाद्भानत्सर्वोत्रा
भेदप्रसक्तेरप्रसक्तेः । एवमपरः किंचिदेतत्तोत्पाकऊंनं तदप्यपृथक्त्वेनानाकांक्षान्त्वे अपादानभेदग्रहे विरम्यव्यापारयोगः
स्यात् तत्रास्यत्रव द्यागेवसर्वे त्र श्रुत्याभेदग्रहाणो घटपटादिभेदप्रसक्तेरानन्तर्यविरसः स्यात्तापत्तौ त्वन्मते मतिमवुद्धौ
स्योत वुध्यासममभेदधीरभेदश्रुतितत्त्वाराद्वाक्त्विति तत्राज्ञस्ति मवुद्धाव तालापानता व दभेदः श्रुत्या बोध्यते उ
देशपाज्ञाने विधानासंभवान्न विधायकश्रुतस्यैव तत्पूर्वसर्वत्र प्रसज्जितेर्दर्शनात् तानापि ज्ञाताद्याधानेनैव ज्ञानेन राम.
तस्याः स्वरूपभेदस्यागृहीतत्वात् तज्ज्ञायमभेदश्रुतेरप्रसक्तेः एतेन मुहुर्भावनस्य तेतितिनिरस्तं किंचाभेदबोध २१

बोधकस्य स्वकार्ये सहकारिजन्यजनकवाक्यवाचकस्यानिपत्त्यापत्तेः अभेदविरहात् कथमभेदं श्रुतिर्बोधयतु अन्यथा
विघ्नकादेहात्मस्वाभेदं घटेते नहि ततस्सवलप्यनिष्पाद्य न मापि घटतेऽसद्बोधमिदमानिर्वचनीयमिति चेत् अहो
पाजिलसंनिर्वचनात्मकश्रुतिश्रमाणाणुपकम्यानिर्वचनेमप्यवस्यानंतर्यद्वैतंजिकाः किमपि न साधयामः कि
न्तु भेदं निषेधामः इति चेत् अन्यथा दृष्टांतात् पिन्नभ्रमाणामिति पुष्पत्त्यु पथमनेषीरचे हानीतत्र दोषदृ
शेनात्सन्यथाव स्मेयत्नस्वाशयममपिनावधारयितुं स्वमभेदं किंवा भेदाभावः साध्यः सभेदाभावो भेदविरोधी वा उभ
यथापि भेदः पारमार्थिक अन्याय घेन नस्वरूपस्वा विरहो विरोधी वा वस्तुसत्त्वमिति घटतो किंच श्रुतिः प्रपंचत्र
स्तो गार भेदमादस्यम्य पुत्रेवर्से त्वनत्वंप्रपंचस्तन त्वमिति शंकराचार्यैश्च न विरोधात् अन्न तस्यवन यो भेदं नि
षेधती सा पि न स्वं वरिवरस्तरा: प्रपंचाभिवर्त पाजनत्वेन सप्रकाशचिद्धानेदानात्मकत्वेन दृष्टा सुमुद्दोऽन्य
तन्निरपि न स्यात् तत्र पाचक श्रुतिः प्रपंच निषेधपरेति वाच्यं तथा च कप्रपंचत्र स्ता गार भेदं गोधोपि अत्र प

खं॰ खं॰ जीवपरमात्मनोरभेदं श्रुतिराह तत्त्वमसीत्याद्यक्षेरिति चेन्न प्रसज्यबाधात् परमात्मान्योन्याभावस्य प्रतिसंख्यानिष्प्रस
२२ सिद्धत्वात् मनाहं ज्ञानमिति वाहं परमात्मेति प्रतीतेः। अनित्यत्वात्मप्रमलेन प्रत्यक्षोपलंभाय प्यात् हेदस्य तत्र बाध्यत्वेऽप
गमात् प्रतियोगिसत्वविरोधिन्याययानुपलब्धेः परेप्यानुपलोइत्वात्। किं चाभेदश्रुत्या कर्मगाभेदावगाहनमिति यदु
क्तं तदप्ययुक्तं शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावान्न पलभेदश्रुत्या गेव सर्वैत्रैवाभेदधीसंभवेनन वघटाद्येभेदप्रसंज
नात् श्रुतिधापनं वस्तुतः श्रुतेर्वैलोपस्यान्न त्याव श्रुतिस्त्रिदोषसंग्रेन वलीयसी भेदप्रत्यक्षमेव प्रतिसिद्धिपेतत्तदुक्तं प
रमार्थिकाभेदैनं प्रविश्य शरणं श्रुतिः बाधनाडुपजीव्येन विभेति न मनागपि प्रावंच सा प्रमाराप्रवान्नगरापतः
छ चिन्ता। आस्तेन धीरवीरस्य भगः संकरके लिषितितन्त्रावंहि सर्वेषामेकदेशाभेदबोधनेनेगारुः मावेदं स्यात्त
वन्मन्यसे अन्यथा सामान्यप्रसासं सोपाछिनांनां सर्वेषामेकदेशाभेदप्रसत्त्वोरागावगतेः श्रुतिस्त्रिखकाशै राम॰
वस्यात्। श्रुतेर्बलवत्वं वविचार्यमेपास्ति किं च वो दुर्वोचावधारणमेव शाहधीर्विरोधिननुतत्पाधापेमपितन्न २२

मात्स्येवानचप्रसत्तस्मान्यप्राप्तसिद्धिसंभावनतपोर्हावैवल्यंप्रकृतेरप्यन्यपरत्वसंभावनपातत्संभवान्नैवेवंश्रुतिप्रसस्त
पोवैल्याववत्वसंशयपरवात्रितिवाच्यंप्रकृतेःसहकारित्वविरहात्तिरोहितैवेल्यान्नचेतनसर्वेमविद्याववंभेनमपोन्कंवस्कृत
स्वपरमात्माभिन्नःनाकिंचित्त्वसर्वंचश्रुतिशतादविद्यावजगत्सर्वेमाविद्यकं।विवाराससहत्वान्नवदैवैकंनत्वंतत्त्वमस्म
काशाविद्यत्वात्मेयमान्यमायामभेदप्रसंगमवाप्यनसर्गेनरत्वात्तन्नविचारगोरवापोनिवेनान्यनमन्त्रःसंताप्रम्योसि
पद्दृस्त्वोवचनागोचरत्वंचवैसेवप्रतिपादयासिद्धमप्याविद्यकमितिचेन्नापत्रप्रमाणानिप्रसरन्तितत्रवस्तु
यत्रतुनप्रसरन्तितदेवस्थितिमहतीदुःप्रत्याशातस्माज्जगत्कर्त्तारंब्रह्मपदार्थमवेहितत्रचकापोपोजनादिप्रमा
णानांतीहित्वाभेदप्रकृतोमविनपरत्वेनविहितविरमजगदभेदाभिमानादिस्यलमतिविस्तरेणेति।पोपोजनादिप्र
ती माणांजीर्हित्वाभेदप्रकृतोमविनपरत्वेनविहितविरमजगदभेदाभिमानादिस्यलमतिविस्तरेणेति।किंचकंपमविद्या
कित्रिविधाकत्निविधाचेतितत्रपरमात्मन्येकाजीवेमुक्तिस्तममपरेतिएकानत्रअविद्यावशेनाहिजीवेत्रत्तो

सं.द. भिन्नेस्सर्वविघातमात्ररूपेणअविद्यारूपस्यरोगभवस्यवस्तुतोभिन्नःस्यादिसत्योलाभस्यपातंतथाचात्रनास्तिक्वापरीहारोव्यक्तिर
भेदेहिसस्याद्बीजांकुरवत्अत्रतुनतथानहिजीवाअपितुयथैवमयपञ्चेचेतिपेनव्यक्तिभेदःस्यात्एतेनजन्मप्रवृत्ति
२३ दोषमिथ्याज्ञानानामपिअन्योन्याश्रयचक्रकश्चतेवादिरयास्त्वाआत्माश्रयपातत्वस्त्वयोर्हिप्रामाणिकत्वंपरिहा
रःतथानवस्थापांव्यक्तिभेदोदेरसंभवतिआत्माश्रयेत्वआभेदादेवअन्योन्याश्रयचक्रकयोस्त्वव्यक्तिभेद
सत्वपरीहारःयथाजन्मप्रवृत्तिसाःजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानांचैतितत्वंअत्रव्यक्तिभेदोह्यपरस्परायोहि
हृपत्नसंभवतिकारणाभावादितिअस्यापास्तिविवरणमतेनत्वादिअविद्याहिब्रह्ममात्राश्रितानास्त्येकैवसाचत्रस
वच्छिन्नादिरेवब्रह्मरूपेवस्थिताजीवानांहृणोतितथ्यचतथाआत्मनाजीवाब्रह्मणोभिन्नत्वेनबहुत्वोतवकाम
ठेप्रहातुनामारारिकापोगसमाधिमयोटपायोजीवोव्यतिकामतितदासजीवन्मुक्तइत्युच्यतेप्रहातुसर्वैन राम.
रामसर्वेजीवाब्रह्मणिलीयन्तेअविद्यासत्येतिकर्तृत्वाभावात्ब्रह्मैवनिर्विकारमवतिष्ठतेइत्येकदेवसर्वमुक्ति २३

रितितत्रसाप्यविद्याब्रह्मणोऽभिन्नाब्रह्मणोभिन्नावास्याद्वीचेत्तदाद्वैतंस्यात्।ब्रह्मणोभिन्नाचेत्तदानवस्थामुपयाति
वरपरिसमाप्त्यप्रसाध्याविद्यकोवेनततदानस्याच्चाविद्यान्तरप्रभवत्वेऽप्यविद्यानन्त्यंस्यात्।किंचेयमविद्यामोदृत्ति
कानज्ञानविरहात्मिकावानोऽस्मिन्भोनादिब्रह्मणिनोसंभवतः।मस्लानभिलंमूर्द्धवेनिस्वप्रकाशाविद्रूपत्वात्तस्याऽप्रथमी
वासमवेतंमिथ्याज्ञानमविद्याब्रह्मणिविषयीकरोतितदाऽन्योन्याश्रयः।जीवोहिब्रह्मणोभिन्नःसतितत्रमिथ्याज्ञानंस
मवेयात्।मिथ्याज्ञानमप्यपेक्षसब्रह्मणोभिन्नोजीवइति।अथाविद्याविलसितंप्रपंचमायागंधर्वनगरंतथाविभ्र
मेवमिलक्षणशक्तिवेतमाल्वपापंपरपेक्षापापफलेनोत्तरपल्लवमननभिलाषिकिंचाविद्यस्कयथातथानहिंसा
ब्रह्मविषयीकरोतितवातत्रसमवैनीतिकपंचब्रह्मणोऽस्मिनेनसुव्यतोनतउपयाससेनासलेनवासातिवेकुंनशक्य
तेनपाभावलेनाभावलेनमोरलेनजोवनिकलेनचाब्रह्मणिछलेनापिवसानिवेकुंनशक्यमतरलेवतदानृवे
चनीपत्वाथेप्रजिविस्मरफांगोदुव्याहतेवनशत्रुषेनामप्रेमस्तविवदमानोनलज्जसइतिदूरपयसराकिकुम्भेप्र

खं.दू.
२५

वंस्वभाववैहिंसोतिचेत्तन्निमग्नभावात्मेवंछभावांवदन्व्याख्यानादपिविशेषितस्माघप्यापथापरीसहसेनव्यातपाव्या
घानसंघातन्निघतिघातमामाघमाघत्तुन्माघातित्तस्मात्तमेलपसीनि।अथापिघाघास्यात्तगोतीसयुक्तेन
स्वभवतसवावामनसगोवरत्वात।आलनलाहवतन्नयोतिचेन्नन्नअयासिद्धत्वात्।अविघाव्रस्तनावरोपति
किंतुनदलाद्रूस्यविवर्तेनवंतक्रमरातिवेनकोयाविवर्तेः।मिथ्यापरिणामः।कोयंपरिणामअक्रसतुस्तो
स्यात्तरार्त्तिःपयाद्रेस्मःकुंजलादिसोपपरिणामआविव्यक्ताक्षिप्येतिक्रमरतिवेनपयाहेपत्तुरलवे
नयपेवस्फिततपाघस्यासदनादिलेनपयेवस्पती।तिलहावरायःसचापुत्रः।सदसनोश्वेनतनजजपारात्मा
नात्मभतपोस्मादात्म्यासंभवात्नारिमालिकस्यानालिकःपरिणामसंभवतीति॥हिमात्म्यामापागंघवेनगर
वत्तरानन्स्यारितिचेन्नमैवंनहिमानीतयालेनपरिणमनेविवर्तेनेत्याकिंतुहस्यव्यारिलेनमृदःप्रतीयतेघस्त
तुकंपनतपाप्रतीपनांसवपरीसत्वादितिरस्मरमिहिंस्वंगपश्यामाअपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोको

राम.
२५

विपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति छांदोग्योपनिषदा आत्मविषयकश्र
वणविधिस्त्रिविधो सा प्राप्तिपत्तिः किंरूपा कोविधिर्वेत्याकांक्षायां आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासि
तव्यो मैत्रेयीति शतपथश्रुत्यात्मविषयकप्रत्ययानुवृत्तिप्रमेयभावनलेशवगतेरष्टाकांक्षायां पावनस पुनयवने
नरस्यैवादेनापुनरात्वे श्रोतव्यस्यापत्तिरितो विध्यनुवादैकवाक्यतापत्तिरनुष्ठेयस्यमोचमाभवन
तावगमेमोचमाणा प्रकृत्तिश्रोत्रो प्रवर्त्तिविषयो भविष्यत्त्वनुयायविशेषजिज्ञासायां श्रोतव्यः श्रुतिवाक्ये
भ्यो वक्तव्यश्चोपपत्तिभिः पुराणविधिनावेदानुमानपोपदुपायपलविधानाद्धि श्रवणाकारणवेदको
सापास होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छाय
मतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमस्पर्शमगंधमरसमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखमनामागो
त्रमजरममरमभयममृतमरजोऽशब्दमविवृतमसंवृतमपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यं न तदश्नाति किंच

खं.दू. नमत्तरं श्रेति कश्चनैसादिशतपं यक्कसात्मनि प्रक्रांतेविविगोचितादिशोपप्रकृतिपत्र पोनिरंजनत्वादिश्रुतिसंज्ञा
नाम्रहामलसालनाप्रवमननानुसरे रागेरनरमिश्रामोनुमितेवासिपपत्तधर्म्मेतासंवेदनानाध्यत्वेपितस्मात्र
२५ श्रावाद्दुकप्रवादनिवासत्तमात्मपंचानपनसाध्यतपासाणेपांगन्यापसनेयानिनप्रमाणयपोजशयदायव्युसा
दनप्रासेनत्राषिषोजशयदापोनिरुपणास्पनिरस्तसमस्तदोष्पनुषंगत्वलत्त्वसाध्यतपालजणदोषानिरा
सस्यचलत्वागामत्तरेणासंभवितपालजणस्यचधर्मिज्ञानसाध्यस्पतत्साधकोदेशसाध्यतयोदेशलक्षणा
पापरीत्तात्मकप्रतानत्रिलेव्यलक्षितेयपोक्तहेतुमहावसंगत्सोदेशलक्षणापरीत्त्वापरांपोवपिपों
सदेज्ञानिनियमस्छानविशेषलक्षणानालम्पाहिंततमप्रमाणादिपरीजाविषयकाशिसंघापदुःखपे
कमम्यानसंसारिसानदिघोषचत्तपादोमहामुक्तिक्तदुपशमस्यपरम्परयापभ्रतामाचिकोंप्रशिनाय एम
नत्वापिचाविलिमांसांगोपंणापाश्रावाद्दुकप्रवादनिरासत्तमेपंवावपवेंसमुपवासीतेतेनेवमननात्मि २५

काद्वितीयाप्रतियोगिरपिसाध्यतेजस्त्वादेः कार्यत्वेन घटत्वेन सहकर्तृत्वाभावानुमानान्नचारिपदस्य प्रकारता
विलेवकश्चिद्देवाः प्रकारोवासोपेनन्नचत्तदुभयहेमहीधरादयः सर्वेसंगृहीतेऽत्राहुः अदृष्टद्वारकोयाद्वा
नगोचरजन्यकृत्यजन्यतयैवेतजन्यत्वं तथा अत्रकृतिजन्यत्वेन पजनेदृशेकृतेस्सर्गेसंग्रहः सर्वस्यसंदि
ग्धकस्यत्वमतेकृतिजन्यत्वादृतिनिरूपजन्येतिजन्यपदद्वयस्यमतेकर्तोविशेषणं परंपरयापानतउपरंज
करावमापिशहफनकाराद्दीनांमदृष्टद्वारगोचरजन्यकृतिजन्यानांजन्यकृतिजन्यानांजन्यकृतिजन्यत्वेन
नपजत्वमितितत्सय्यहापोपादानगोपादानगोचरेतिजन्यकृतिविशेषणं शाद्वादृयोपिदिग्गगनपवन
गोचरजन्यकृत्यजन्याएवतयोरतीदृष्टयत्वानानचेवमपिसर्गसंग्रहः निरासरयोपिदिहपरमाणुगोचरज
न्यकृतिजन्याएवतयाहिपागादिक्रियागोचरायदृपोजन्याकृतिःसापिदिपागेदृंसादिकंभावयत्रीतत्फली
भूतेसुखंदुःखंचोत्सादयत्रीतत्कारणीभूतेकापेरत्वंगुणाकल्पेचानिःपादयत्रीतेदवनुरूत्वेनतत्कारणी

खं.टु.
२६

मन्तं परमाणुमपि पक्षीकरोतीत्यतः सर्वेसमग्रहापारम्पर्याद्दृष्टद्वारकेत्युपादानगोचरजन्यत्वादिति विशेषणं । यं तु कर्तृनिरपेक्ष
द्वारकेनोपादानगोचरा भवति । सर्वमपि निरुपादानानां प्रध्वंसानामदृष्टद्वारकोपादानगोचरजन्यत्वं जन्यत्वम
पक्षप्रवेशे कृत्स्नेन दृष्टेन सकर्तृकत्वानुमाने बाधः न हि ध्वंसस्यानि तु पादानस्य उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा
तिमज्जन्यत्वं सत्त्वं सकर्तृकत्वं संभवतीति तद्दृष्टिद्वारणाय समवेतत्वं दण्डवमपि सामान्यानां नित्यगुणानां च पक्ष
प्रवेशे कृत्स्नेन दृष्टे बाधः स्यादिति तद्वारणाय चरमं जन्यपदं साध्यं तु अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञान
चिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं अत्रास्मदुपादाने स्यादौ कृतेः दृष्टद्वारा उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतयः स्वे
जन्यप्रभवत्येवेति न दृष्टिशिष्टत्वेन सिद्धसाधनमितितद्वारणाय अदृष्टद्वारकेति अदृष्टद्वारकोपादानगोचरकृतिजज्ञानवि
कीर्षयोः कृतेश्च विशेषणानीति केचित्तन्न तत्सिद्धसाधनवारणाय सामान्ये विशेषणं साध्यगौरवेण व्याप्यत्वासिद्ध्या राम.
पत्तेः किं तु अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे बाहिकत्वोपपत्तेः घटपटादौ कुलालत्वेन २६

दादिः एवं चैवं प्रयोगः अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृतसजन्यानि समवेतानि जन्यानि अदृष्टाद्वारकोपादा
नगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् यद्यत्समवेतत्वे सति प्रा
गभावप्रतियोगि तत्तददृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्तज्जन्यं यथा पटः सत्तानिवादृष्टा
द्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्सम्बन्धाप्यसमवेतत्वसमानाधिकरणप्रागभावप्रतियो
गित्ववत्त्वेन तस्मादुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यनिनापं हेतुरप्रयासस्तत्त्वस्वरूपायोगादिति
नैयायिकेनस्थापितेऽनुकूलसाध्योऽव्यमतव्याप्त्याभासवहिर्दृक्कयत्रत्वरगांप्रथमापप्रथमतुसंधीयमानान
मन्वयानांतत्कृतात्वविशेषेणोहेत्वाभासेनमीमांसकःस्वरूपनीत्यदायतिनप्रादिकत्वोपशोराववच्छिन्नस्वा
त्माघटत्वेनव्यक्तिसादेरप्यदृष्टद्वारशरीरजन्यत्वादितिनयावदृष्टाद्वारकचेष्टाजन्यजन्यत्वंसः नचत्वन्यघ्रवा
त्रादृशचेष्टाजन्यत्वमेवाममयाविश्रेष्टापामेवसाध्यत्वात्साः नहिचेष्टापिचेष्टाजन्याऽनवस्थापत्तेः स्वायगं

खं·टी·
२७

निरस्तसमस्तपक्षे प्रमाणमाहस्थित्यादीतितादृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वाच्छरीरा
जन्यत्वात्पक्षच्छरीरजन्यंतत्रदृष्टोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यंनभवत्येवपर्याप्तोमेलिमदारणंवत्सेभ्र
रमतेनरसिंहहरिशाम्भमतेनुतत्विनवीसेलिवांटकोद्वारस्कन्धापिमतेनाक्लिरावपर्युज्झित्ररानवातिमीमांसकैस्तापकः
नहिशरीरघटितमपिकर्तृत्वंगौरवात्किन्तुदृष्टाद्वारकोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वमात्रंप्रत्युत
लाघवेशरीरलिङ्गकत्वानाहिनिष्पन्नपेक्षित्वादिरकर्त्रोर्व्यजन्यत्वानादिमत्त्वेऽवेतिकिन्नस्यशरीरेणनप्रयोजकत्वेघटप
शरीरानन्तुष्ठेवैशातन्तनेछाअप्यन्त्यवनप्रकर्तुःपरस्पतितिनिस्परोस्तत्वात्त्रपस्तगाघःप्रत्युशरीराजन्यत्वादिति
हेतुकृतेनत्रशरीरेनत्रपैविशेषणांश्रांतिपोगिगानिऋाघेस्फुटत्वपेविशेषणंस्वजन्यत्वमात्रस्यैवकर्त्रेजन्यत्व
सिद्धिरसमलावऋन्येपघपिशरीरंहेतुकृतानाभावसाध्यात्रविशिष्टापिजन्यत्वंविशिष्टत्वविशिष्टाभावस्यहे राम
उतापांप्रपेरस्यातित्त्वाचलाघवाद्विशेषामात्राभावस्यैवकत्वंजन्यत्वाभावव्याप्यत्वंननुविशिष्टाभावस्यगौरव २७

हितिशरीरजन्यत्वाभावेप्याप्यत्वासिद्धेः॥ एवंचहेत्वाभासेनमीमांसकेपराजितेआह नहेतुप्रयोक्तानेपापिकोविजयी
तमिमीश्वरस्यजगत्कर्तृत्वमागमोपिसंवदतितथाहिविश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात्सं
बाहुभ्यांधमतिसंपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवएकः॥ नचेवमीश्वरविषयकंप्रतिपत्तिचतुष्टयपवर्गेजनकमिति
निर्गालतंतनमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यःपन्थाविद्यतेयनायेतिश्रुतिरप्येवमाहसनवाधुर्नेनलब्लानस्पहिसमाना
धिकरणमिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वाराउपयोगित्वतः एवंजन्मादिरसत्त्रेनप्येवमिद्धान्तान्। इश्वरविषयकंतुमिथ्याज्ञानंनेनजी
वस्यसंसाराउपकिंतुत्वविषयकं अहंगौरोहंस्थूलसमारिवाशरीरविषयकेराजीवात्मेस्मिपेगानहेतुकूले
रज्यतेवत्प्रतिकूलेचद्वेष्टिरागितेनदीपरागद्वेषमोहेरेपससपते। उक्तंतेः नद्विषयकरोपच्चपोर्छातितनद्विषय
कत्वालत्वानारदेवेतिससंतदेवतुश्रवरामनेनमिनिदिध्यासनेनःकमातुषिलेवतुलत्न्वेनेश्वरसाक्षात्कारेणज
न्यतेनपाचश्रुतिःसहितत्वनोज्ञानेःआत्मसाक्षात्कारस्योपकरेतोति। अस्यैवेनयापिप्रतनपधेश्रासावाञ्

वे.द्व.
२८

रेद्रष्टव्यइतिश्रूयतेशास्त्रान्तरेतुसाक्षात्कारेव्युत्पत्तिसाधनमप्युक्तंनिदिध्यासनवद्धतैवसाक्षात्कारोदयसंभवेतस्यश्र
पलोत्तरासाध्यत्वयाफलैकत्वपनयाचविधानायोगान्नकृतिसाध्येष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वात्श्रवणस्ययागविध
नत्तरेणापत्तेर्विधिःपागानुष्ठानेनैवनास्तिद्वारितिमेवंश्रासावाश्चरेदृष्टव्यइत्येवदर्शनस्येष्टसाधनत्वमाहतत्कि
साध्यत्वंतुकथंतत्स्पर्शनस्येस्याकांक्षायांनिदिध्यासितव्यइतिनिदिध्यासनंचश्रासनप्राणायामप्रत्याहा
रधारणाध्यानसमाधिरूपमष्टांगयोगेनचिरनिरन्तरादरसेवितेनपरमपुरुषपवित्रासत्त्वानन्तपरतत्व
संगमुक्तस्यनाशुद्धमलक्षालनेविनासंभवतीतिःतदर्थंश्रुतात्मास्थिरीकरणायमन्तव्यइतिद्वितीयप्रतिपत्तिप्र
तिपत्तेरानुमानिकाविधानेसापिचवर्णाश्रमसाध्येतिश्रवणसाक्षात्कारेश्रभावापाःश्रप्रथमप्रतिपत्तेर्विधा
नेश्रोतव्यइतितत्राचश्रेष्टसाधनत्वंप्रतिपत्त्रिवचतुष्टयस्यैवकृतिसाध्यत्वंतुचतुर्थप्रतिपत्तेस्तृतीयप्रतिप
त्तिद्वारेतितदुक्तस्त्रयेतत्साधनेसमाधौतृतीयप्रतिपत्तेश्चततत्वसत्त्वोपांसाक्षात्कारणविचारमेवसत्त्वनीतिस

राम
२८

वैरस्यं तन्नु भेदधीः श्रुतिबाधिकेति पदकृत्यं । तत्र को भेदः स्वरूपमन्योन्याभावो वैधर्म्यमन्यद्वा । आद्ये घटः पटो नेत्यत्र यदः
स्वभेदे विशेषणतामुपलभ्यतां वा । अन्त्ये न घटः पटविशेषितभेदात्मकत्वे यदस्य स्वात्मकभेदविशेषणतो भ्रम न पटात्मक
तावत्वलेपापि तेनेति । घटपटयोर्भेदः स्वरूपतान्येदो घटस्यान्यपमिति विपाभावस्थमितरतित द्वितीयेन प्रत्यादितो घटर
तिधिप्रा विशेषणी भ्रन्तभेदजन्यया घटपटयोर्भेदेन भ्रमापणीय उपजीव्यविरोधात् । न तु कृत्यं अभेदत्वो हि सवत्री
धीत्वे भेदे होहेरत् नन्त्रभावव्याचा द्येप्रमाणास्यात्रात्स्येस्वापेस्से वेशसादिति । अप्ये भेदे स्लेदे । अपृथक्त्वे भेदमात्रा
त्मकस्य वा किन्तु तेन तेन तेन प्रमाण्डिन्वा प्रतियोगिना निरूप्यमाणाः स्वस्मिंस्तत्त्वादित्वधिपं जन प्रतीतिचेन्न । पटप्र
तियोगिकत्वं घटस्य स्वरूपं चेन्न हाय वेवहट पटयोर्भेदः स्यान्न पदिनुन्द्वर्षेस्ता घटः पटो वा स्यान्न पटघ
टेन पटप्रतियोगिकत्ववलान्नस्य वपं टोपोगि । किंच भ्रन्तरूपस्यावधिभ्रन्यत्वेन घटादयो भन्वारस्य वच्छिप्रतिता
पेधीत्वे स्यादभिन्न इति नाहि सस्य वन्नत्वान्नवनीतिनाटपटप्रतीते विशिष्यघटप्रतीतिकारणान्वयपटादितोपं

खं·द्वं· यचमी यदादिव्याद्वयत्राहिभेदावधौ पंचमोन्तनिशिष्टधीहेतुमत्तविशेषणाधानिवये अन्यथाविशिष्टधीहेतुनिर्विकल्पकवि
२९ षयत्वत्राघटत्वादूद्वस्याघपि स्यात् उपलक्षणायत्तस्तमिथ्यसंसर्गानिरस्तः अन्योन्याभावस्यभेदोहत्वे वः न घपिहि सिद्धे घटोभ
यत्वादस्य प्रतियोगिकोन्न संभवति असत्त्वस्य प्रतियोगिकापत्तेः नापि घटे पटतादात्म्यभिन्नप्रतियोगिक एवं परेपातिघटेय
टतादात्म्याभावस्य व्याधकरणाभावत्वेन संसर्गाभावत्वान्नोर्वेवध्यमपिन भेदः तत्रापि वैयर्थ्यमोत्तरस्य सत्वे वच्छापत्ते
रनतुभवाद्व असत्वे चवैयर्थ्यात्पामभेदाद्विधमेण्णामप्यभेदे जगदभेदस्तवस्यात् अपि चात्र यः कोपिभेदः सोपि नाभि
न्नो सो निर्विशनेर्विरोधान् किंचाभिन्नेभेदे प्रत्येकशेत्यकाभावे नेकमपि न स्यात् तत्स्येकत्व सन्यस्त्वात् नापि भिन्न एवं सति
हि सो पि च भिन्नो सो पि च भिन्ने प्रत्येकस्मिन्नेव पर्यवसितेयतः सुपिकमेणान्नभेदालिंगनमस्तु त्रेः किंच विवे योग्य
तभेदफलमधिकारणावच्छेदकोभ्यन्नतभेदेनैव स्यादितिविधेयी भूतभेदधारान्वोय स्यात् अयमेव श्लोयद्दो एम·
कः अयान नाभेदात्मक्रमे रोगवत् घटमालिंगन्निति तादात्म्यविशिष्टकिभेदहान्निरिंसशकावधारणादमेवचागाने २९

गम्यत्वे। अपि च मित्रत्वादुद्देश्ये केनैव भेदे ऽपि परत्वावनत्वभेदकल्पने मानाभावः स्वप्रमेव च प्रमाणायगमः नहन्त्वं प्रा
ग्लोपाधिविनगम्यत्वं प्रमाणायगमे भेदे वेन। अनर्गलिकुतमाख्याचुरविकिस्तृत्रिदोषता। अथ यानव स्त्राभयादिनौ
पाभेदे धर्म्मिस्वरूपभेदे वानेन दा धर्म्मिस्वरूपं निःस्वरूपं स्यात् स्वरूपव्याप्त स्यात्मकं भेदासकलावा। अथ धर्म्मोत्म
काभेदः स्वरूपविशेषव्यावृत्तिश्च तु स्वरूपसामान्यव्यावृत्तिः तदा द्वावपि घटपटादि रूपोभेदिनौ स्वरूपसामान्य
रूपतया गमित्वो स्यातां किं च भेदः स्वप्रतियोगिसापेक्षो पाधिस्वधर्म्म स्वसंबंधैः समं पादिभेदान्तरेणाभिधेयतनतदा अनव
स्थानं चन तत्त्वदृष्टं तमेवान्तरदृष्टं श्रुतस्मात्वद्वाधः प्रसजतः स्वतः नानुमानादि तेनकच्चेनवपि ज्ञमतेमते। अद्वै
तागमत्वसेरे साधकसाधकत्तुनोपराधा। सेवामेवानेयस्यपयन्ति पत्निपरम्परा। अद्वैत श्रुतपक्षव गोपदाद्विभेदेना
विघकेनाद्वैतं पारमार्थिकं प्रतिपादयत्सोपितनेतद्वंवलेनवाध्यत्वेनतस्मान्पारमार्थिकमद्वैतं प्रविशरणश्रुतिः। वा

खं·दु

३० घनादुपजीव्यत्वविशेषेऽपि न मन्मार्गापि। अतिजन्यत्वस्याप्यविघटकत्वात्प्रत्यक्षे तद्विषयो नित्यत्वविरोधः। तस्माद्यावन्नोपहि
तमद्वयमात्मानं नामं देहमात्रकल्पितमनुभवति अतो नोतस्य प्रकाशपरमार्थविदेवमत्वान्निःपीडिता दहनिर्देहते विचार
दिति। अत्रोच्यते पयायपर्यन्तावच्छेदोभेदः तथाहि स्वरूपत्राव देहः भिद्यते व्यावर्तते च यभेदधीविरोधिधीविषयो
विपते ऐन्द्रिनिवृत्तेः स्वात्मना च पर्यन्तपारिपृष्ठ एव अतो तस्य न स्वरूपभेदत्वं पारिभाषिकं वैधर्म्यान्याभाववत्
स्वरूपेऽपि स्पृष्टत्वात् अन्तरङ्गात्मनतत्त्वविवेकेऽन्यद्वैतपिभेदानावाप्तो। त्याह्व। नन्वस्वरूपभेदवत्तास्वरूपस्य न सं
भवत्यभेदात्तद्दिषद्रावत्तेसंवेदनेनैवभवतीति वेदनप्रश्नकर्त्ता हि स्वरूपभेदवत्तस्य न भेदवत्तां वक्षः। किं तु प्रति
योगपृथक्त्वविलक्षणाधीविषयतामात्रं प्रतियोगितामभिमताभेदारोपविरोधिधीविषयस्वरूपपर्यालोचनानि राम
वेधनस्व चपदादित्वाः पदर्स्या हिपतिभाडः। तथा च स्वरूपभेदस्सलेऽभेदकोऽप्यविरहितोधीरस्यादिपदकोंको ३०

रूपत्वेन न हि तत्र भेदो वा भिन्नत्वादावक्यात्मिकिंतु भेदान्तरमन्तरेणैव विलक्षणाधीः प्रभृति तत्रेदंति न तु त्वेकोपि द्वित्वस्य म
न्तराव विलक्षणामितिप्रत्ययः घटादिद्व्यक्तेः घटादिरसामान्यं सत्त्वमेव न तत्तद्व्यक्तित्वं यद्यपि घटादिरूपाकृतित्वेन स्वरूपेणायदादि
सामान्यानध्यापितत्वप्रतियोगिकोभेदोभवत्येव तन्मात्रं जं च प्रतियोगितावच्छेदकं भेदस्य प्रकारकघटादिधीकारणी
भूतधीविशेषविषयतां च अन्योन्याभावस्य घटपिततादात्म्यभवतो घटस्य पटे योत्रोभावो नाप्यतयोस्तादात्म्यस्याभावो
सोपेत्वासत्त्वासत्त्व प्रतियोगिकः स्यात् तन्नाप्यतत्तादात्म्यभवतोस्तु पेन संबंधः पिशाचो न भवतोस्तत्त्वं सस्येक स्येकमेव तत्
त्वेकत्वे प्रसज्जपिशाचे चाप्रसज्जमाप्रथुघेन नापि घटे पटस्तादात्म्यस्याभावो येन संसर्गाभावः स्यात् किंतु घटः पट
इत्यारोपशरीरे घटत्वघटत्वपटत्वलारोपः तत्र न्यैव तु भवतान्निषेधस्तत्र पटस्यैव तत्स्यैव सामानाधिकरण्येन न जच
पादत्वे पविकरणेपनतु न जघपेघटे घटेन तादात्म्यं लंबने निवाधीः स्यात् तत्स्यात् दभावाधिकरणे प्रतियोगितावच्छे
दकं धर्ममारोप्य योनिषेधः प्रतीयते सोन्योन्याभाव इति विलेपान तु धर्मस्यारोप्यतेः धर्मानिषेध्यत इतिद्युषे

खं॰ दृ॰ दंआरोपितत्वानिषेधानतिवेत्वस्य चानारोप्यादिरिति चेन्न आरोपनिषेधमनुद्दिश्य पटपरद्रूपोमानमितसनुभवसिद्धवि
त्वनुभवे चोविस्मारारोपो धर्म्मप्राधान्येन निषेधत्वेऽपि प्राधान्येन तस्यैवानुभवादिति दिक्। तार्वेधर्म्मं तु वेधर्म्मोपगमेन
३१ तस्याभट्टीयापक्षमाणिकत्वात् तत्र स्वरूपभेदेनापि तथोपभवादिति पक्षतुभेदाभिन्नेनिषिशेतेसादि तत्तु छन्नस्य
तिसमाप्तं पंचलानत्वाहृत इहविशिष्टे नहेहलत्तिनां पूर्वभिन्नेदतन्निक्रमः किं तु भेदोपलजितेभेदस्तत्र भेदो
पगमात् किंचपत्रपट्टाभेदेत्वत्ते न तद्दानद्देद्वदेवत्तसंवेनु नाम्यत्तदाहिंगोगेत्वादिप्रस्वः ज्ञानमपि जातेदु
त संग्रहत्वात् अन्योन्याभावप्रतियोगित्वस्य चतत्समलानपभेदस्यापि जेनिवेशानुपगमाद्वा एतेन प्राप्तोप
पादिरिखजितमप्रसक्तत्वात्तन्न किं तु विगोलमुनागवि गोलमिति वद्गत्वासवं घर्म्मघर्मिभावं वैरगावोदेवत्व
जितोसिपरिदृशाक्ममारणि प्रल पासि घर्म्मधर्मिभावसम्बन्धमसंघरोचनतदृति चेन्न अन्तमत्तोभिसपदभिन्नेप्र रम
जित्वातोषेधर्मधर्मिभावलपजानीयदृति अभेदघर्मो हि धर्मो अभिन्नदृति धर्म्मधर्मिभावाभावे क्वामिन्नद् ३१

ति किंच भेदाभावे कथमभिन्न इति नहि धर्मिमात्रं नाप्यभेदमात्रमभिन्न इति किंत्वभेदवानभिन्न इति एवं चाभिन्नतापि भिन्न
तानुपजीव्यैव प्रवर्त्तते॥ अभेदधर्मिणोर्भेदस्थिपक्षत्वे रामभिन्नताभिधेयो असंभवादिति तस्माद्वस्तुस्थित्याऽभेदधीत्वोभेदो
देशानन्तभावान्वयाद्यभ्रमासाम्यान्त्य देशस्यापि सर्वेशसमादिति भिन्नत्वचापिताकसालाभेवाधाजोहिति। अथ निर्वचना
नं सर्वेषामेव दोषवत्ते निर्वचनाभिद्धावनिर्वचनीयतान्यो प्रामल जगदविद्यानीति वेत्त निर्वचनमुपक्रमदोषमवे
त्यानिर्वचनीयता मान्यत्वं पन्न ध्याजमासादप्रवृत्ततस्तत्वविभ्रमलपेजराणी यतामासुवानो जजेमेव प्रवर्त्तिच॥ अन्यो
न्याभावासत्ताभावो भेदः तत्वतित्व मतास्वयंवर्त्तत इति कालात् अपर इति चेत्तन अन्योन्याभावासत्ताभावो हि घटला
दिकं तदेव च तादात्म्यं न पचाताम्र पसवान्यथानाभेदेनावच्छिन्ने ऽन्योन्याभेदो वर्त्तते इत्युक्ते तेनदाप्यान्तो यो दिकं
लदूत्कमेवलापि प्रहरतीति अथाभेदा च भिन्नयो न विशेषणं किंतु धर्मिचतुष्कमेवल भ्रतन्मतस्तत्स्वरूपभेदवत्तदा
नहि सत्स्वतत्वासेनैव प्रभवतीति तत्स्वरूपभेदवदन्तापि दोषः। अथाभेदप्रयोजकधर्मेण तद्भेदप्रयोजकभेदस्य वा अन्य

खं॰द्व॰ प्याशंकेनापि प्रमाणयोरभेदे साध्यमानेऽप्यभेदो न स्यात् अभेदे तदुभयसिद्धौ यो दंडस्य वक्तव्ये पत्वादिति चेन्न मासेत्तोऽदभेदः किंत्वभि
न्नेऽप्यभेदोपलक्षिते ग्मे दोव ज्ञेनेति चेन्न कृतप्रलक्षणायाः गतिगोत्वमिसृत्त्वपः तिचेवकः नाहि गोत्वेनोपलक्षणान्तरे गोत्वत्वाभि
३२ न्नत्र भवतीति चेत् न भेदेवेगोहिपि गोगोत्वेनैवविशिष्यतेः तत्र विशेष्यभागे गोत्वस्याप्रिरिसे वोपलक्षितत्वस्य पः। एवमभेदे चेदु वेभे
देपीति पटोपि चर्किचभेदः इत्यादि न दृष्यमान अनवस्थापाः आमामाणिकत्वात् एवं च भेदप्रत्यक्षस्याभेदालंबनले समर्थिते
जट देहेन अजेनेरिस्याद्यपि निरस्तं अप्रयोजकत्वेन हेतावमोपकारकतामागे वा पास्तापत्तु पारमार्थिकमद्वैतमिसादिन द्वाप्य
सन्नतस्य पारमार्थिकत्वे बीजाभावात्। अन्तरावापात्तरस्तुपसंहारोऽप्यपास्तः॥ अद्वैतस्य योग्यतानोनविरहेणाप्र
माणिप्रतिप्यारनापोगादित्यपि नु नदैक्यानेष्टा बुद्धिरपनेयेति श्रुतिरहेस्तु कंजदपिनाद्वैतासिद्धो प्रमाणानां प्रियप्र
धर्मप्रसेदिकारतिवततारः शाभावनस्यमोजानुकूलत्वेपितादशवस्कतलस्यापि द्वैतभेद धीयरिबालनमात्रस्य
कस्तु पादरित्यत्वात्॥ ॥ अथ पतापवंधेन प्राधान्येनं स्वमते व्यवस्थाप्य परहानी नो पेक्षमशनि खंजपिनु खंजन

मुक्तौः प्रयो स्समाराः जल्पेतु स्थापना यदितेन दवन्यारं कर्तुमशक्नुवानः जल्पमेवैककथा न भवत्येव वितंडाद्वयशरीर
त्वात् अन्यथा जल्पद्वयेन किमित्येककथा न भवतीति जल्पमेव खंडनं न स्यात् सादिरेश यद्यपि जे प्रथमकर्त्तापां स्थाप
नांकंठकोद्वारः। द्वितीयकर्त्तापां तु प्रथमस्थापनाखंडनं प्रति स्थापनावो बिनवितंडाद्वयसंभवः नथाप्यजहल्ला
र्थेलक्षणा या स्थापनेवस्वपक्षसिद्धिपरस्य परपक्षनिषेधाभयधीपराभस्थानिपक्षवहिरिति खंडनायेदमिति प्रोचः। अ
दौ प्रथमः स्वायपतितत्वो द्वितीयः खंडयतीत्येकावितंडा गत्वो द्वितीयः स्थापयतितः प्रथमः खंडयतीत्यपरावि
तंडेति नुनव्याः अत्राहुः परपक्षदूषणेन शक्तिमात्रजिज्ञासायां किंतु ज्ञाः। स्वपक्षस्थापनपरपक्षदूषणनशक्ति
जिज्ञासायां च जल्पद्वयस्यैव संभवः इत्येकानुजिज्ञासायां च न संभवतीत्येन जल्पद्वयेनापि कथांतरं स्यादिति। अ
थ खंडनकर्त्तृ धोजश्यपदाप्यो खंडनापि स्वतंत्रमूर्द्धं प्रमाणां खंडनापि तु तदुपधापिकां प्रमाणमादौ खंडयति स्म
नत्वानुभ्रांतिः प्रमेयस्य पुक्तेन घटायातत्वपर्यायोगिकं न्यायानाघः तदि प्रकृते न चात्र तदस्तिभावमुरत्वशाह्वापत्तेभा

खंटी॰
३३

वेन तस्य प्रमाणस्य व्याप्तेः। नापरः स्वरूपपर्यायतया व्याप्त्यावर्तितव्यासेः। यत्र यदा यत्र च न प्रसतत्त्व तत्र तदा तद्ध्रुवमिति प्र
मेति चेत्तन देशकालस्वभावपरव्याप्तेः। देशे देशान्तरे काले कालान्तरमनुभवतत्त्वमिति सापि धीः प्रमेति वेत्तन धर्मिप्रमाणस्य
व्याप्तेः सर्वदेशकालपरिहारेणानुत्पत्तेरनुभवत्वमपि न जातिः आगमेनानुमानेन वा भावविषयतोः सुखदुःखयो
ः प्रत्यक्षेपि सुखं दुःखं वानुभवामीति प्रतीतेरनुसन्धेः। नापि स्वसम्बन्धमुपाधितया परेषां स्वसम्बन्धप्रत्यक्षेपि ज्ञानुभ
वामीति प्रत्यक्षानुदयात् स्वसम्बन्धे च लजागरविरोधासिद्धेः नैनेव तरस्य वेपश्योनद्वय एव तत्त्वसिद्धावसामान्य प्रार
प्रसिद्धेरव्यपरूपासिद्धेरिति। उच्यते परत्वपरस्य पारमार्थिकं न प्रतन्नस्य तत्त्वं प्रथा च ल्वत्तया च तद्दृष्टिसिद्धा त
दृष्टान्तोः प्रमेति लजागरापेः नेनयत्र पंदा क्षितत्त्व नस्यानुभवः प्रमेति निर्विकल्पकसविकल्पकोभयसंग्राह
कं लजगा पपे वस्तु जिपदृष्ट्वा व हारा नेगले ननिर्विकल्पं तिरस्कृत्य तदं गं विशिष्य प्रमामात्रे पुरस्कृत्य तदृष्टि टीम
लक्षकारकानुभवत्वमिति न चानुगमः। न ह्येकत्र प्रमासवेत्र प्रमा किंतु कांचिदव्यवहिततया चरितार्थानंतु ३३

त्वप्रमेयेति। जिज्ञासायामस्याछिन्नावच्छेदनानुगमस्य दोषत्वात् आकाशकालादिप्रमापि आकाशादेर्नतत्त्वधीलाधीला
नत्वमेवाननुभवविषयत्वं प्रागेवेदानीं रूपामेरज्ञभीः प्रमास्यमतामेवं। सा हि इदानीं रागालंबनमितिमद्रागालंबनावाकालास्पृ
ष्टरागालंबनावा अस्याद्य इदानीं कालविशिष्टत्वरागे नास्तीति तु तः सा प्रमा तद्धस्य तत्कालविशिष्टस्याधिकरणत्वात् तत्त्वचरा
गाभावात्। अन्यथा त्वनुमितिरेवानाचापल्लसंगमलावच्छेदेननतरोक्तिसंपुनर्ज्ञभीः प्रमास्यात् तत्साक्षात्साहितत्वं तुः कपि
संयोगीतिवामत्वावच्छिन्नत्वस्यः कपिसंयोगीतिवा अभ्येरघापतिः अन्येन तत्र लजगत्के तनामस्थितिहितीपलजगसंवनत्व
काकलंनुतनरूपविशेषमग्ज्ञानजन्यत्वमोमरूपमापामव्यासेः किंतु तद्देशदन्नावगाहित्वं च समवायसंबंधीतिपत
पादघटपटादसादि प्रमज्ञासाप्रिः। न्याप्रमतेन स्यापिप्रभंतत्सोपगमादिति। न च वलद्दलाहकसंविदिहिते त्वेकत्व अप्रल
लिचैदे अद्वन्द्र अन्तीनिथीः प्रमास्यादित्तिवाक्यं चद्रादिद्व मनेणोनीहिवलेनमतोपितस्यास्पहादिभिरस्त्वहेरावलाद
ककमेणएवमत्वादो परस्परमात्। अनुभवत्वं च नातिः अनुभवत्वीस्यनुगतमानितत्वात्। न चैवं भविष्यतमु

खं.१ त्वादात्मपि शरीराघवगते सुखमनुभवामीति धीः स्यान्तरव्याप्तेः एवमपरीक्षकस्यापि स्यादिति चेन्न। शरीरे नभविष्यत्सुखं जा
३४ नामीति तस्यापि प्रतीतिरेव सुखदुःखानुभवो भोगमात्ररूप एवेति निमित्ताद्देषितात्र हरणस्यनु द्देषवशात्सुखमनुभ
वामीति धीर्दोषोदेतीति फलानुभवत्वं च जातिः अस्तु मितापायं मेवं सेसंस्कारोऽदृष्टपाव्यापारत्वं तत्त्वं संस्कारस्य तिस्वानुभूति
हृपोः संस्कारादिति तन्न संस्कारेण स्मरणोपनीतमात्रपास्य ज्ञायामव्याप्तेः ज्ञाताऽहिंसोऽद्रिप्रेणाभावोपगमेनोसत्वेपि
अस्पभिलापाः सामान्योपगमान्न हि प्रत्यभिज्ञा ज्ञानद्वये अभेदाऽसिद्धापत्ते नापि ग्रहणस्मरणाकारभिन्नाकारमेकं उ
त्कं संस्कारापत्तेः नापि परोक्षापरोक्षानुभवाकारमेकं सामान्यस्यानुगतमतिसिद्धापाजातेरव्याप्तेः स्पृत्तिलापत्ते नापि
स्मरणमात्रकारमेकं दृष्टान्तं संस्काराभावात् तस्मादुपनीततत्त्वा सन्निकर्षे दृष्टान्तविशिष्टयावा प्रत्यासत्तिरिति राम.
निर्वचनं भक्तः तदानीं स्मरणापत्तिनेतिवाच्यं कृतः अचलदेतोरेवेति न्यायात्तं प्रथमकल्पः कोपाधिरिति केचि ३४

तथैवरघस्यानुभवस्यकालिकस्मरणंप्रतिव्यापारत्वेनसंस्कारकल्पनमितिधर्मिग्राहकप्रमाणेनस्मरणात्प्रागेवतस्यकल्प
नावश्यपाथोनुभवःप्रमेत्यपिनिरवद्यंयथार्थाशेषोपमनतिहासेत्वेवचनः।तेनानातिव्याप्तिर्योपिसत्येऽपिः प्रमायेव्याप्तिरित्यतोभव
तिप्रमायोत्कन्तसंयत्रसचघटत्वादिरूपह्यादिरसमुत्थेवप्रमोरपात्तेनघटत्ववतिघटत्वप्रकारकोनुभवोघटप्रमेतिन
त्वस्मितीनोलत्वतरांतद्वतिलप्रकारकत्वामितितल्लस्यवेलस्मरणामहत्वनायसामान्यलक्षणेनस्वस्येकस्मासंभवात्प्रमात्वस्यापि
विषयप्रप्रकारभेदेनभिन्नत्वात्किंभिलत्वादितिपत्तुघटकारेणयाशोयत्ववराटकान्त्वात्याच्छसामान्यलक्षणेनत्वराटकात्व
न्यारोणसत्वीतिस्मजातकमाणीमन्नायेनसंवादिनवेनतत्संभावनायोनिविधालिशायोमिवाकारणाभावेनतत्रानिश्चयप्रमा
त्वस्येवानुसन्तेः।उत्सेत्सासाहत्तमतोजनितप्रमायेतिवा।अनुमानुस्वीपालिगंपरामर्शोभासात्ववक्तव्येनोवाहूमाति
पावद्यनुमितिःप्रमाभतासापित्तव्यापिपजत्वमेतोवैशिष्ट्यावगाहित्वेनभगवत्वानत्पन्नप्रमाणादिलेनप्रमामाः
प्रमाणानिपानः।एवंसम्यन्नपरिच्छित्तिःप्रमासमीचीनानुभूतिःविशेष्यादस्यप्रकारिकानुभूतिरितिपावनतरनेना

खं॰खा ३५ व्यभिचारेनुमावो विसंवादनुमतो वा प्रमेयस्यापि व्याख्यातेनानेन चात्राभ्यासे भ्रमप्रमापात्त्व्याप्तिर्दोषः अत्र संकोचे प्रमाणा
स्वगतलक्षणात्। अन्यथानुमतिः प्रमेयेनानेनैव निर्देशणुपादिति। अनुनगतैस्तैस्तैस्तन्लक्षमिति नोलसरोल्लासाः
प्रमितपदस्य रेफ्योऽभिधत्तेनानुसर्वोऽतिरेके दैवगतेन कुत्सराणां प्रत्येकमागामि द्वलात् अन्नुलजत्वमेव पज्जनाव
छेदकमिह त्वपात्तरस्यानभिधानान्तथा च हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यबुद्धिरेव यः अनावच्छेदकसाध्ययो
ःसामानाधिकरण्यधीः सा चानुमानफलमित्यनुमानमफलस्यादिति चेन्न अत्र व्यतिरेकसंबंधो गमकोचपसं
बंधोगम्यत्वं इति मन्तिहात्वात् न एवात्र व्यभिचारसंबंधसवोपदर्शने एवं प्रमाप्यव्यवस्थिता यां प्रमाणमपि
स्ववचनेन प्रमायाः करणं हि प्रमाणं च साधकतमं तमव्यपेक्ष्यातिशयः स च कारकान्तरव्यतिरेकात् कारकत्वेन या
हि कर्त्रेनावन्न करणं हस्तपरश्वादिव्यापारपर्यवसितं अयमपोहिकं चोत्साहपूर्वकत्व व्यतिरिक्तार्थं एवं कर्मापि कर राम
णस्य व्यापारसुसार पत्रेष्वेव न हि कर्मेति नाम निरालंबनः करणव्यापारवतीनेत्यधिकरणमप्येवं न हि तेन विनाक ३५

न्तो निरालंबः करणव्यापारापेक्षमेयं सम्प्रदानाप्यनेनैव काचिन्नलके एवं तत्प्रकारकान्तराचरितापेक्षितप्रमात्राच
पि करणमिति प्पारभ्या पामत्त्वर पदार्थेकल्पनया रंजनेन दमन अन्तरपदार्थोहि सम्भिव्याहृतपर्वे पदप्रत्ये
पदप्रतन्निनिमित्तरले सति प्रकान्त प्रकृतन्निमिमि त्तसा त्ता व्या पोयाधिन्न नां दशो पाधिमात्र प्रण्याहि कटउपछि
नेशा त्त्वणान्तर प्रान पेनिश हृः कटभिन्न कावारिद्या लणमे हाहृ नैवे व च अनु न्यनेन तु घठादि कमाहृतत्र प्रपुज्य
नेवान व्याकरणे प्रकान्ते कारकान्तर पदं वारणा कारक भिन्ने के मो हो कास्वे प्रपु न्यनेन देव चा दे ति अन्तरा वद
स्यः परशो चरित प्राभवत्रपि कारकान्तराचरिताप्रपुरुवउभयोरापेकरणालान्न एवं चान्तरपदस्या चान्तरेष
कल्पं पदषणावनेउज्वलं काल्पलदृष्ट्लादिति। ननु करणप्रक्रमे करणभिन्ने कास्के कारकान्तर भिसाचत
पा च करणानाधीनें कारकान्तरस्ता नैव दधीं नैव करणाना भित्स्यो न्या अपर ति चेवान्न नेशाहृवर पेंप्पसु
नप त्तोमित प्याहि नाहिल स स्पल त्तणाचपानप्रान्त प्रकारान्तरे णापि ज्ञान त्रभवनी भिसवे ना: प्राहृत मासातिहि

लजन्यत्वविषयतापि तज्जन्यस्यानुद्देश्यापरिचयात् उद्देश्यं स्वजन्यफलस्वरूपाणिधियो यत्नोऽन्यत्र मत्वर्थेपि सामान्यस्तु खंडज्ञाने
 नेत्वः तथा च प्रकारत्वप्रकारकत्वेन प्रकारकत्वरूपसाधारणेन करणस्य ज्ञानादृत्वरूपरावृत्तेः ज्ञानेन ज्ञानावृत्तस्वत्वप्रकारत्व
 स्यकरणत्वेन ज्ञाने फलत्वं दैनिापत्तेर्वा वहिः सत्वेनाविनाजीविनो गेहासत्वमनुपपत्त्यापिति सामान्यमुखाद्वहिः
सत्त्वालंबेणानुपपत्तिज्ञानाद्वहिर्दृष्टेः प्रसक्तस्त्वाद्वहिर्गेहाद्वहिः सत्वमिति विशेषानुलोधीः फलं च होति स्मृतस
वपत्तोऽन्यत्वेनात्मसहस्रयोनधमिद्धेरिति पञ्चलापिप्रसिन्नाशिपिनिरस्तं न तु किमिदं त्वरितापेलं च अन्यथासिद्धत्वं वा
रस्पर्शकारणत्वेवानोभयंकचोदरप्रतिप्लवलादिति । उत्पत्तेनत्वान्निश्चयान्यतरजनकत्वं तत्र च रितापेलं कत्वेः क
म्ब्रशापकरणामिधव्यापारजनकत्वं मनसो दृष्टांदैः कारणत्वरितापेलोपेनत्रस्यकरणापेजपाकारकत्वर
नेतिकर्तृव्यापारविषयलेशतनंत्वं चकर्तृव्यापारफलेगतिव्याप्तिः प्रदाहकत्वादिकर्तृव्यापारतद्देशिसएवत
द्विषयताहोत्र्याप्रमाणत्वादिगोचरितादिदृष्टीउद्देश्यतया ज्ञान्यपरत्वतिव्याप्तपाचेति मत्त्वसिद्धाचानपिपसौ

गेहे पाकानुकूलो पलम्भकारणं हस्तमधिकृत्योदेति। अपुष शरीरचालनाय प्रलः शरीरमधिकृत्योदेतीति शरीरं करणं
स्यात्तेण च शरीरं चालयतीतिवच्छरीरेण चालयतीत्यपि स्यान्न भवत्येव लहस्ताज्जुहोति पयसा जुहोतीतिवन्न प्रयोग
दर्शनात्। अयोनुषपत्ताद्य प्रमपर्यनुयोज्य इति देवमातेन भुक्तान्नस्योभवतीति मैत्रेण प्रयोगस्यापि दर्शनात्
सर्वेषामस्तीदृशः प्रयोग इति चेन्न। किं मतः अप्रयोगे सानेवो जानुसरणं न तु निमित्तत्वं तादृश प्रयोगाभावादनेन स्य प्र
योगसमभिव्याहाराभावात् अतएव वारो पेसति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यादौ पुरस्तात्पोकप्रमीदृशः प्रयो
गस्तेकरइति चेन्न निमित्तसमावेशादित्निगृह्यातान्याच पदार्थ व्यापारविषयकत्वापुरस्कारस्तन्द्वाकरणान्यापद
नुकरणाव्यापारविषयत्वपुरस्कारस्तन्द्रोकर्मनयाप्रयोग इति अनन्तरावाधरणी। एतेषिद्देशस्मेतद्देशेतत्रपजतेति।
ननुकरणत्वं कारकान्तराश्रितार्थलगर्भमधिकरणोन्तवारितार्थैकप्रमस्कृत दुक्कं खञ्जनकृता अधिकरणस्या
पि कर्मेणात्वकरणेच रितार्थ्येलमनः कर्मणयधिकरणेचनकारकान्तरागरितार्थलत्तपस्यकरणलस्यसमावेश इ

ननिमेवं नेत्स्यति करणं विनाकरणं परस्यापि नद्विशेषणानुपमनादिवानो देनीतिरणतेन कर्मोपनिरस्तत्पोरसावेत्रि
कत्वान्नतेन विनापि परस्तुत इदुपमन्त्रपोग्यस्मलाभान्नरएवं कर्तृव्यापारविषयफलमप्येकेरणकर्मेणो त्रो संभवि न्या
घेप्रकरणादेव त्रस्येप्रजेपणादेः कर्तृव्यापारस्य संभवात्॥ क्रियायोगश्च व छेदेन संबंधित्वं वानत्वं त्रत्रक्रि
याप्रधानक्रि॰ योक्तास्याए वोद्देश्यतेन त्रानुद्दिश्यत्वानएवं च प्रधानक्रियासंबंधित्वमात्रं कारकमात्रे तिव्याप्ति
:परम्पराघितेषांन संबंधित्वादनस्त्वद्वारणाय त्रयोगेत्यादि॥ नत्तो यावेपं लजणोत्र्य योगश्चेद्दप्रधानक्रियाधों
यायात्रसंबंधः जस्याव छेदकरणेनाव्यावहितोत्तरकाले प्रधानक्रियाया माव: नेनेदमुक्तं भवति प्रकरणे स
न्यापरे सति प्रधानक्रियायोत्तरजणमप्ययोगो नास्त्विति नु नेरंतपमेवनेन प्रधानक्रियाकारकत्वे सति प्र
धानक्रियायासमभव्यवधानेन संबंधित्वं करणत्वं चानेन घटनीतिवदत्रैदेवान्तोपानेनायोगश्च व छेदाला
कं प्रधानक्रियासंबंधित्वं नत्वमिति॥ अत एव हक्रिकोस्यमाति रोहितायासज्जे: करणत्वमपाकांत स्यासंप्रसक्ता

रकत्वान्कारकत्वविशेषस्य कारणत्वात् तस्य च सामग्र्या अपि नातिव्याप्तिः तस्मात् अकारकं चात्तत्पाहि सा हि कारणस
माहारः स च यद्धि कारणं स्यात् तदा तत्समाहारमन्तर्भाव्य कारणसमाहारो वाच्यः सोपि च समाहारः पर्वतत्वकारणमि
ति कारणसमाहारान्तिकासामग्री तन्निर्वहेत् कारणं चापरिसंख्येयं स्यात् । अपकारणभागभाव्यानावारः का
र्यभागभावाधारः क्षणः सामग्र्येकः क्षणः उपाधिर्वा उपधेयो वा तत्सहितो वा अन्यो न हि रवेः स्पन्दो विशेष्य
कारणं अपपधेयः कालो विरुधा धारतयापि स्वकारणमिति चेत् । वादं सनुन सामुग्री अविन्दत्तरोत्कन्दप
त्वात् । नास्यः तत्सुखाधि सहस्रेणापि कालो भेन्तुश्चानन्त्यात् तत्र त्यक्त्यायाजितमेपनिषदे रूपाधिभेदेना
भेदवादिभिः तस्मात् कारणान्येव समाहारः सवनक रणं न हि कारणान्येव कारणामितिरिक्तेन समापि कस्यचिदभावो
स च सर्वे संयोगध्वंसे समवायोत्तरसंयोगे कारणं स्यात् तत्कारणत्वे सति तत्रेरत्वपादेति चेत् । वाद्र्पदिव कारणो का
पाख्यत्वनियमस्तदा तत्र्यानेकोपारेकरणत्व शंका ना स्वेव । हन्तैवं हन्तैव स्वहा कारणं न स्यात् । छद्म पासमनेरत्वे

खं॰ द्वि॰ गासंबंधाभावान्न चावदृष्टेन परमाणुनाऽदृष्टवतीति स्यान्न दृष्टस्याकरणत्वादिति चेन्न कृतिरिव परमाणुव्यापारे दृष्टेपि

३८ रष्यति पुरितत्समविरचेत्तदा परमाणुः प्रचेतनत्वसपादेन प्रत्ययनत्तरकरणो व्यापारो वा पौलाषकाद्युत्पम करणं विरमतीति न

समदृष्टेवंश्रद्धानकियापायामाघ त्वादृष्टिनोपकरणत्क्रियायां करणं प्रधानुयाजप्रयाजौ क्रत्वनस्वप्रधानेवागादृंगे

वैशीष्टकत्रिरन्यपोषप्रत्यास्तुवागजेव सामान्नदृष्टैः सगेसाधनत्वाविशेषादिति हंत्तेवमपिसुखवोः स्वभोगेक

रणत्वास्यान्नत्वाभ्यामक्तवधानेनस्वभोगस्यावश्यमुत्पादनादिति चेन्न नाद्दृशव्यापारवतस्वकारकस्यमपाक

रणत्वोपगमात्वमुख्यदृः रखपोश्रुत्वादृशव्यापाराभावात्वं त्याणानेत्र्यपितत्तकरणोत्क्रपो गम्यच्छेदेन सर्वथा

त. नवैवंसुखेन भुंक्तेदुःखेन भुंक्ते इत्यपि स्यान्न दृष्टम् [illegible]त्तिकारतोभवत्येव अन्न एवमांसेन मुस्कान्तः भोभ

वतीतिमैत्रेपप्रयोगोघटते। व्यापारश्चतत्कन्येत्वेसतितजन्यजनकः अत्रैव्यापरिकृरणापाघृपलवारणा राम

पलसंयोग पलन्यविशेषणं प्रयागस्यादृवंमनुभवस्य संस्कारः ततोपलिंगपरामर्शस्य न करणांकिंतुव्या ३८

सिद्धसात्मकस्य करणत्वाभावो व्यापारः पक्ष्यप्पामोक्तशब्दयोनिस्तत्वी परलिंगपरामर्शस्त्वापि व्याप्तिस्मृतिवादैः पर
पं ज्ञानं विनावाक्यार्थधिपोनुदयनिपमात् ननु लिंगाभासज्ञानापक्षत्रयपाधकतोनुमितिस्त्वचनत्वमाराममतो स्व
रत्वतो परलिंगपरापर्षेनपानुमानगुणजन्यमितितावदा हेतुत्वादिस्तस्यापार्दमतोन भवतिनिस्तत्वादितिचेत्स
त्येजगत्कारणत्वात्तेर त्वापि कारणं न तत्एव चानुमानकतेत्वस्य गुणादनुमितित्वमाकरणत्वस्तत्वापि त्वनु
मितिमाज एव ततो पपरामर्शोजनतो व्याप्तिस्मातेरिति। शब्दमात्रात्मकारेनुपघपीदिपसन्निकर्षोनव्यापा
रो निस्तत्वान्न तत्रापि यास्युः शब्द एव तत्र श्रोत्रस्य व्यापारः। ननु कर्मणः कथं करणकोटौ प्रवेशः उपाधिसमा
वेशात्रिसुकेशानत्यपत्रुचस्तु घटस्यपोगेव्यापारेउदाहृतत्वघटस्यकारणकोटि प्रवेशमाशंक्यतदापिमान्द्रिसाश
पेनवाधेग्रन्थसान्प्रदिस्तकानतरपुकेनाहिघटदिपसंपोगेनछापारभूतेनिविशानेरदिपाजन्यत्वातकिंच घ
टवर्हिमविशोनेन्द्रियसंपोगर्देद्रियव्यापार इतिवस्यः। ननु करणस्य प्रधानत्वित्वपपासमर्पैकेरनेपंप्रसक्तेऽत्पागेन

त॰चू॰
३९

तिअपूर्वेणास्वर्गव्यवधेरितिचेन्नस्वर्गस्याव्यवधायकत्वात्अपूर्वमगृहीत्वातत्करणताकिंचोत्पन्नेवापूर्वेसतित्रिवोहकस्यपा
गव्यापारत्वेनाजेयकरणतापत्तेश्चतुल्यभिरत्नरयोःसंबंधयद्धेसतिपश्चात्तद्द्वारत्वेनतस्यापिरमंवंधात्स्वत्वेनैतत्क्रमस्यजन्मने
वयद्वेतमस्योपयोगःजैनैवचतस्यव्यवधिपेयापुत्रजन्मेयघटेतृप्तिःएतेनफलाव्यभिचारिव्यापारकत्वंकरणत्वमित्यपि
समाधितःयस्तन्नेवकरणमितित्वक्ररणमितिथाकन्नोवजन्यासुमवास्त्वेवक्रियामुपलक्षणकमपेक्षतएवतत्करणंकर्मादिच
तुष्टमुनैवंतेषामवेत्तानपेक्षणात्करणमेवतथातेनविनाकृतेःक्रियाचयानुत्पत्तेःएवंयद्वानेवयाभिमीतेनस्यमा
णकेनप्रमितिकारकेणासहितस्यवक्तोप्रामिमीतेकरणेनेतिकमःतथाहिप्रमितोसंभृहात्यापारेनैतावत्संभावे
नाएवअधिकरणंतुप्रमितेःप्रमातेवनतस्यवक्तत्वात्यपतिप्रमेयस्यचाधिकरणत्वावधकंत्यात्मादेरिनराधि
करणस्यापिप्रमेयत्वात्यत्रापृथ्वितत्रापितनियतमानंघटयदस्यादिप्रमितेरपिदर्शनात्कर्मैवतुप्रमितेरपा राम॰
जिकंस्त्रागतादेरपिप्रामतेःविषयमात्रंतुनकर्मप्रकारकसाधारणात्करणंतुप्रमितेर्नियतमेवतेनवि ३९

नाप्रपिसत्त्वे नासंभवादितिच्छन्न स एव करणस्य यश्चरमो व्यापारः स न करणं न वा प्रमाणं तस्य निर्व्यापारत्वेनाकारकत्वा
त्व्यापारवत्कारणस्यैवमपाकारकत्वोपगमान्न हि शेषस्य च करणत्वात्। ननु तन्मतेऽपि सिद्धं नियतत्वान्न सत्कारणं न दैवस
व्यापारकारकं न देवसाक्षात्स्यात्तमेवं घकलमेकरणमिति तावन्मापमतेन ष्वव्यापारविशिष्टस्य करणतागतस्य व्यापारान्त
राद्व्यापाराभावान्न करणमपि करणत्वस्यान्तर्भैव पचरयन्तत्रसरति चेन्न एतस्य करणत्वं तस्य व्यापारान्तपर्यन्तमत्वोपगमात्प
रमुख्यमानित्यत्वस्य चालपतः परः कर्मकरणे स्यात्तत्वान्नेव हि तं स्थालपतिनात्मत्वान्निति चेन्न न त्वं वोधान्न हि पद
नित्यत्वयस्य देन वस्तुमात्रमुक्तं प्रमेयत्वादावतिव्याप्तेः। नापि कारकमात्रं तत्र एव। नापि प्रकृतक्रियाकारकमात्रं पट
स्यापि पद्मालनेकरणतापत्तेः। नापि प्रकृतक्रियाकरणमात्रं तीक्ष्णपातस्याननुगमाच्च। किंतु कर्मणः स्वक्रियपांक्रियात्वेना
वश्यापेजनीयं कारकमुक्तं क्रियात्वेन हि स्वरूपेण क्रियाभिः करणमेवापेक्ष्यते करणं विना क्रियामात्रस्यैवानिःपत्तेर्वा। क
र्मो घंतु नैवं तेषां संयोगस्तु क्रियासन्त्वप्रानियमाभावात्कर्मोऽहिं किं च तु द्धं विनापि क्रियोरपरशै नातस्य वंकम्मेणापदेकः

ःप्रसंगः नहि सज्ञानत्वेन क्रियालेनापेक्ष्यते किंतु ज्ञानत्वेनैवेति विशिष्टानत्तुवज्ज्ञानादेः परस्परव्यभिचारितया पद्वनेव प्रमि
मीत तानि घटनरतिचेत् । अभ्यासि प्रमपाफलेन परिकल्पितेकरणे प्रमाणमित्युच्यते । तथा च प्रकृते तत्प्रमाकरणं पाक्लिपा
यद्वनेवाते पतीतिवचोभंग्यापि प्रमाकरणमेव प्रमाणमित्युक्तं भवति प्रकरणेला त्रिजिते प्रमाणलक्षणाय तत्र प्रमा च प्रमा
स्यैव विशिष्टत्वात् प्रमाकरणत्वमेव प्रमाजनकेनाप्तेन लक्षितमिति प्रमाया । ननु किं करणत्वं साधकतमत्वं तच्चातिशयं
अपकरणत्वेन यानि लक्षयसि तेषां किमेकं रूपं फलस्य तावच्छेदकमिति चेत् । विशिष्टत्वं समवायितया पोरैवैकं फलस्य
तावच्छेदकं । अपरं लक्षणाय पिटीलगंधवल्लवनस्थवेधमेवेति चेत् । तस्यापि साधकतमत्वं करणत्वमित्याहोपोतरान्य
मर्थाभेदादितिरेकं विवरणारूपत्वात् विवरणत्वेनैव विशेषात् तत्राप्यात्मा अपूः । पिकः कोकिल इत्यत्र यथा कोकिलः पिकपदार्थ
स्य यः तथा साधकतमत्वं करणपदार्थ इत्यत्रापि पदार्थो नभोवेणात्मा अयमापस्योशान । ध्रुवमावात्स तेन कर्मणी नाक्षिपं जनय
नः तत्वे करणत्वमिति वाक्यो क्रियायां वर्तिक्रीपरीकरणे समुत्समह कारितया पदवत्प्रयत्नेनैतत्करणे कर्माधि चतुष्कं नुन्ने

स्यक्रियासामान्येऽनावश्यकत्वात्करणेन च विना कापि क्रिया नोदेतीति। एवं प्रमातृप्रमेयपदमात्रप्रमाजनक
त्वप्रमाणं प्रमात्वादि प्रमात्वावच्छिन्नकार्यजनकत्वे कुसुमहारादिनापि उपरवर्षणमपि सत्तेन तत्प्रमाणं प्रमेयेपि विकरणे तु नैवं तत्पो
ःप्रमासामान्येऽनावश्यकत्वात्प्रमात्वाच्च प्रमाणेन च विना कापि प्रमा नोदेतीति। कथं प्रमेयपदे लत्वनिर्हृत्क्रिदृपेसंपानापा
नो महिकरनत्वनकर्मापि क्रियासामान्ये त्वपि प्रमात्वव्यापत्ये प्रमेयमपि जन्यप्रमासामान्ये हेतुर्घटेनेकस्य संभवोपि स्यात्तापि चेत्पदिक
नैकैकं चक्षुः स्पकरणत्वमापादितेन हि घटोभावत्वेन हि भगवत्ता क्रियासामान्येऽन्यतमपजेत्र्योऽपेस्यते चंकुपत्वसाधारणके
ऽरणत्व। करणानुतत्वापये स्यतसंवेति। चरमव्यापारत्वं वा तत्वं कारकत्वम् अन्यतरापेक्षया करणाम्पेव चरमो व्यापारः
न च हस्तादूव्याप्तिः तद्व्यापारस्यापि परशुकाष्ठसंयोगस्य पैतमनुचरत्वोऽहस्तेपि लजगसतात्। अनेनुहस्तो नु छिदा
पारस्तत्स्य नकरणत्वं किं तु परशुव्यापारं वेति मत्स्वपगमात् अनुमानस्य तु व्याप्तिस्मृत्यात्मकस्यचरमो व्यापारो विशिष्टपर
मर्शस्य चरमव्यापारत्वात् जन्मे पि विघटपदार्थे सेत्र वक्तं स्यपत्वादिर्त्वेवरमः। किंतु तत्रापि तज्जन्मो दंडचेष्टादिव्यापारः एवं तत्पे

खं.द्वा.
८१

त्वान्नुपदस्थालने तिर्यौजकस्य व्यापारे प्रयत्नस्योपयोगेपि न चरमस्तव्यापिकाष्ठपरसंयोगरूपस्वरमप एवं स चहस्तवस्पर्शस्यापि
तिपरः कर्मेव तस्य स्थालने करणमपि स्यादिति चेन्न नक्रियालेन क्रियप्रकृते करणोपयापेक्षेतेदृशिना त्वप्रमेयगं होपिन
त्वापि करणस्यैव वरमोत्पादरः कृते व्यापारेण प्रयत्नेन चेष्टा एव निम्प्राणातनपाचक्रियान्वेनक्रियप्रान्तकारकमपेक्षते
नकरणमिति प्रागुक्तं तदेव चरमव्यापारकं सत्करणमित्युक्तं नो चते। अस्तु चामांसवत्सदापितनीया। अन्नजरफलकत्व
वानत्वे फलेहिम्बानक्रियासावच्छियालेन रूपेण कृते करणे एवापेक्षते न तु कमोदि चतुष्कं तस्य क्रिया ज्ञे व्यभिचारा
न तन्त्रापि करणस्यैव व्यापारे नजरफलको भवति कृते व्यापारस्य प्रयत्नादेः करणव्यापारेणैव व्यवधापितत्वात्क
रणस्यतु करणव्यापारेणानव्यवधापनं स्यांगव्यातान्नेवं लिंगपरामर्शेन व्यापारेण चक्षुरादिकमप्यनुमितौ करणा
मस्त्विति चेन्न न व्यभिचारेणादिनेयामनुमितौ कारणतापि नास्ति हरेतुकरणताशंकेति। हस्तस्य व्यभिचारित्वाच्चानुमि
तौ मनः करणमस्तु गगनं तत्वेनुमितिरेहिप्रजन्यतत्पसंस्कारिणास्यादिति चेन्न। नत्वं स्यतावच्छेदक स्वामिति त्वापिम

राम.
८१

नोजन्यतयासाक्षात्वमप्यास्तित्वस्यापिभ्रमइति चेन्न। अन्तरमहोसिपतन्त्र्यात्मावान्तरेदुष्यः श्रोत्रव्योमत्वव्योमनिरिक्ष्यासितव्यश्रे
शात्मप्रत्यक्षत्वमितिस्थितत्वात्ः प्रतिपत्तौः प्रत्यक्षपरोक्षज्ञानां ग्राहलोकोप्येवमेव व्यवहरति तत्पुनस्तदुभयविरोधी मानसप्रत्यक्षः कथ
मन्यपसि। मनोजन्यत्वाविशेषेपि कथं फलद्वयंवैलक्षण्यमिति चेन्न इदं इंद्रियजन्यत्वेनैव प्रत्यक्षसाक्षात्त्वं हृदि। लिंगपरामर्शज
न्याऽनुमितिः वाक्यजन्या शाब्दी सादृश्यवैसादृश्यान्यतरधीकरणिका उपमितिः संस्कारजन्या स्मृतिः। इयं पंचप्राचिनकं मेऽइन
मिव यायायुक्तं स्यादपि न प्रमेति चतस्र एव प्रमाः वलोपेतं ननु करणानि प्रमाणानीति। हेत्वं इंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभि
चारि प्रत्यक्षमिति तावन्मुनिनोक्तं तदिदं न प्रत्यक्षप्रमामात्रलक्षणामीश्वरप्रत्यक्षाव्याप्तेः नापि लक्षणो फलस्य गामाधि
कानर्हं इंद्रियोत्पन्नमित्येनावं तेवनत्वंभवादिति वेन्न। उच्यते। साक्षात्वं प्रत्यक्षजधीमात्रलक्षणां तदेव प्रमात्वेनविशेषितं सा
साक्षात्प्रमितीनां एतदुपलक्षणापविभागायतद्दिशोपलक्षणाप्रवृत्ते। साक्षात्त्वं तु जातिः साजात्याद्दोषोसनुगतम
तिसाक्षिकान्त्रनोनलक्षणास्यदुंतपताल्पनावच्छेदकत्वं तु ज्ञानाकरणाकज्ञानत्वं अन्तोनलक्षणास्मसंग्रहः तथाव सा

खं·खा
५२

नाकरणकानिज्ञानानिसाक्षात्लक्ष्यहितेभ्योभिद्यन्तेसाजात्यकारित्वादितिव्यतिरेकीसर्वंचप्रमेयंलक्ष्येतरेभ्योभिद्यतइत्यत्रसा
ध्येऽनुमेयाभावः लक्ष्याद्न्येषांलक्ष्यादन्यत्वेप्रतीतेप्रमाणेलक्ष्याणामपितेभ्योन्यत्वंनैरवप्रतीतमितिपात्तंसाजात्यरहिते
भ्योभिद्यतइत्यस्यसाध्यत्वात्। जन्यजन्यविभागतइत्यत्रजाराणामपेचसोचेनिदेशः तथाहितत्रसंदेहः जन्यंजन्यंवनत्वा
जन्यंभगवज्ञानेनजन्यत्वंतुसाक्षात्लंबध्यामेव्याहकर्मणामपिदेवजन्यमपिदेहधाबोधसन्निकर्षान्यतमजन्यंतदजन्यंचतत्वा
घस्यापेक्षेनायंजन्यंलजरीणांचानुमितिस्मृतिशाब्दप्रत्यक्षप्रयासेनातामनुभवेनजन्यत्वेतथापिनतत्वात्मनो
योगेनजनकतां किंतुसमवायित्वेनचान्यथामेजन्यत्वाविशेषात्समीतत्वात्परिषःपरीजायत्ववाप्रत्यजायत्ववाप्तुः
च्यपेक्षेनायंजन्यविशेषानुयोद्यसन्निकर्षान्यतमजन्यत्वंलजरीणांजन्यसाजीहीमात्रस्यानुद्धिःपत्वेनेंद्रियजन्यत्वंएता
न्यपिदेहधाबोधान्यतमजन्मास्तदजन्यास्यतत्वाद्यातंयाहिरिष्विपः अन्यास्तपोलिषियः तथाहियोगजधर्मेसंस्कृतेनमन राम·
साचक्षुरादिनावाह्यगाहितेषुविषयेष्वेवजुषारप्रवनस्वपरमाणुसूक्ष्मपिजन्यत्वेतदुक्तंपत्राप्यतिशयोपेक्षमनसायो ५२

नविलंघनात्। इदमस्मादिष्टं हितरूपेष्टोऽत्र हितत्वेति तत्पावभगवन् ज्ञाने योगजप्रत्यक्षं च द्वयमलौकिकमेव सामा
न्यलक्षणाप्रत्युपदमादिप्रत्यक्षं तच्चतुः सन्निकर्षा से लौकिकं शेषे लौकिकं त्वं संबंधेनुव्यवसायापव्यवसाये लौकिकाव्य
वसेये त्वलौकिका इत्युभयेष्वपि लौकिकालौकिकत्वपारतिः। एवं चानागतगोचरसाक्षात्कारहेतुप्रत्यासत्त्यजन्यप्र
त्यक्षत्वं लौकिकप्रत्यक्षजातीयालक्षणं लक्ष्यतावच्छेदकं तु तेषां सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्ययोगजधर्मोऽजन्यजन्यस्वविषयकस
विकल्पकाजन्यजन्यप्रत्यक्षत्वं। सन्निकर्षे इत्थमेसे योगजएवप्रत्यासत्तिः नतु धर्मत्वं। एवं व्यवसायेसंयुक्तसमवायएवस
व्यसंसः प्रत्यासत्तिः नतु ज्ञानलक्षणाः। अन्तस्त्यापि ज्ञानेन पारेशयेज्ञान सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यएवेत्तिरहं सेलौकि
कप्रत्यक्षेएवेति। त्वादिंद्रियजन्यत्वं जन्यप्रत्यक्षस्यनावच्छेदजरामुक्तेनहस्तुक्तेप्रत्यक्षविशेषधारामनुगतेकरूपापदेहेंद्रि
यजन्यलक्ष्यरूगासंभवात् इत्थं जन्यप्रत्यक्षत्वमेवतेषामेकमवच्छेदकं तत्पाणिन्यापि न जन्यत्वेप्यवच्छेदकं तत्पाणिन्यस्या
पिमपास्यवचनात् इति॥ मैवं जन्यत्वे प्रागभावप्रतियोगित्वं न्यवच्छेदकं इंद्रियजन्यतद्धेतुजन्यप्रत्यक्षत्वमिति म

खं॰ द्वि॰ दुपगमात्। इत्थं चेज्जन्यप्रत्यक्षत्वमेव तेषामितरभेदकमस्तु न तु निष्प्रमत्तत्त्वम् इत्यरमवेषम्मिंद्रियजन्यत्वमिति चेन्न तदुपाय

५३ स्यानुपायतादोषान्न तत्पायान्तरसंभवात्स्यागयेव च सैव निरस्तत्वात् अमीषां प्रत्यक्षविशेषाणामिन्द्रियजन्यत्वादेत्या हि नान्यो

पदेशेन इन्द्रियजन्यत्वस्यैवावगमसंभवाद्भूतमप्यजन्यत्वाद्भावयत्नः। ननु साक्षात्कारित्वं ज्ञानत्वस्याविषयेऽपि साक्षा

त्कारिभवतु जातेः साधारण्यादिति चेन्न व्याप्यरूपविशिष्टत्वस्याविषयः कथं विषयसमनीयं त्वाविषयदृष्टिः। अत्र एषोऽपि सविष

यत्वावकपत्नादिस्वाविषयोऽविरोधान्न नन्नान्निस्तोष्यानामेतयोचतास्साक्षात्कारिज्ञानत्वविषयमितरतरत्वमपि प्रतिसाक्षा

त्कारिभवतु उपयोगेः सर्वप्रतियोगित्वेति चेन्न। तथात्वं साक्षात्त्वस्य हि जातित्वेन च तस्य च साधारणीप्रयोगादिगोः सर्वप्रतियोगित्वपासा

ज्ञात्कारेऽपि सर्वप्रतिसाक्षात्कारेऽपि वैसेवैस्तपाक्षाद्भिः प्रमाणत्वादिति साक्षात्त्वम्। साक्षादिः पोष्यवेहत्वेऽपुसाधारण्यं तथा

विषयेऽप्यसाधारण्यं प्रसज्यत इति चेन्न। इत्थं तस्याः साक्षात्त्वं वा निरूप्यं जातित्वादिति साक्षात्कारिणी भवत्येव किं तु विवृजित राम॰

विवेकेन सर्वविषयासाभवत्यस्यापाततार्थः सपापुक्त्वापारकाभावात्तत्र हि घटमात्रं विमर्षापाधिषयः घटविषयत्वे किम ५३

प्या पावकमस्तीति। साजात्यं च साजात्यरोमीन्मनुगतानुव्यवसायस्साजिक मितिनं तत्र मानान्तरापेक्षा नापि निर्वचना
पेक्षा जातित्वेनाखंडत्वात् गोत्वादिवत् एवं च शक्तानाकरणकानां तानानां मान्त्वाल्का रिलंत ड्डसाजात्यरहितेभ्यः साजात्का
रिणां भेदधीजनकमिति सिद्धं २ दिपार्थेभ्यादितु तद्दूपलजरांन चाश्याधि कंयस्य केवलं भेदतद्दूपलजगाद्दवान्तरल
न गात्वं। अस्तु वालजगास्यरूपजत्वव्यवहारसाधकत्वं न पाहिद्दं हि लजगावाकरंवादिवा कृत्ता घ घुप्प मामा
रापशंकाप्यस्त न मानाहलव्यवहारपत्तिः न पापि न्वापपयोगवदनुमानमुच्छापपव्यव हारपपिप्पत्तिः न घ घा
उत्कृषानानि भूत्पजलेन व्यवहर्तव्यानि सामान्यापिलान्त अभ्युपेताद्वयेन संभवात्वे च यथा व्यवहारि नित्वातिरेकिणा
पारिणाम नरोहिता व त्वापमनेनेतवंदनंतु व्यवहारविशेषो लक्षणासाध्यः तत्व जेव्यमावाना न्यः नाहित द नमित्तः
तत्वं जेव्यतां याद्दपिंतुं रागः नादिव न्तनभि स्तो वरिदसंवंधंस्मात्पुनेभ्यपव्यवहारविशेषाभिहसवलक्षणंदेष्मा
व्यपेत हि लजरांन त्वलस्पव्यवहारविशेषस्वस्त नः सिद्दलात अभ्या पेपेषि व्यवहारविशेषो लजगोनानुमेयो न नु

जनीयोमानस्यमेयाजनकत्वात् तत्प्रावसत्तानविषिशेषजन्योवाच्यः ज्ञानविशेषस्यापूर्वविशेषाधीनः ज्ञानस्यसुतोविरो
खं॰दृ॰ ५४ धाभावात् अपूर्वविशेषस्यनप्रमामात्रात् सिद्ध्युत्पत्तिप्रसंगात् नानिरस्य दृष्टप्रमपापरं नरागो योविशेषः अस्तिवृत्ति नापितत्र दृष्यो
पलक्षितप्रमपातत एवनापितत्र दृष्टविशेषितप्रमपा अज्ञात्मा अपापत्तेः। ननु तदुक्तेरन्यायत्वात्प्रमामात्राजेते
र्थाः सीक्रियोचितनाः। नहि यस्तदुरीकारस्तोक्षपक्षो ऽपि किन्तु। न च तत्र दृष्टो हितविशेषपायमपा अपूर्वविशेषसिद्धिः
ज्ञानस्यापोहितविशेषांगीकारे हिसाकारपजप्रवेशः स्यात् तदुक्तं अपान्यः सविशेषस्मेत्र दृष्टं लंकाद्धि दियतो हंतः साका
रवादायसिद्धः स्यषमेव तत्। अथ तद्दृष्टलमनुमानादिवदर्थानुद्भूत्तराः येमत्रेरास्येव स्यादिदमर्थविलोपे तत्र तदुक्तं अपो
ह्यासुरोवमानानुमानादयो पपाः। तद्दृष्टलमपितद्दृष्टत्वादिसर्थानपेमाविशेषदितिः। तास्मिन्नपितदृष्टविशेषेतद्दृषप
कोतदृष्टविशेषः प्रमाणामेवं तत्राप्येवं तत्रापितप्याकानुमानात् दृष्टविशेषधारायां तदृष्टविशेषेच नोक्तदृषणानिप्रस राम॰
उत्तोन्यापायेनसोपितदृष्टविशेषः। किंस्वीकामेस्ताद्दियं विना। एवं च सोपिसोपीति नात्र। सोपानस्यावनेसवमेषदोषोम ५७

न्मतानुसारेणापरत्रलगती।तिप्रश्नपूर्वकमाह समस्तलोकशास्त्रैकममममाभ्यासन्नपतोः। कातरस्तुगतिस्तन्नहस्त
धीव्यवहारयोः उपपादयितुंनैस्तैसतैनेव शंकनीयमयोः। अनिर्वचनतावादपादमेवाजतिस्तयोः। अत्र त्रूमः योर्हि नाम
:प्रत्नसत्यक्तोः प्रसज्जतया व्यवहरतिव्यवहारः सन्निमित्तकः इति च जानाति अप्रसस्य व्यवहारोहि किंनिमित्त इति चेतु
भुन्मते प्रतिसासात्कारित्वं लक्षणमुपतिष्ठनेन प्रसासात्कारित्वमनुमानछायापालव्यवहारप्रतिनवापि सासा
कारित्वव्यवहारयोः पसादन्यत्रासतोरन्वयव्यासनवधारणात्तलक्षणंव्यतिरेकानुमानाभिनियपेवस्यति। न चैकं व्य
वहारोत्पन्नयेजनप्रपेवानानुमितिः व्यवहर्तव्येयोः सलादेवेतिवेन्मैवं अन्यस्याभ्यापासज्जलेनव्यवहारः साक्षात्कारि
त्वनिबंधनः। निबंधनान्तराभावे सति सनिबंधनत्वात् साक्षात्कारित्वाच यव्यतिरेकानुमित्यापिलाहेत्यस्यसानाप्येत्वात्
।एतेन प्रसज्जत्वेन व्यवहारः प्रसज्जपरप्रयोगरूपः सोपितन्मयोगेसाक्षात्कारित्वान्वयव्यतिरेकितप्रेवसे
त्स्यतिकिंतवपेलजरणप्रणायकेनेत्यपास्तं अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपि प्रत्यक्षशब्दवा व्यत्वादिकमपियदग

खं·द्वि।
४५

त्वंतरेऽपि व्यतिरेकव्याप्तित्वेनैवान्वयेन व्यतिरेकयोः सामानाधिकरण्यमात्रत्वेन अप्रयोजकत्वात्तस्मादनुमे
विकल्पोप्ययं नानिष्टापत्तं च जगद्दृश्यादिशवृत्वाच्यतानुमानमप्यपास्तं व्यतिरेकव्याप्तिविरहात् एवं युक्तो व्यतिरेकानु
मानात्मकस्य लक्षणस्य प्रयोगः व्यवहारविशेषप्रत्यक्षतत्वेन व्यवहारस्तु हेतुप्रत्यक्षानगतो विशेषः स च साक्षात्का
रिजजगजातिरूपसंचं च सजातिविशेषायस्मिन्न ज्ञाने क्लिप्तज्ञानविशेषप्रत्यक्षतानियोगेन हेतुनाप्रत्यक्षत्वेन प्रका
रेणाव्यवच्छिन्नत्वेन च साध्यप्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्योर्दोषाः पर प्रसज्जादौ प्रसिद्धस्य प्रसज्जलव्यवहारस्यान्वयव्याप्तिप्रति
संधानेन ज्ञानाकारणकज्ञानत्वावच्छेदेन साक्षात्कारित्वेन व्यतिरेकेण साधनान्तरत्वेन दानुमानेनापायावाधीन्ये
वमिति सर्वं सुस्थं। ननु प्रत्यक्षत्वेन तथापि प्रमामात्रेणावाऽयं विशेषः स्वीकार्ये जगदर्थविषयकप्रमया वाधवद्दृष्टोदितवि
शेषयावा प्रमयेत्यत्र न किंचिद्विरुद्धमिति चेन्न। त्वयापि न किंचिद्विरुद्धं तथा हि न हि प्रमया स्वीकारोऽभेदात् किं तु प्रमा एम·
णानन्तर्यावगाहितानुपगमः स्वीकारः तत्र यथा यथाक्लृप्ततया त्र्योऽपि किंनिमित्तमित्याकांक्षायामस्मदाद्याद्यर्थपदत्वेनैतिचेन्न। तेनार्थेनस ४५

मेत्स्वभावसंबंधेनयथार्थ्येवोधेनसस्वीकार्यपेइत्वेहितथावाप्योज्ञानेविशेषणंज्ञानस्यनुतद्रूपेकस्यतद्रूपेव्यवहार
ऽनेउपलजंतारप्रवर्त्तिरसरत्यत्रयपाभ्रमिशितारूपविशेषणारमहत्त्वोत्पलजंगाश्चाप्रप्रत्यवच्छेदकत्वेसतिक्रिया
नचपिलात्नहिज्ञानेविशिषत्रप्यप्योव्यवहारेजनयतीनादिसाधारणत्नोपिव्यवहारेविशिषत्वेप्योज्ञानेन
जन्यतेज्ञानस्पतस्याप्यमलनियमाभावात्नाप्ययोप्येनजन्यतस्यात्मश्रयादिसाधारणत्वेवाधेप्योपलक्षणानेति
नहेवतत्रैवतत्वविशेषणंवोपलक्षणंचेतिमहद्देशसतिमिचेत्नावोधात्तत्राहितद्विशेषणमेवयुटेत्वपचन्
ज्ञानस्पतुप्रस्यव्यवहारासे॰ नगत्वादुपलक्षणंशेषमशेषप्रत्यक्षरवंडनंकुलिनहर्ष्यसादृपेतित्वामिति
॥ ॥नतुसाजात्यंजातिलाव्याप्यहन्तिन्यायेचपरमाणोनतुव्यवसायोव्यवसायेरवपरमाणोरपिसाजात्यकारी
स्यादितिचेत्नाकिंनुसव्यवसेयांसेलवलौकिकोज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यत्वात् व्यवसायेतुलौकिकःसंप्र
लक्षमवायजन्यत्वात्रहेकलिंगवुद्धिल्लजाराएयाप्रत्यासत्याबहिरपिमानसोस्तीतिचेत्केयंलिंगवुद्धिःवहि

खं·द्वि·
५६

निरूपितव्याप्युपहितपञ्जधर्म्मे घटम थीर्वैशेषणाविशेषणांशावच्छिन्नमपिस्पृशत्तो भवतीत्यवच्छिन्नमन्तसोः प्रत्यासत्तिरिति क्रमरति
वेनत्तौ हेत्वाह शालिगथीर्मानाजरमिन्दकामे नापितउपेपत्तदवच्छेन्नमनसो वह्निः प्रत्यत्ते प्रत्यत्वेन सर्वं प्रत्यभिज्ञापिसा
जालवनेनमिमंसाजालकरोमीति प्रतीतेः ननु सामान्यलक्षणज - - योग्यज्ञाने सतो योग्यत्वेनावधारणे प्रत्यभिज्ञापांत
नोसे साजालप्रत्यक्षशयोनस्यात्तविशेषदर्शने स्मामसुहृत्यादि विवेन। स्थानगुणपुरुषसंशयवच्चोपमावेलोकिकः
वः किंतु भवत्हे शेन प्रामाण्यमिमानेनाविष्क्रियत्तेः परीक्षकाणामेवापेन्न लामिन्यसंशयवत् ननुसामान्यानुमितिरात्म
मनोरूपेन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् साजात्यादिरापद्येतेति चेत् न तत्प्रात्मानाद्येत्वेन किंतु समवायित्वेन मनोपि
न्द्रियत्वेन किंतु मनस्त्वेन जनकमिति मृद्यमानानन्तुभगवज्ञानेकथं साजात्यादीरिन्द्रियाजन्यत्वादिति चेत्
कार्यैस्योपादानप्रत्यक्षजजन्यत्वनियमादिति दिक्। ननु नियतव्यंजकाभावात्सामान्यं जातिरिति चेन्न तावत एम·
न्नियमव्यंजकधीयत्वे केवजातिधीरिति नियमः ज्ञानलक्षणालयनेलाघवं व्यंजकस्यैवाभावात् किंचलद्रुत्सरीत्याजा ५६

नेप्रत्यक्षस्यादृष्टव्यंजकत्वेनैवानुगतमतेनुपपत्तेः। अतएवामोलेसाम्बिवाननुगतमेव सामान्यालेव्यंजकं तथा हि अस्मदादिप्रत्यक्षे जरा
दिजन्यत्वं योगिप्रत्यक्षे योगजधर्मजन्यत्वं भगवत्प्रत्यक्षे स्वधर्मिग्राहकमानेनाऽनुगतत्वेन च धारणा दृशामेव सामान्यलक्षणं सं शये विशेषादर्शी
नादिरिति। अत एव तानानाकरणाकत्वानलमेव सामान्यलक्षणव्यंजकं तेनैव माचरपक्षे त्वा तदेव सामान्यलक्षणीवियप्रत्यक्षितिवाच्यं सामान्यलक्षणा
प्रतिविधिसुरभीमातः पंचम्यन्तेरेकालवनास्फुगोत्वधीरवत् अन्यथा गोत्वधीरप्यगवापोहालंबनी किन्त्वस्पादिस्यपोहायातः।नरकं तु केवलयै
वावेधिजः प्रत्यपोन्योपंचम्यन्तरेकासमर्थनः। मैवं चेदमपरांद्वैतेकिमन्यापोह व्यादेनेति॥ ॥अनुमानमपि किमुच्यते लिंगपरामर्शो
नुमानं लिंगं त्वव्याप्यपक्षधर्मत्वमिति चेन्न पक्षता हि साध्यसंदेहः स च पर्वतस्यैनोपलक्षणो अनुमित्सु जरमप्यनुमित्याप
नेः पर्वतेनसत्तदापि साध्यसंदेहोपलक्षितत्वात् नापि विशेषणो अनुमित्सुतरं पर्वतेनः पजतावेशिष्ट्यः नावच्छास्ती ति
तन्मात्रप्यर्थेनः प्रवृत्तिनेत्स्यात्तवन्हेः केवलपर्वतत्वाद्धत्विलात् धर्मः पजहृत्तिः वन्हिरस्तकेवलपर्वतत्वहेतिरितिनसंभवति
वैयधिकरण्यापत्तेः। न चैवंवैयधिकरण्यानुयेषः सामानाधिकरण्यमप्यव्याप्तिविरोधित्वात्तविशेष्यपर्वतेतद्वयोः सामा

खं॰ दे॰
५८

नाग्निकरणकमस्मिद्धेनेति चेन्न। तर्हि तावन्मात्रस्य पक्षधर्मतानिश्चयोऽस्यात्‌ साहि न साध्यसामान्यसिद्ध्युपयोगिनी आमेरेव तत्र सा
मध्यानन्तापितत्‌ हि शेषसिद्ध्युपयोगिनी। प्रतीत्यपयेवसानस्यैव तत्र सामर्थ्यादितिसिद्धसाधनपरिहारमात्रार्थं सेयम्पासिद्ध
साधनेवनस्ताध्योनुमानेनेदोषः आगमेनेत्यादिः एतेन संशयपयोग्यतामपि निरस्तेति रवं उक्तेनात्‌ एतेन हि मा ध्यसंदेहं घटितां पक्षता
साचक्रहे प्रसपस्पारिकालितमप्ययमनुमानेनैनत्‌ भुक्तस्तेनेतर्करसिकाइतिटीकाविरोधापत्तेः आगमेनानुमानेनध्यानात्‌ श्रव
सेरावन्निःशात्मनिश्रमाणानांसंप्लवः प्रमिषतस्तागमविरोधापत्तेः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेश्चारा
त्तेन संशयपयोग्यतापि निरस्तानं चैवं शास्त्रे संशयस्तुल्यादनानर्थकं संकल्पकृतानि हि जयेन्यायोपासनेतद्रंगलो
पगमात्‌ अनरावसंशयाभावेपि प्रमतन्व्यरतिविधिसमभिव्याहृततवाव्यजहेनितेयसाधनतास्तानज्ञसिसाधयि
षयाभगवद्दनुमानप्रवृत्तिरितिकुसुमांजलावाचार्याः अप्याहुः अस्ततर्हि सिसाधयिषा पटितासाहत्तानिष्ठापी
यामनुमिनोमीत्यपि व्यभिचरतीति चेत्‌। चार्टतद्योग्यतानावद्दास्ति सापि सापि साधकवाधकमानाभावरूपाश्रुति

राम
५८

स्वरूपसाधकमानाद्यनुहृ भगवति नास्तीति तथा नेत्यसाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानस्याभावः साध्यावसर्वे
त्रैवास्तिशेषमःनुमाननिरूप्येष्यवसेयं अस्तु वा क्वापि पक्षतासामानावदनुमितिस्तु तत्र अस्तीत्यविवादमन्यथा लिं
गोपहितसंलैंगिकावगाहिन्यामनुमितौ व्याप्यपक्षधर्मलिंगभानावश्यकत्वेनुमित्साविच्छेदः स्यात्तथा चानुमि
त्सुत्तरेनत्र पक्षतान्यपोस्तु पेयसत्वाववि शेषणाभावाद्विशिष्टः पर्वतोपि नास्तीति तद्विशिष्टोग्निरपि न स्यादिति
चेन्न वैसाताहि तत्राभेदः स्यात् अस्ति हि शेषणगेणासतोपि विशेष्य सीलपोपगमात् सत्त्वघलाभिकानवाधितः। किंचानुमानेनाग्निमानयंप्र
मपक्षमत्वकाषकायतोग्निमशयेविरोधिवि न नान्वियस्याबन्नपिपप्रज्ञानिः स्यादेव अतिवबमः पक्षत्वतिरग्निः पर्वतेन बन्हिरतो
वेपाधिकरणापातु व्याप्तिरनुपोः तस्याः सामानाधिकरण्यरूपत्वादिति वव्यवच्छेदकेन कृत्वा व्याप्यपक्षधर्मत्वपोरवोव्यतस्त पा
हिव्याप्तिस्वव्यभिचारितसंबंधरूपासावसमानाधिकरणयोरिवासमानाधिकरणयोरप्यनिरूपमन्यथा पक्षपिचीला
दिनेनतरेषामन्योन्याभावो नुमीपनेन कृहीतरेव्याप्याः पक्षधर्मलाभावस्तत्कव्यापकोनवेनतरेतन्नसमानाधिकरणात्राद्ये

खे॰द्वि॰
४८

रपौनरुक्त्यात् । नव्यमते तेन रूपेण तादात्म्यमेव पृथिवीत्वाभावस्य व्याप्यं तयोः सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति वाच्यं तथा सति हीनतरता
दात्म्यव्याप्यत्वाभावः पृथिवीत्वेन सिद्ध्यन्ति तेनान्योन्याभावः इतरतादात्म्यासत्त्वाभावेनेन तदन्योन्याभावः पक्षान्तसाध
नीय इति चेन्न । न साध्यत्वाभावेनेतरेषां मानासाम्यात् सामानाधिकरण्याभावस्य तत्त्वे घटपटादिनापि ह्यपि इतरान्योन्या
भावेनानुमानं शक्येतेत्यस्यापुरमापत्तेः । अत्र पृथिवीतरतादात्म्यस्यान्यताभावः स एव केवलान्योन्याभावो न तु ततो
भिन्नः स इति चेन्न । हेतुपदस्य व्यधिकरणावच्छिन्नाभावः समवयं घटान्योन्याभावत्वस्यापि वह्निव्यभिचारिणीति चेन्न । सामानाधिकरण्यनिषे
धो न्योन्याभावो व्यधिकरणसंसर्गाभाववदिति पुष्यं शब्दस्य व्युत्पन्ने पीर पदानीचरमेव प्रसिद्धानेमेधामहासिसम
स नीपेनापि कविरहः हू मलयज न्यैषिनं वाविशेषो तितस्मादिदमिह नास्ती ह्मिदं नभे ननीतिविलसण धीरेभ्योः
संसर्गाभावान्योन्याभावयोरभेदं वदन्ति ध्याभेदापमस्यान्भेदवीदीपयेवस्य न भेदाधिकरभेदस्यापि व्यस्यन्नभेदा राम॰
दभेदारभेदाभेददाभेदाच्चान्यस्यपक्षो हृदशः स्यादिति तस्मात् द्वयोरेव सामानाधिकरण्यलक्षणं व्याप्तिश्चत्सरमेवनि ४८

तेष्णुतां सामानाधिकरण्यनिवेशने न तु व्याप्तिमात्रपरामर्शितिमत्वं अत एव धर्मिवृत्तितः सम्बन्धो व्याप्तिरनौपाधिकः सम्बन्धो व्या
प्तिरिति न सामान्यमुखी प्राचामपि निरस्ता इत्यन्यथा सामानाधिकरणं तु स्वस्यैव सामान्यान्तरत्वप्रकाशकत्वेनोपेयमिति। अस्त्वन्यत्र
यथा तथाऽवमानेन लघीयस्त्वेन सामानाधिकरण्यं न स्यादुक्तहेत्वादिति चेन्नम्भ्रान्तोऽसिपक्षित धर्मिणा साध्यसंशयोऽस्ति तत्र धर्मिणाव
मानलघोः सामानाधिकरण्याद्भूमोन्नतुपजनाविशिष्टे वमहानितुपेमोपचेलदुक्तमात्राधिकरणं प्रसाना। नहर्पसंदेहः सं
शयादिलक्षणाप्रसत्तावुक्तेनादोऽपि शेषणांसत्त्वानसत्त्वपि धूमादि हि साध्यं ननु पलसर्गानहत्त्वेनान्यापित्वात्तलिंगपरामर्शे तु त
त्काले ऽसती अहर्रावि प्रवर्षणानुमस्य तु पलक्षणमेव परामर्षोत्रन्यापिलात्तः नहि धूमवत्त्वसर्वेनव ह्रुसंशयोऽपि ज्ञायमा
नोऽगं किमर्थं नहुपारीयते स्वरूपसत्तामात्रेणानुमितेर्न्निर्यमनाप्यलिंगपरामर्शस्य चानुगमापेति। इत्यं चैवं साध्यस
सामान्यसिद्धिर्व्याप्तितः विशेषासिद्धिस्तु प्रतीत्सपर्ययेव सानादिति साध्यसिद्धारनुपयोगिन्येव पक्षधर्मतेति तत्त्वं
उक्तामपि सिद्धसाधनेनानुमानरूपणं स्यादनुमितेः प्रयोजकाद्वेऽन्यादि स्वत्वमिति चेन्न। किमिदमपर्यवसानं प्रहतानु

वे॰ट्टा
४९

मानेनामानान्तरं वा प्रत्यक्षानुमानयोरेव वैकेमंगचा। नाद्यः पक्षधर्मतां विना कृतस्यतस्याकरणात्वात् तस्याश्चद्रूपांगलानुप
गमात्। नापरः पक्षधर्मतां विना तस्यापि सकलत्वात् तस्यान्यरिशेषाद्धरमः कल्पः स्यात् तत्रापि पक्षधर्मतामेत स्वनाम्ना
हृष्यपसि अपर्यंचसान्तत्वाम्नानुमन्यसे सोपंशिरश्चेदेपिकाकरणीन्वदहानिपंचगेऊकोस्तूरहानेतिवद्धृवसीयसो
ननु धमाद्योर्हेशगभोवाकालगभोवाउभयगभो वा व्याप्तिः। नाद्यः व्योमलेलिहानांपाधमधारपांतदलीटव्योमनि
व्यभिचारात्। अपयन्त्र धमस्य चन्नमलाच्छेदेन वह्निरीतिनियमइति चेत्। नत्वाभीरकुंभ्यांव्यभिचारात्। अपावि
च्छिन्नमलसंतनेर्धगतिशीलस्य लवमलहरीमलप्रदेशगभेव्याप्तिशरीरमिति चेत्। न कालान्तरेपितत्र तन्त्रस्थिपिभव
सापत्तेः। न द्वितीयः। न हान्तरेपितन्त्रापत्तेः। तत्ती पकसंभवतिसनांगे तदनुच गमेष्यनुमितस्तदयादिति तत्तदेशना
पारव्यतेत्वाद्यपवल्पः नचकालान्तरेधितत्रास्य। पिपहत्तायत्ते पत्तिः पत्रेवमत्तत्र संवेवावह्निरीतिन व्याप्तिर्येन
तथा स्यात्। सामान्यव्याप्तिवत तथाभविष्यतीति चेत्। न तस्याः किंचित्कालीनवर्हिमन्तपेवपर्यवसितत्वात्। ऊतस्त्त राम
४९

हिवर्त्तमानवह्निसिद्धिः परन्तुधर्म्मेतावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावच्छेदकधर्म्मसंबंद्धाहिसाध्यपञ्चधर्म्मेनाप्याहपतितनादिनाप्रतीतेरपपं
वसानात्पक्षतावच्छेदकः पर्वतेन सत्वत्तमानः कालोपि ऋधुंपवेतोग्निमानित्यनुमित्याकारानाऋप्रसक्तावच्चिदं ऋविनाभा
रितिपरुक्तेनरपुक्तेऽन्नचपेत्रनपक्षव्यतिरेकेव्यतिरेकस्यव्यभिचारिसाधारणहितिमिवं गच्छसत्तावच्चिदं ऋविनाविं
नाभावइत्यत्रहिविनाभावपपुद्दासेनाविनाभावस्यव्यभिचारत्तेः नव्यभिचारविरोधीसंबंधारव्यभिचारिनः संबंधस्फाति
कः संबंधोरसंबंधास इत्वरः संबंधोयथाग्निनाधूमस्यधूमेनत्वग्नेस्तहिपरीतः तथाचयत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्र
तियोगितापेनावच्छिद्यतेतेनसमंतस्य संबंधोव्याप्तिरिति। धूमवान्वह्निमांश्च वह्निमान्भवतीत्यन्नप्रतीतेर्धूमस
मानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावह्निनानावच्छिद्यतेतेनवह्निनासमंधूमस्यसंबंधोधूमस्यव्याप्तिः। हेत्नेवमी
दृशेनवह्निनासमंताप्यसाप्यकलादिरपिसंबद्धोव्याप्तिःस्यात्समानाधिकरणप्रतिकरणोनुनापदोषः संबंधमात्र
स्यसामानाधिकरण्यरूपत्वाभावात्नस्एवंचिनाप्रभाकरत्पोय्यवामितिवेतन्नऋविशिष्टव्याप्तिर्विशिष्टधीनिपाम

खं॰ द्वा॰ ५०

कस्येह संबंधपरायत्वात् सवह्निमादौ संयोगरूपः रसादौ समवायो वृक्षेशिंशपादौ सामान्यविशेषभावादिरिति नाप्यसा
पृक्तभाववाच्यवाचकभावादिस्तेन तथा। किंच सामानाधिकरण्यविशेषस्य व्याप्तित्वे भेदानुमानेन स्यात्। तथा हि पटः प
टो न भवतीत्यादिप्रतीतिसाक्षिकस्तावदन्योन्याभावो घटपटत्वः। न चायं तद्व्यक्त्यन्ताभावात्मैव पटे घटत्वं चेति प्रतीतेः। त्यो
ःसमानाधिकरणव्यधिकरणाभावमादाय तयोः समानाधिकरणाभावत्वव्यधिकरणाभावत्वरूपवैधर्म्यसिद्धेः। ननु
भवत्वन्योन्याभावो धर्मिप्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावभिन्नः स त्वमनुमातुं न शक्यते तथापीतरेऽव्याप्तः पृथिवीत्वात्सत्त्वा
भावस्य व्यापकत्वे निरवच्छिन्नत्वेनेतरेषामवृत्तित्वघटितत्वात् समानाधिकरणत्वाभावात् व्याप्यत्वस्य च नियतसामाना
धिकरण्यरूपत्वात् अस्तु वा अन्यत् किंचित् व्याप्यत्वं तथापि व्यापकस्य व्यतिरेकात् व्याप्यस्य व्यतिरेकः संसर्गाभावात्मकस्य
स्येति वह्निव्यतिरेकाद्धूमव्यतिरेकवदनुमीयेत आकाशसंसर्गाभावस्याकाशेऽपि सत्त्वात् आकाशसंसर्गाभावस्यैव राम॰
त्वाच्चपि लाभ न चाप्युक्त आकाशेऽभिन्नः। ननु पदार्थान्तरं न च न पृथिवीत्वं तत्त्वेन तदितराधिकारेव व्याप्तिवतः पृथि ५०

धीलत्वेनेतरभेदस्यवसेन्स्यतीति चेन्न· अस्तु तावदेवं तथापि स्वाभेराकारोनुगतो वाच्यः सुचन सामानाधिकरण्यपर्योनाप्यन्य
न्यपरत्विमहत्त्वसंन्नसाधुत्वम्ते· व्यभिचारविरोधीसंबंधस्वावच्छिन्नः अन्यतरत्वस्वाभाविकःसंबंधइतिटीकाकृतः। अव्यभि
चारितःसंबंधइतिराजिकृन्नः। निरूपाधिःसंबंधइतिनिबंधकृतः। कान्स्यैनसंबंधइतिनीलावतीकृतः। सामान्यमुखमेवव्या
प्तिशरीरमाहुः। पक्षतो वा सामानाधिकरण्येन तात्त्विकंवेनेतन्मासिद्धूतरघमानलादिव्याप्तिमात्रपरेनतुसामानाधिकरण्य
गर्भैव व्याप्तिरित्याशयेन अन्यतरत्वपर्योरेव सामानाधिकरण्येनेवपरत्वित्यमसंभवः। नपर्योरेव सामानाधिकरण्येन व्या
प्तिरित्यत्राचार्याणामभिप्रायइतिवदन्तोपि। व्यापकतरवंडनोद्वारपक्षिकापिसंगच्छत। किंचान्यथा इतरेप्यामवादीनां
त्रयोदशानां त्रयोदशान्योन्याभाववैधर्म्येणाहेतुनासाध्यत्वइतिन्यायमार्गोव्याकुप्येत। तेवेधर्मेणान्योन्याभावत्वव्या
साध्यत्वपिवंतुदंत्वचनिरालंबनमापद्यते। सामान्यमपहायपविशेषपक्षिपयोनिवर्जंचेगौरवंस्यात्। अस्तुपि
व्याप्यमेवंस्यान्नपदाकाशंतत्रपृथिवीलाभावइतिव्याप्तेरितिचेन्न। अस्तु तावल्लिंगस्यापि इतिचेन्न। व्यात्रोपिपाद्यमः

ख.टी.
५१

सवह्निमानिति व्याप्तौ पव्याप्तमत्वलिंगकप्रपर्वतेनाकाशत्वमिति ऊक्तं व्याप्तेः फलं पक्षधर्मताविशेषं तत्राकाशा
दौनिभेदधीरेवेतिसर्वंसुस्थं ॥ ॥ व्याप्तिस्मरः सामान्यलक्षणयासकलसमादिविषयत्वः कथमन्यथायवेतोपक्षम
स्यव्याप्यत्वहेतस्मादनुमितिः ॥ अनुभमरेवह्निव्याप्यतादिस्मरणं स्मरणं च हेष्यात्रभ्रमकात्त्वविषयकज्ञपप्वेन
व्याप्तिभ्रमस्तिपक्षधर्मतास्मरणं चपरामितिर्व्यभमत्वप्रकारकमस्तानुमितिजनकं तद्धेतोरेवास्त किंजेनेतिन्यायपा
ततपावनकाप्तिस्मरहाप्तसामान्यलक्षणाच्चैनत्रएव शक्तिस्मरहापापिनेपंसत्रिकृष्टपिंडमात्रएव पूर्णोपप्यर
रावशाच्चरतिशक्तिस्मरहान्ततोघटपदान्ननूटत्वकैरेवस्मृतिः तत्तोवाक्यार्थज्ञानेच्चप्यवेसएव घटोघटत्वे
नान्यप्रधीविषयीभवतीतिनानुमितिशादरवुद्धोधान्तामान्यलक्षणाधिनेव नव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकेहि स्मरणं रामः
नानुमितिहेतुर्गौरवान्नवह्निव्याप्यवानयमितिपरामर्शत्वे व्यभिचाराच्च ॥ किंतु व्याप्यत्वप्रकारकमेव लाघवादा ५१
यात एवमन्येष्यप्येवव्यक्तिः शक्तिस्मरहेपिभासतेनत्यमन्यथातस्याप्रसारणेनहेत्वपानुभवः स्यात विशेषणज्ञानं

विनाविशिष्टज्ञानानुदयादिति।मैवं। एवं हि त्वतो पि लिंगपरामर्षस्य विशिष्टज्ञानानंगविशेषणज्ञानजन्यत्वनियमस्य
चव्यत्वात्सामान्यलक्षणेतितन्निगेलितंतत्पावत्तद्धूमयांसिद्धेन सामान्यलक्षणात्तद्धूमासिद्धमसिद्धेन साधयते
महानसेप्यपिकत्वमिति।किंच महमलेन वन्हिव्यापेम्के हानसीयमप्मेन्द्रहाजत्वात्प्रत्यपेपिमहमलेन भातेतत्द्या
त्रैवैशिष्ट्यज्ञापनं ग्रफैव हि माव्याप्तिरितितत्तोयपरामर्षेगपितांविवेवेतिकिं सामान्यलक्षणया।अथप्रपादिसा
मान्यलक्षणानास्तितदायाकादैशिकीयोसलाहाविच्छावनस्पात्तसिद्धेतरसंभवादसिद्धस्यचाज्ञानात्ततस्मा
त्सामान्यलक्षणायास्सर्वयाकारकवगतावसिद्धं पाकंपजीव्यतितसाव्यत्वेनुमितिरत्रविकीर्षोसंवंतपेवत्तुरवेषुज्ञाने
षुचासिद्धेतत्रेच्छेतिचेत्। न। सिद्धविषयतदभ्रयज्ञानादेवसिद्धेतदिच्छाद्व्यात्मपजेः। फलं हि सुखदुःखाभाव
गानपिष्ट्यज्ञानवत्वादिसादिनाभाविसुमुखत्वातेनत्रेच्छेतितात्तदुच्छेररत्यानुमानानानवगतोरेपिवाहाकादेः
पसुखेच्छादर्शनादिति।तन्निच्छाभविष्यन्मात्रविषयासाचभविष्यन्मात्रतन्निर्धमप्रकारकत्वाद्व्याकरण

खं॰द्वि॰ मन्यथाव्याप्तिसाध्यतानुमितिभविष्यन्यायविषयांशवरस्यात्स्यादिति चेन्न॰ न यथारिदंविना ऽसत्वेदं साध्यताघ
५२ टस्यतयाव्याप्तिविना ऽसत्वे न व्याप्तिसाध्यतापियाकस्य उक्तरीत्या ज्ञानमात्रसाधनस्यैव सामर्थ्यान साधकान्तरानिय
तमलत्वरूपाकायोत्तरत्वेनव्याचयथायिद्धियोक्तप्रकारताप्राकाश्यस्मरणास्याप्यत्रित्यापित्तनभविष्यस्यपाकलि
षयकामितिभवतेकत्वानैछेदः समानविषयतोनैयायिकानुमतानुमतुक्ष्यमहागौरवंकदनुमानमाहननुस
मानप्रकारकवीमिद्धये पाकाश्चस्मरणस्यापित्तयालानत्वान्य यातनपानात्तरस्यव्याप्तिसाधानास्मरणाद्राघ
प्रवृत्तिवालस्पतिनतदुक्तमसुक्तं स्यात्॰ नथाचान्यस्मरणात्वेवभावेयतोः सुखपाकपारेच्छाविकीर्षैदनितत्तरत्व
राद्यात्विसामान्यलक्षणोक्तियत्नुव्याप्तिः संवंधविशेषः तदर्थस्य संवंधविषयतानियतः तच्चसन्निकृष्टा
वेवभ्रमाच्चोसंवंधिनोसवेवाव्याघेभमलच्चनस्वंबुद्धेःतकमतिप्रसक्तत्वात्॰ अन्येसामान्यलक्षणांविनाया राम॰
नित्तारः नहिताविनासवंगस्यचरतिनच॰ सर्वोपएवायसंवंधोभ्रमलाकंछिन्नरतिसन्यांकितुसवांपसंवंधप्र ५२

हूः सर्वसंबंधिविषयताया अस्तीति न नियमः समवायस्यैव व्यभिचारात् स हि संबंधो यादृशगुणादेः स्वसामान्यानामेक
स्यैव संबंधो रूपवान्घटः स्पर्शी च घटः घटत्वादिमान्स्यादिति । अस्य पृथक्संबंधस्य त्वेकस्यैवमेव व्यक्तरूपः कंपया
स्त्रिसमस्तयोरप्युक्त्वाद्मिति चेन्न । न कथंचिन्न हि समवायो भावरूपं व्याप्यवृत्ति वा किंतु अभावाद्विव्याप्यवृत्तिरेव न चाविभ
सिद्धस्यैव हि भावाभावयोर्न प्रकारे राजवन्द्र्याभिमानः कालागत्यंतानां तावनैव तन्तोपपरामर्शोक्तौ । न तु गौरतरेभ्यो
भिषन्ने गोत्वादिसामग्रीलिंगमिति न तु ज्ञानं सविकल्पकं वा च निर्विकल्पकस्य अवतहारा ने गत्वानन्तरं च सर्ववि
कल्पकेन गोविशेषणानामन्योन्याश्रयात् ज्ञातव्यत्वेकोव्यक्तेस्वज्ञातो विशेषकत्वोपगमात् किंतु गोत्वसमुपाधि
गोत्वे विशेषणानां तच्छृंगवेनराहन्नित्वे मतिसकलगोत्वविचिलमितिन्न तदुपाधिज्ञानाय सकलगोज्ञानं तच्च न सा
मान्यलक्षणाविनेति चेन्न । न यथा हि गोरित्यनुगोत्वविशिष्टः पिंडोभासमानस्तथा गोत्वमित्यत्रापि गोविशिष्टगोत्वं
न तु न तोधिकमनुभवात् । न चान्योन्याश्रयः जातिरिव प्रास्वतो विलक्षणत्वो पिंडेन तथा पिंडोपि स्वतो विल

खं॰टी॰ ऽरणो जातिविशिष्टस्येति। अन्यथोक्तोऽन्योन्याश्रयादिरिशेषधियस्ततोधूमे धर्म्मिभावस्यततस्यमोरतस्यैवविशिष्टस्यैव
५३ दुनेसाधकसामान्यव्यतिरेकस्यापत्तेरिति। यत्तुधूमोपदौ व्याप्यतासंशयविषयः सयद्यनुकूलतर्कवत्तयाऽप्र
हीतत्वादिघनुमानेन ग्रहीतव्यएवेवाच्यइति। तम्भप्रमादात् यस्मात्ज्ञातेऽस्मिन्स्यैवसंशयविषयत्वंवोव्याप्ति
ति। तच्च। प्रज्ञातानेनाश्रयासिद्धेः धर्म्मितानजन्यस्यसंशयस्यतद्रसलेनाभावादनुमानवाधितत्वाज्ज्ञानस्य
मेयाजनकत्वाच्चेति। अन्योन्याश्रयेऽनुकूलतर्कंविनाभमेववह्निव्यभिचारित्वशंकानावतरदेतिसानावद्वह्निज
न्यतयानिश्चितेधूमेऽगंजनिभ्रमेनसंभवतितस्यैववह्निजन्यतयैवनिश्चितत्वात्नहिवह्निजन्योपिधूमोवह्निं
विनाभवतीत्यनुमानंतंशंकान्तेऽनयैवधूमत्ववह्निद्वयासामवच्छेदकाभ्यांकार्यकारणाभावोनग्रहीतइति
सामान्यरूपावच्छिन्नसंबंधिनतरूपाव्याप्तिरग्रहीतेवेतिव्याप्तेरव्यभिचारितसंबंधस्याग्रहादन्यैवव्यभिचा राम॰
रशंकेतिचेति। धूमत्ववह्नित्वयोरवच्छेदकजानुजेनग्रहीताभ्रमात्रस्यव्यभिचारशंकयेतिचेन्न। नहिपूर्वि ५३

नाकूपंतत्र व्यभिचारशंका धीर्मेज्ञानजन्या हि सा तद्धीश्च न सामान्यलक्षणां विनेति धूमहेतुधीप्रमानं एवं च भ्रमस्यावच्छि
न्नानां वह्नित्वावच्छिन्नैः सममसंबंधिता वह्निव्याप्यता साध्यं सर्वभ्रमे प्रयुक्तस्य तेन कथमन्यथा पर्वतीयभ्रमस्य व्याप्तभ्रमप्र
हेतत्स्मात्वहेतुमितिः सर्वभ्रमधीध्वंसनसामान्यलक्षणां विनेति टीकाकृन्मते किं सर्वभ्रमेषु व्याप्तिग्रहेण यावत्तासन्नि
कृष्टभ्रमस्य व्यक्तावेव भ्रमो वह्निव्याप्य इति भ्रमत्वेन प्रकारेण व्याप्तिर्मेऽस्य तांततः पक्षधर्मताज्ञानानंतरं तद्वैवस्य
पंनात्ततः पर्वतत्वेन त्रिभ्रमो वा वह्निव्याप्यद्रव्यसत्त्वस्मततृतीयपरामर्शोऽभ्रान्तानुमितिर्वा स्फूर्ति सामान्यलक्षणा
पान्नहि पर्वतीभ्रमनिष्ठतत्पात्तदीयायाव्याप्तेः प्राग्ग्रहणात् तृतीयपरामर्शपाप्रमेरवात् ॥ किंतु तस्या व्याप्तेः कुत्रापि
ग्रहे तत्त्व एव तन्मेव महानसीयपक्षमस्यैकदाहि सर्वत्र भ्रमव्याप्तितत्त्वज्ञानं हरेत्तानलत्वप्रागात्तु तत्रस्थाने ज्ञान
लविशिष्टज्ञानाभेस्याचापों व्याप्यापादुरित्याशंक्य परिसामान्यलक्षणां नास्तित दाऽनुकूलत्वं हेतुं विना भ्रमादो
व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमेन तद्धूमत्वेन तद्वाह्न्या सेरवगमात् भ्रमान्तरस्य सामान्यलक्षणां विना चाय

खं॰ द्वि॰

५४

हात्· सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे शङ्कानुत्पत्तेर्विशेषादर्शनान्न यावदनक्कोऽदिनानच्छकायोनिरस्को
योग्यासिद्धः धूममात्रावगमेऽपि धूमो वह्नि । व्याप्य इति व्याप्तिग्रहोऽप्युचितस्तत्स्तथाप्युक्तयुक्त्या सामान्यलक्षणा
यां सिद्धायां सर्वधूमव्यक्तिषु व्याप्तिग्रहः संभवति प्रत्यासत्तिसौकर्यादिति न प्येवोक्तेनान्यथोपपत्तेः॥ ननु सा
मान्यलक्षणां विना नञ्च धूमोपस्थितिस्तां चेति विना न धूमत्वेन व्याप्यतावच्छेदकेन प्रकारेण ग्रह इति सामान्य
लक्षणा व्याप्तिग्रहोपयुज्यत इति चेत्· न· नहि सर्वव्यक्त्युपस्थितिमात्रेणावच्छेदकत्वग्रहः किंतु संबन्धा
न्तरानन्तर्भावेन वृत्तित्वग्रहेणाभव धूमस्य व्यभिचारशंकानिरासे नेति तत्र च गौरवेनैव व्याप्तिग्रहे सामान्यत
लक्षणोपयुज्यत इति युक्तिमत्। ननु सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या तद्धर्मसकलव्यक्तिज्ञाने प्रमेयं वा व्य
मिति व्याप्तिबुद्धेः सार्वज्ञं स्यात्। वाढं मनाशपस्तेज्ज्ञेयं तु ज्ञाते प्युतवैवं निश्वपः स्यात्। वाढं घटत्वादिनानुविशेष राम
तानि प्रथपोऽस्तु न भवति सामग्रीविरहात्। कोऽसौ स्व सामग्री घटत्वनिर्विकल्पकं तत्संयुक्तरधाराबाहिकानि घटत्व ५४

प्रकारकाणि न स्युः एवं धारावाहिकानां पटत्वनिर्विकल्पकत्वाभावादिति चेन्न। तत्रापि हि पटत्वांशे निर्विकल्पकात्प्रव
तद्धि घटत्वे पटत्वे च तेषामुत्तरविशिष्टधीजनकतावच्छिन्नविशिष्टस्यावगाहित्वं तु नेषां कारणसत्त्वात्तापो। इत्थं चैवमपि विशे
षणाधीप्रयुक्ताविशिष्टधीः स्यादेव प्रमेयत्वादिनापि न रूपेण घटत्वादौ विशेषणस्याग्रहात्। इयं हि सामान्यस
मग्री विशेषसामग्र्यां तु विशेषणानां निर्विकल्पकं च विशिष्टबुद्धौ विशेषणतावच्छेदप्रकारकं तु ज्ञानं विशिष्टस्ववैशि
ष्ट्यबुद्धौ तद्वत्ताज्ञानात् ज्ञानापायोऽप्येवं। वापि व्याप्तिबुद्धौ स पर्वतस्यापि वह्निमत्त्वलिङ्गकादनुमितिर्गतापोऽत्र
धूमवत्त्वपुरस्कारेण च पर्वतत्वपुरस्कारेण च वह्निमत्त्वसिद्धेः। ननु सामान्यलक्षणया धूमपर्वतस्यापि वह्निम
त्त्वपुरस्कारेण वह्निमत्त्वग्रहणादिदानीतनस्मरणासहितेन च पर्वतेन्द्रियसन्निकर्षेण। सोयं पर्वतो वह्निमाश्च पर्वतेन
इति प्रत्यभिज्ञैवास्तु कृतमनुमानेनेति चेन्न। एवं हि सोऽपमितिः स्यान्न तु पर्वतो वह्निमानिति किं तु पुरोविशि
ष्टज्ञानस्यैव प्रत्यभिज्ञानत्वेन तदा घञ्चदर्शनात्। अथ पर्वतः सामान्यतो गृहीतो नास्य तत्प्राप्तिरिन्द्रियसन्निक

मेघमेनुमयवतेतेनापंचम्यमोवाक्यित्याप्यदत्तितृतीयलिंगपरामर्शेनदेति· यामापान्यतोगृहीतस्यस्मृतस्यवह्निमत्वस्यवे
तं·द· शिष्यमितिद्रूपसंन्निकृष्टस्येपर्वतेतोपेभाससंतेतेनपद्वेतोयंवह्निमानितिसाजाद्युरेवमपवतितिवमद्गतिवेत·न·तत्स्यांदर्शा
५५ दर्शायांसाधकवाधकमानाभावेनवह्निसंशयस्यैवसंभवात।धूमदर्शनविशेषदर्शनसहायाघ्रमस्यचक्षुसामग्रीप्रस्य
संजनयतितिचेत·विशेषदर्शनेहिविशेषस्येवदर्शनेनतुवक्तृतः अन्यथाशिरस्यापादेःधूमेपतादितिशिविनिस्यया
न्तुमत्वयारणास्यारतयावसंदिग्धवहूरपर्वतेतत्नतिनयावह्निव्याप्यतयाचयद्गमस्यज्ञानंतत्ततृतीयलिंगपराम
र्शइतिनिमीलितेपिचक्षुषिततोभवन्तीवह्निमत्पर्वतधीरन्यमितिरेवस्यादितिद्रूपव्याप्यारविरहातदचक्षुषिव्याप्या
पमाणाएवभवन्तीवह्निमान्पर्वतधीरूपोः·वाद्ाहितिचेत।न्मसन्नुमितिकृस्मावकाशीकृतैवनिमीलितेवस्तु
स्तुपनीतपर्वतविशेष्यकालिंगपरामर्शसात्तमवन्त्करणाकावह्निमत्पर्वतधीरस्मासाधारेवेतिचेत·सिद्धान्ते राम·
लिंगपरामर्शमानान्तरेमनसोवह्निःप्रमितावसाधारणसहकारिलाडिरिपर्वतं।कैवचस्तुव्यापारणाप्वलोपिना ५५

सोऽस्त्वादेः साक्षात्कारिप्रमाहेतुमज्ज्ञविशेषणोद्दिपसन्निकर्षत्वे रहान्तसंस्कारस्मृतिर्वावद्दिनासमर्मिरिपस्य सन्नि
कर्षस्त्वाप्युक्तिप्रसमितापांतत्रैपैवेतितिवेनानरश्चरिशेषणाकसासात्मामापात्मदजन्यत्वात श्रन्पपास्मद्द्व्यव
हितन्द्रहे उपिपुंसेद्दैतिसासात्मामास्यात्मनन श्रात्तरपकतयासात द्ध्वं सिभंवस्येवसति चेन्न। भवतीसद्दा किंतु सा
ज्ञाद्दीरेन्यपि द्दिलिंगपरामर्शयोर्निस्तान· विशेषदर्शनजन्यं प्रत्यक्षं सावदिपमपि साज्ञाद्दारेवस्यादिति चेन्न। नपु
प्रसज्ञमपि हित्वानदूयजन्यं तथा· तृतीयपरामर्शजन्यं तु न तत्र अनुमितिरेवान्यं प्रत्यक्षं चेदमस्माभिरनुमान
निर्णयः। ननु निरुपाधिः संबंधो व्याप्तिरित्युक्तं तत्र क उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः उपाधिः
यद्दि साध्यत्रव्याप्युपाधिस्तदा तद्व्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेको न सिद्ध्येत् तथा च तद्व्यतिरेकेण हेतोः साध्यव्यभि
चारोपनस्यात्तथा च नरव्याप्यनपाहेतोः साध्यव्याप्यता न स्यादिति व्यर्थ उपाधिः स्यात् एतत्र पक्षउपाधि सा
ध्यव्यापकताप्रत्यक्षत्वात् एवं यदि साधनव्याप्युपाधिः स्यात्तदा साधनवति पक्षे सत्त्वं स्यादेवेति न तद्व्यतिरेकेण पक्षे साध्यव्य

तिरेकः स्यात् तथा साधनस्य साध्यव्यभिचारः साध्यव्याप्तिश्च न स्यात् तयोः साधनवृत्तित्वेनोपाधिव्यभिचारेणोपाध्यव्याप्य
त॰चा॰ त्वेन च निर्वोढृत्वात् नन्वेवं धान्वन्तीतपक्षेन तेऽस्याभिव्याप्तिः तस्य स्वव्याघातकत्वेन साध्यव्यापकत्वाभावात् इत्यस्यैव साध्य
५६ त्वे सिद्धिकर्मत्वे तत्पावदेः साधनत्वे सिद्धिकरणत्वं यद्यपि नास्ति सोपाधौ सिद्ध्यतु दूषणं तथापि तथाभिमतत्वमस्ति अ
नुमानं तु स्वव्याप्तिमानात् एवं व्यापकत्वमपि न व्याप्तिनिरूपकत्वेन नान्योन्याश्रयः स्यात् किंतु तद्वृत्त्यत्यन्ताभावाप्र
तियोगित्वं प्रतियोगित्वमपि न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमत्वं स्वरूपेण वध्यघातकं स्यात् तथा घटत्वतदन्योन्याभावयोः
कपाले सहानवस्थानेन तत्प्रतियोगिन्यव्यापकं च लक्षणं स्यात् किंत्वभावविरहात्मत्वं प्रतीतिविरुद्धत्वं चमानं निरोप
।ध्यं च निश्चितं तत्र न संदिग्धोऽप्यनुमानरवं ऽनुपव्यभिचारसंशयाधायकत्वात् एवं चेत्तेन तर्कारितेनैव स्वव्याघात
कत्वात् किंतु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र गर्भस्थो मित्रातनयोऽतिः शास्त्रादिना प्रतीते पक्षीकृते शाकाहारपरि राम॰
णतिजन्यत्वमुपाधिः स हि श्यामपूर्वैरनमातुः शाकाहारपरिणतेः न हि परश्यामरजोजनकद्वारा भ्रूणश्यामत्वहेतुत्वेन ५६

सिद्ध इति साध्यव्यापकतया तावन्निश्चितः साधनव्यापकतया तु संदिग्धः पक्षेतरत्वं हि भावयोर्निश्चितव्यापकाभावात्।
अथ मित्रातनयत्वेनैव श्यामसामग्र्या अपि साध्यत्वे मैत्रेयेव वह्निसामग्रीजन्यत्वं तथा धूमे श्यामत्वमप्युपाधिः इत्यरोके देव
साधनात्वतत्व एव सामग्रीव्यक्तिनिलोपाधिरिसावायोऽन्यादरिति वेत्तधूमे लिंगे वह्निसामग्रीनोपाधिरिति
संबंधमस्यतज्जन्य वह्निजन्यतया वह्निसामग्र्याः साधनीभूतधर्मव्यापकत्वावधारणात् अतएव तनुनैवं नस्योस
त्रिकत्वरश्यामत्वसामग्री मित्रातनयत्वव्याप्युपाधिरेवेसत्रकिंचिन्मात्रमस्ति। सहचारदर्शनव्यभिचारदर्शने
नावभित्रातनयत्वस्यामत्वेन सहव्याप्तौ प्रमाणंतद्वारा च श्यामत्वसामग्र्या अपि समं हेतोर्व्याप्तिः व्याप्यव्याप्या
स्यस्तु न तं व्याप्यत्वात् तथा च नायमुपाधिः साधनव्यापकत्वनिश्चयादिति चेत् न तेरिव्यापकत्वसंशायकेन
त्वत्त्रिव्यापके अन्यथा जन्यत्वस्य शरीरे जन्यत्वेनापि सहव्याप्तिः स्यात् न चैवेष्टापत्तिः लाघवात् कर्तृजन्य
त्वेनैव सहतस्य व्याप्तेः। अथ श्यामत्वे शाकाहारो न प्रयोजकः जवश्यामत्वस्य तेनाप्रयोजकत्वात् नाप्यान्यत्रि

खं·दी·
५७

कश्यामत्वे इंद्रनीलादौ व्यभिचारात्तु सत्त्रिकतनयश्यामत्वे तु शाकाहारः प्रयोजक इति मतं तत्रोपाधीकर्तुमर्हतीति दि
त्वादिदृ न साध्यतेपजधर्मतावच्छेदकलम्भलात् न हि स्वस्वाभाव्यवेनपेवेतीय च हि साधयतीपवेतीपलस्य पज
धर्मतालम्भनपाव्यापककोपाधावेशनादिंति चेन्न। सत्यं कस्यपमपि साधनेन मित्रातनयत्वेनावच्छिन्ने साध्यमो
सत्त्रिकश्यामत्वे व्याप्नुवानोऽभवरो वोपाधिः पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वात् साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वादे
तितत्पाव मित्रातनयात्वेरेह स्याच्चीमते मित्राजनयत्वावच्छिन्नमो सत्त्रिकश्यामत्वे व्याप्नुवानोऽप्यभवत्सुपाधि
ः ननु निश्चितोपाधिरप्यप्रत्यस्यैव हेतोः साधनवति साधनाव्यापकत्वसिद्ध्यर्थमसत्त्वपानुमेयो हेतुना च स
एव सत्त्वपानुमेयपर इति मत तत्प्रतियत्ने या सा त्साधनाव्यापकत्वसंशयात्तु संदिग्धोपाधिरेव पर्यवस्येन्न तद
स्यात्रे साध्यव्यापकत्वं पक्षे च साधनाव्यापकत्वं सन्देहत इति चेत्सिद्धा त्वादिति चेन्न। ननु कोऽदिवाहि साध्य
व्यापकता साधनाव्यापकताभ्यां पुरेव निश्चितोपाधिरव्यतेप याप्तिनांतस्यापः। पिंटेहू मे साध्यमानत्वा

राम·
५७

द्रेंधनवत्वादिः स हि महानसादौ दृस्वात्ते साध्यव्यापकतया गृहीतस्तमस्मापाऽपिंडे तु पजेऽपजेवा साधनाव्या
पकतया निश्चितस्तथा चैनेव हेतोर्व्यभिचारसिद्धिं विना निश्चयं विपुरुमी येनं लक्षणं वाप्तिना पक्षे परो ऽसेपि
साध्यमुपाधिर्वानुमीयते आगे वा साधनस्यापाधि साधनयोः स्वैपस्या साध्यमासिद्ध्या हि कासामग्री तस्य सं
दिग्धो याधि प्रभेदस्कस्य योगजेंमरतिगी यतो न तु जीवदरीरं प्राणादि व्याप्तस्य मदूव्यभित्राने कदूमव
त्प्राणादिमत्वाशिति व्यतिरेकिणि साध्ये अनेकपदं विरोधपरांत दूरव्यरव्यधर्मकेनेवतादर्शनसाल्पके व
सिद्धेः व्याप्तेर्विशेषणे च व्याप्यत्वासिद्धिरावश्यकी व्याप्यत्वासिद्धौ च व्यभिचार आवश्यकोऽस्तु पाधिरिति साध्यश
याधिरवश्यवाच्यः। अथ पः व्याप्यावेवव्याप्तेर्हेतुप्रमाता अथ व्याप्तेकोपि प्रथमव्याप्तितोभिचानत ऽन्यद
गमः विलक्षणा यो दृष्टपौरुषकाकारानुमितिजनकत्वालक्षणप्रमाचरमा चेत् विनिगमकं अपि। तत्र न हि व्याप्ति
रनुमितिहि व्याप्यानां विना पि सत्वात् किन्तु मितिहेरेव व्याप्तिधी आप्पात तु जन्यत्वान्न तथा वानुमितौ व्याप्ति

खं·द्वी
५८

धीर्व्याप्यत्वमस्तीति नात्मा श्रयगंधोपि त्वत्पक्षे समनुमितिजनकं व्याप्तिमत्त्वादिसत्त्वे व्याप्तिमत्त्वं तावदनुमितिजनक
तयास्त्वनुपयोग्यतानुपपात्या सत्व्याप्तिमत्त्वं च व्याप्तिरेव तत्पाव व्याप्तिधीसमतीति स्यादात्माश्रय इति चेत्तन्न·
भेदात्तद्धूमानलादिव्याप्तिविरहात्लिंगं तस्याऽस्त्वनुमितिजनकता व्याप्तिस्त्वदंगंसाचतत्तोभिन्नासंबंधिभेदेनत
स्याश्रयभिभेदात्तन्नैवं वमननुगमः अन्योन्याभावगर्भोपाएव व्याप्तेरनुमितिजनकत्वात् अन्येवं तत्पाप
विनाभावादिष्वपुवढुष्वु व्याप्तिमत्त्वानेष्वुकामवारणो प्रतीयमाणोऽनुमितिरुदेतीसविकारं तत्र कीदृशं व्या
प्ते ज्ञानमनुमितेरंगं नतावत्सर्वोकारयाननुगमात् नापि नियतैकाकारं तदन्यत्वे प्यन्याकार व्याप्तिज्ञाना
दनुमितिसंभवादितिचेद् कारणत्वावच्छेलादीनाऽस्त्वद्गुरुत्वविषयत्वसंभवेन घानेवायें प्रमाणस्यकार
णत्वावच्छेलादिग्राहकत्वमितिनइष्टहकप्रमाणानां स्वभावइतिसर्वेतं अंसिद्धान्तात्तत्पाव पञ्चात्मस्वाभा
वादिगर्भे व्याप्तिशरीरं गुरुतरमादौ स्फुरतितत्राप्यनुमितेः प्रागन्योन्याभावगर्भे व्याप्तिशरीरस्फुरणं कल्प्य

राम·
५८

प्रमाणत्वस्यद्र स्यानिकल्प्यानियुवह्नुत्पपीतिभट्टव्यवनानः अतएववीचीतरंगादिकल्पनापिपुक्ता। कावेयं
पक्षधर्मतापिपक्षनिर्वतेनियदित्तराघ्रमेपलापसंग्रहः प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तत्व प्रमातोनभिन्नमपसि
सन्नान्नः। किंतभिन्नप्रकाशस्पसतस्तदापतामाश्रनिघंघनाः स्वभावविशेषोविषयपिभावस्याचापेक्षवना
ततत्वनघटादिनिस्पुमान्मवृत्तिलादिनि। मेवं घयादौ प्रमामावन्निष्मस्वरूप। घयादिकं विशिषत्नीतत्रिघेतुव्य
तेऽप्रभावत्वत्। नवायुमपिवाच्यः स्तलेघटाभावटस्पस्पसाक्षेलौकिकत्वेनवाधासंभवात्तस्वरूपसंबंधेनघमाध
र्मिमावोनहस्यरूपिवेतनिल्लिसंबंधान्तरेणात्स्वः नेतिचेतन्न। नजमंघोपियत्त्वपपिन्नासलामुपवीतिनवन
यस्पसिधर्मधर्मिभावोनसंभवतिमेदेवाभेदविरोधादितिवृत्त। नहि प्रस्वभादिपरिकल्पितंजगदेरापद्दुषोनुमि
तिचेत्तत्स्वेनेनैवप्रमाणेनमध्यभागमानधीन्ने नेनसमवायपत्तानापिभाजते। अस्तिवस्तभत्तंवत्तास्माका
मेनिचेत। कुतोत्तासीः नतावदुपनिपन्नप्रमाणांतन्नमकत्वात्। विश्वमेवनिषेधत्नी ब्रह्मगोणकीलव

खंद्वि॰ त्वौ साध्यत्वग्रहणं जानातीति चेत् । न तर्हि हेतोरुपाधिसाध्यसमानाधिकरण्यं किंतु मम कोऽभावोऽन्यथा । तुच्छपक्षः । न पावप्रस्तावे तु मेयं प्यास
५९ व्यवहारलक्षणाकां श्रुतिरेव नत्वमपक्षिशेषे तु मम प्रकाशं नन्विष्यतीति चेत् । तर्हि हेतत्वस्यैव पक्षमेयत्वानातिवर्त्ते तो मे
प्रमाण्यरीतिमानत्वपेगात्वैविद्वे ऋतुनशाकृते सर्वत्र दोषप्यादिरिति चेत् । धिगत्तूपलत्वप्यपेमनपाण्वेनप्रतिति
वितेतत्तुधपत्त्वमपत्रजागर्त्तितत्वपक्षे किमत्र च मः । न्यस्तु तावदिदं न पापिका प जना । सिसाधयिषया
नेति चेत् । कोऽसौ सिसाधयिषा प्रतिपिपादयिषा वा प्रतिपित्सा वा नाद्यः स्याद्यो नुमितौ न स्वभावात् । नान्त्यः लघुत्वेच
लप्रमाणे तेन व्याप्नोति पयोः साध्यस्य प्रसिध्यात् उपाधीद्धिरावरूपकृतत्व धर्मस्य साध्यव्यापकत्वासिद्धेरिति चेत्
न । साध्याप्रसिद्धेरिति न व्यभिचारस्तदस्य तदाभावप्रसिद्धेः स्यात् तद्गुणोऽमिलस्य व्यभिचारासिद्धेः । न पावनतत्रो
पाधिः व्यभिचारस्य वतद्रूपगमान् व्याप्यत्वासिद्धिरूक्तेल व्यभवरेति । एतेन व्यतिरेके चोपाधिरित्यपास्तं सा राम॰
ध्यासिद्धौ तद्भावेऽसिद्धे । तत्र साधनाभावप्रतियोगिके व्यभिचारित्वे सिद्धे तत्रोपाधेरसम्भवादिति । सा ५९

चेपं व्याप्तिः शंकोदये सति तर्कस्यनोरद्वारा तर्कगम्या हेत्वेवमनवस्था स्यात्तर्कस्यापि व्याप्तिमूलकत्वादिति चेन्न

न यावदाशंकं तर्कानुसरणं व्याघातेन तु शंकानुच्छेदे व्याप्यमाना ननु धूमो वह्निं विनापि भवत्विति शंकायामिति

वोदि: स्यात्तर्हि हानिर्धूमः स्यादिति तर्कोऽवतरिष्यतीति तद्रूपेण तर्केणाच्च च पव्याप्तज्ञाने व्यतिरेकव्याप्तेरप्युपरोधेन

वलशेऽपि सेन प्रकृततर्कस्याप्याभासत्वान्न च अपव्याप्ते स्वक परदे सति तर्कोनुसरणस्पेवा पोगादिति चेन्न पे

वं ऽपेहि विषयपरिशोधकतर्क इति नास्तीदानीमस्यावसरः तोऽनुशंकाव्याघातो वारयति ननु तर्क इति म

दुपगमाने तथापि हि कारणं विना कार्यम्भवत्विति वा सामान्यमुखी शंका स्यात्तद वह्निं विनापि धूमो भवतु इत्येव

ह्निं विनैव धूमो भवत्विति विशेषमुखी वा सर्वत्र व्याघातः। न चैवं शंवे सति व्याघात इति शंकालंबनपाप्र

तीयमानो व्याघातः शंकां वारयिष्यतीति तद्रूपेण तथा वोक्त प्रतीत्या व्याघातालंबनत्वेन प्रतीताशंका प्रमित

त्वात्तन्निषेधं शंसते ऽप्य प्रव्याघातो न प्रतीतस्तदा व्याघातधीविरहेण शंकास्यैव विरोधिविरहादिस्तु भय

खं॰ दू॰
६०

व्याप्तिशंकायामि॥ किंच स्यात्शंकादिव्याघातस्यावधिः स्वो वा वधिः तामालंब्य व्याघातस्योत्थानातम प्रथावकयंतकः शं
कायाश्चावधित्वसंभवे सीमाभविष्यति तथाहि एवं सति व्याघातस्यादिस्वप्रतीतो व्याघातः स्यालवंनस्तेत शंकां
वहतावद्दारपिष्यति व्याघातप्रतीतित्रावि पर्यवसितत्वं कोंधीनात द्व्यायदि कारणाप्रत्तरणोकोप्यं
स्यात्प्रदास्याः स्वत्वानस्यास्त्वानानुकदाचित्स्यादिति तथा चेतत्र द्वोन्नलभ्यतं व्याप्तावपि शंकोदयेन्तु तस्य केः
शंकायाश्चावधिः शंकाप्रवाहस्यानिवृत्तेरित्यर्थकं व्याघातो यदि शंकास्तिनेव छेकातत तस्व व्याघाताव
धिः शंकातत्त्वः शंकावधित्वं तु तत्र निःप्रमेवं विरहस्वांकुंयेव हि व्याघातपदार्थः से च शंकोदयप्रतिबंधके
तिमडुपगमात न हि परवो धन्यादिकं पोषेशाहं प्रयोगा दिंक कारणगुपादातनस्य कारणं विना कार्योत्प
त्तिरिति शंकोदेति नापि रक्षार्थे प्रमाणतो वर्द्धते स्यापंवाभोजनमुपादहानस्याविशेषपत्तुरेवं शंकाहृदय ए॰
मुरेनेति॥ ननु स्वक्रियाकर्म शंकाप्रतितुराधुविषयविरोधाद्यभावात् पदेश्वहांकाविरद्धेन ज्ञानास्य ६०

क्रियाश्रितः तेन देशकालविरहवत्त्वस्य देशकालविरहव्याप्यलक्षणस्य ज्ञानापत्तेः कोऽनुसरोऽप्यनवस्थेति मैवं विशुद्ध
स्यक्रियाफलभङ्गदेशकालविरहबोधालम्बनविशेषदर्शनमेव शङ्काप्रतिरोधादिति मल्लपणमानात् न त्वनुभवतु
व्याप्तिस्तु यापितस्याश्वानुमितेरव्याप्तिवेद्यस्यैव कानहि व्याप्तिं विनानुमितिरुदेतीति तथा चान्यान्यनिस्यानु
मितेनेन दूरहारितिमैवं। सिसाधयिषायोग्यताद्विपक्षतासाधकप्रपञ्चितानुमाननिरूपणे। उपमानमपि सामी
प्यमाने। यथोक्तं गोसदृशो गवयः आपः कानने महति रूपान इति श्रुतवाक्यस्य कानने पराविदितसंगत्येव
पा। परविदितसंगतेस्तु कानने परः संगतिशप्रतिपत्तिः फलमिन्द्रियजव्यापकफलमिति तदसत्। इदङ्गभिन्नक
मलोदरमस्तनिमग्नकरः पिबतीत्युक्तपुरोवर्तिन्यभिन्नकमलोदराधिकरणकमग्नकपानकर्तृत्वस्यैव गोसादृश्य
विशिष्टगवयदर्शनविषयावारत्वेसतितस्यदृश्यस्य वैधर्म्यस्योपलभ्यमानोऽभावे नैव काननपरसंगतिबोधकता
नानचपरार्थसमभिव्याहारेच्छायाः अन्यथानुपपत्तेरेवापि प्रभावर इति युक्तो कीदृगावयदति प्रश्नेऽयपायो

खं.टी. स्य पागवयपदरितिष्क्तो नरवाक्यस्य नादृशे पिंडे इत्यस्यातिदेशवाक्यार्थानुसंधाने गोसदृशोयं पिंड इत्येवं तत्पे
६१ जाते गवयपदवाच्योयं पिंड इति सादृश्यानुमतिरुदेति सा च न वाक्यमात्रात् अन्यथा प्रसज्जहन्ते पिंडस्यापि प्रसंगा
त्तापि प्रसत्त्रमात्रात् अप्रक्तनवाक्यस्यापि प्रसंगात् नापि तयोः समाहारात् भिन्नकालयोस्तयोः स्वरूपसमा
हारासंभवात् अन्यथा वाक्यानंतरं तुयोः स्यातिहारोपनये गवयपिंडसंवेदनेन दृष्टेनास्य समयपरिच्छित्तिरित्यपि
नन्दृष्टिपीडि घेणासादृश्यानुसरेसमयपरिच्छेदासिद्धेः अपि दृष्टिपगवयपिंडसंबंधत्रि क्षोगोसादृश्यविष
यारीकृत्य समयो परिच्छिन्न इति चेत् हन्तैवं तर्ही पलिंगपरामर्शव्यापारीकृत्य वह्निमपि परिच्छिन्नमिति ग
तमनुमानमपि । अथ एवं चक्षुषि निमीलितेपि तत्सकलं तर्हि पलिंगपरामर्शव्याप्तिपमाणमिति तत्र प्रमाणमि
तिपदि तर्हि निमीलितेपि चक्षुषि सादृश्यधीर्व्याप्तिपमाणमिति किं तत्र स्यान्न एवं विकल्पस्य कमित्या उप.
दौपञ्चतरवे सादृश्यधीरपीति तथा च सादृश्ये तद्धीं वां तत्र प्रमाणं गवयत्वेन निमित्तेन गवयपदवाच्यो ६१

पयेत्यनुमितिभिन्नैकत्वेपरिशेषात् प्रथमस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयतयोत्तरस्यापि नसपेक्षसापेक्षत्वात्। शक्यं वानुम
तिसिद्धस्य प्रमितिप्युवानिरिशमानावनुपरसेषमुपमितिरित्युच्यते पवमेनंस्या ञ्चशांचतुष्येप्रमाणामु
पमानमितिचोच्यते। एवंचित्रकरभकमित्यादावपि निरूढपरेवाकोस्त्वन्यथास्यानपरेवरस्य वंशात्तत्रापि द्विवे
धर्मेणासमयपरिच्छित्तेः नवतर्हिलक्षणैवमानंनियतधर्म्मसामानाधिकरण्येन प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छित्ते
रूपयोरप्युपमानत्वादिति। अत्रचन्नसारस्यादिविशिष्टेपिरेशक्तिगौरवात् अप्रप्रतीतगुणानामपिचने
वरणांगवदप्यव्यवहारेपितेष्वकिंतुसारस्यवैसारस्येपलंभितगंवयत्वंकरभत्वंचप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यग
वयेकमेवगवयपदस्यकरभपदस्यशक्तिरितिकिमपेत्रहिसादृश्यवैसादृश्येकथयतितुपलक्षणंपे
नहितद्गवयत्वंकरभत्वंरूपस्यापियितुमशकातेनतस्यदृष्टयोरगृहीतशक्तिकत्वेनमस्कत्वात्। नान्यदेयोश्चा
नुपस्थितेस्तदीयोदयोर्णापितयोरनुपस्थितेः अतएवनहानशक्तिग्रहाः तत्रतदुक्तसारस्यस्याप्यनिमित्तत्वात्ति

खं॰दू॰
६२

मित्तस्याप्रतीतिरिति ॥ समयो दुर्ग्रहः पूर्वे शब्दे नानुमयापि वेति ॥ नन्वतिदेशवाक्येन तावत्समयपरिछेदं नाजीज्ञनत गोसादृश्य
स्यप्रवृत्तिनिमित्ततोपलक्षणतयोः संदेहात् ॥ अथ यथ स्वाहितपेउरद्ये लाघवाद्गवयत्वान्निमित्तीकृत्य समयपरिछे
त्स्यतीति चेन्न उक्तसंशयोपयोगो सादृशः सगवयशब्दवाच्य इति समानाधिकरण्यान्वयबोधे न गंधवती पृथि
वीति महीकस्य प्रागेव पर्यवसितत्वान्निराकांक्षत्वात् अथ तु विशेषापर्यवस्यतीत्यादितेदेव शक्तिमत्वाह यहय
थिवीत्वस्य निमित्तस्य तद्दैवोपस्थितेः रदेनु न तथेति चेन्न तान्वयधियोपि वाक्यस्य पुनरनुसंधाने गवयत्वेन
निमित्तेन गवयपदवाच्यताग्राहकत्वे वाक्यभेदापत्तेः न वातिदेशवाक्यं शक्तिग्राहकमप्येकमिति गोसदृश
यं गवयपदलक्षकमिति वाक्यं प्रवृत्तिनिमित्ततात्पर्याभावेपि स्वरूपाश्यानयरापत्तिदेशवाक्याहुक्ते
रीत्या समयपरिछेदसिद्धेः मानान्तरसिद्धेवावश्यकत्वात् ॥ अपि च विशिष्टकरभकमिसाहेः करभेनैराततात्पर्येकार राम॰
पिवाक्यात्समयपरिछेदसिद्धेः मानान्तरसिद्धेरावश्यकत्वात् तस्मात्पिंडे दृष्टे गवयपदे उपस्थिते सादृश्यपु ६२

हगवयपदंत्वजातिशालीस्वितिविमर्षपर्यंतपार्यायंपिदृढ्स्तसुसंधानमेवसमयंगगृहपलेनशिक्षित्वेनगवयपदवाच्यो
यंपिदृढ्लेवंरूपपरिच्छिन्नत्वीति।सादृश्यंतत्समानवत्त्वम्मेवतत्त्वेवेसादृश्यंपत्त्वसमानवत्त्वधर्म्मवत्त्वंच्चेनस
ववित्सदृशायोरपिगोवराहयोरुक्तंसादृश्यमस्ती।सतोवराहगोवोनुधावन्तीसन्तगोसादृश्यंवराहेस्युक्तं
शक्तिनिरोधायपकाकायेक्षेपास्कररूपेवगोहन्निषद्दुधर्म्मेवत्वाह।अत्रसादृश्यधीकरणिकेवसमयपरि
छिन्नत्वानुपमितिरिजनकत्रोजयत्वात्सादृश्यधीकरणिकापिकरणोदोसोदेति।तथाहिप्राग्गवयपदशक्तिग्रा
हकःसादृश्यविशेषोगवयस्यवनतुमहिषादेरेवंकरभपदशक्तिग्राहकोपिवैसादृश्यविशेषःकरभस्य
वनतुपश्वन्तरेतेनेमसादृश्यवैसादृश्येगवयकरभनियतेएवाइदृशइकारतराविसाद्दोनुनतथाएनत्सहका
रणिकरणकमपर्धानिकन्तेत्वस्यमुकादावपिसंभवात्समान्वियतधर्म्मसामानाधिकरण्येनशक्तग्रहस्त्रिनि
मित्तपरिच्छिन्नानुपमितेस्तत्करणमुपमानंतेनसादृश्यवैसादृश्येएवोपमानंइदृशइकारेस्याद्दोनुपपसिद्धप

खं॰ हे॰
६३

रसामान्याधिकरण्यान्वयानुपपत्त्याश्रितं किंचिदिह संप्रदायः। एकदेशी तु इदमपि विवक्षितोपमानान्तर्गतमेव एतस्य
भिन्नक्रमतोद्देश्याधिकरणकमध्यपानकर्तृत्वस्य तेषु तेन सहकारत्वस्याधिकरणाकरणानिकर्तृत्वस्यान्वयं वैवक्ष्येस्यैवात्र
शक्तिग्राहकत्वात्सर्वेषां संख्यादिकं तु लक्षणामनवगतसंगतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसंधानमु
पमानमिति। न चादौ संगतिमवेक्ष्य पश्चादिदं वाक्यस्मृत्युपश्चाद्दुष्करणमस्यायत्तसमयपरिच्छिन्नत्रितन्त्रोपमि
तावत्प्राप्तिः सादृश्यसंज्ञायां श्रवणगतसंगतिरेवेति चेन्न। अभिधानान्न हि यदाकदाचिदपि संगतेरवगमनियमोऽत्रो
च्यते अन्यथानादौ संसारे शब्दस्वरूपगमस्यैवासंभवेनासंभवदोषः स्यात्। किं त्वनवगतानवगम्यमानस्य
पेः। एतच्चावगतस्य स्मृतसंगतत्वात्प्राप्तिः। एतच्चानवगम्यमानत्वेऽपि तत्फलकरणीभूतानुसंधानकत्वान
नुपपन्नं केनापि। पक्षेऽस्यैव करणत्वपक्षेऽस्यैवोपकरणान्वयोऽपीत्यस्यार्थस्य सकलजनसाक्षिकत्वान्नान्यावि
कल्पावसरः। सादृश्यवैसादृश्ययोरपि धर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वयोः प्रवृत्तिनिमित्ततानुभावकं समयपरिच्छेदक

राम॰
६३

मेवनभवतीतितथापिपरिच्छेदकेतपनानाभासेनोपमानलक्षणातिव्याप्तिः प्रवृत्तिनिमित्तंपुरस्कृत्यसंज्ञासंज्ञिसं
बंधपरिच्छेदनस्यैवप्रमाणस्योपमानत्वात्।ननुगोसादृश्यंविहायगवयत्वजातौगवयपदवाच्यताप्रतीतिःकस्य
नालोपवाक्यत्वेकमप्यस्यनस्यादितितदुपन्यासस्यैतोकिमानुमानिकंवतत्रगवयत्वस्यगवयपदवाच्यता
प्रमितिरियंनेष्यतेसंभवतिचप्रयोगःविमतिपदंगवयत्वंगवयपदप्रवृत्तिनिमित्तंयथालेनैकेराविषयीक्रियमा
णाविषयपर्यवसानात्नयदेवंनतदेवंयथाघटत्वंतथाचेदंतस्मात्तथेतिनचव्याप्तिसंभवोभूतलंशेऽपिस्यादितिदोषपरिहित
त्वेवदितविषयपर्यवसायांआपत्तेर्नचपटत्वेयेति।अस्तुवागवयपदप्रसंभवस्यप्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्यमाना
सोत्कर्षगोसादृश्यसामानाधिकरण्यमर्थोद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामाक्षिपतीत्यर्थापत्तिरेवात्रप्रमा
णमस्तुसावलयाव्यतिरेकीकल्पयेरणाद्युपगेवावस्थप्रपाणालीयेति।मैवंनहिलाघवगौरवेचैतद्द्वैनापि
रूलशेऽप्यस्यादितिहितेनापिविषयपर्यवसायिनीनापिप्रमाणासहकारिणीकिंतुलघौगुरौवापर्युगप

खं॰ हे॰
६४

रुपस्थितेप्रमाणं लघुमर्थे कारणलादिना अलिंगत्वेननु गुरुमितिप्रमाणस्य स्वभावस्यैवतत्त्वं। अत एव लाघवगौ
रवोत्सर्गौ विविगमप्रतिवंधकौ चित्साम्ये तु घटपिचलकोट निस्यायविशेषपरिसंख्यानमपि। हन्त तथापि गोसादृश्यत्वा
वच्छिन्नगवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य प्रतीतस्य नामारोपकानां गोसादृश्यपरिचयापदप्रयोगादिलक्षणाव्यवहारा
नुपपत्तेः एवं च तेनतद्धर्म्माविषयपपपवलितेगोसादृश्यस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनिरस्ते अन्यस्यप्रवृत्ति
निमित्तत्वे चासंभवि निप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वे च परत्वे नैवसिद्धे गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं रत्ना
प्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति व्यतिव्यतिरेकिरोव हत्से नोपमानं प्रमुपर्थविष
यमितिचेन्नाप्येवं। श्रुतातिदेशवाक्यस्थगवयपिंड दर्शनोत्तरं तत्र ग.वपलगोसादृश्यपोरवगताविदं
लघुत्वं गुर्वित्तितावद्धि नुदेति सा च प्रतिसंधानसहकारितापायपयोयमायपतुल्यप्रतीतस्य नामव्यवहा
रप्रसंगस्यतुल्यत्वात् मैवं तारेप्रमाणाभावः अस्तुवा तत्र प्रमाणांतपाविसारिप्रसंगोविषयपपपपेवसि

रा॰
६४

तीभूयसामान्यतोरण्यावतारमये दृष्टे पयोन्ते परिशेषनामकं व्यतिरेकिणमवतारयिष्यतिसवावनीणाः समम
यं परिछिनत्यतीपिल्लःसमभ्यनुमानेचरमोपस्थितंतलेनलाघवसहितप्रतिकंधानस्यनमात्रजन्तुषः प्र
पमोपस्थितस्यसमयपाहकतानप्रसादिशतियुगपदुपस्थितस्यमावेनकसकत्यगविरोवही।सस्यानव
काशानात्मन्नतिदेशवाक्यंसमयग्रहतात्पर्यनिर्वाहकमुपमानमुस्ताप्यसमभिव्याप्तिवद्विजितास्यप्रति
दृश्यनेधर्मरतिपप्पावद्गन्नुमितिद्वारेतिनावद्दूषेनप्याचनवस्थवचमविरोधः।धिक्करम्भमिलादेस
मयग्रहतात्पर्याभावेप्युपमानेनसमयपरिछेदरतिलेपेववदुद्धोकलादिति।अपतत्रमानान्तरंत
त्पवनुःप्रमाणीभगरतिचेनाम्नात्रोसितत्येतिप्रतिसंधानेलाघवादुवपलकरभलपुरस्कारेणगवय
पपदकरमपदयोव्युत्पात्रवत्परिछिन्नन्तित्रवकाजस्यपोपेक्षेतिदिक्।अत्रासोपदेशः प्रमाणाय
नः अत्रसम्भवाकार्यपेपप्पार्पेलानंनादेशशब्दबोधपिषायतत्कारणपाठंवनत्वानासः तस्योप

खं॰ ३

६५

देशः तदुक्तं वाक्यं प्रमाजनकं प्रतिसम्बन्धयोग्यः सवाकांक्षादित्रिकविषयासहकारिणोपहितः प्रमापय
ति च ज्ञस्मिन्काले नोपहितं॥ कीरबालकान्त्रप्रतारकस्थले तु भगवान्नीहर्षोपक्रमत्रिज्ञाचः न्यायकाप्य
पदेशश्चाकांक्षादित्रितयानपदेशः तन्त्रितयधीमन्त्रोपदेशः प्रमाणशब्दः एतज्जनिता च प्रमा वेदरेवाकांक्षा
दिप्रमेया गुणो न जन्यते न तु वक्तृवाक्यप्रमया न यान चान्योन्तु वैराग्ये प्रमयानवे दवक्तृवाक्यप्रमार्थयोगुणो
पेक्ष्यतेः अतो न वेदाप्रमावलाद्दीश्वरसिद्धिः वक्तृन्यासपेच शब्दप्रमायामंते त्वमेवेति नतद्धे तु मतभासप्र
धारत पाद्यितस्सिद्धिः पदसमवधानाविच्छिन्नपदस्यान्वयानुभवासंबन्धिलतस्य तदेवतत्साकांक्षालं तद्वय यावन्तं
कालं तावन्तमेवाकांक्षायोग्यता च वाधकमानाभाव आसक्तिश्चायस्थिसोन्नैरन्तर्ये। वाकंचैकायो च छिन्नः
पदसमूहः पदलं च संकेतवत्त्वमिति तेन प्रकृति प्रसयोपदेन तु पदत्वमिति तत्तुल्यसातु पपत्तिरनव
गतानावन्त्ववृद्धिः सलांडिकल्पिकाज्ञानान्वय व्यतिरेकित्वात् किंतु ज्ञानार्जस्यापाद्ज्ञानं कल्पनीयज्ञानावी

राम

६६

त्वेनहितरज्ञानेतरत्वेनव्यवहारोनानेत्थमुपपद्यत इति ज्ञानुशंक्यते अभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिर
पणत्वात् तथा च फलीभविष्यच्चैत्रबहिःसत्त्वादिसत्त्वादिज्ञाने किमर्थापत्त्या तत्फलस्य जीवितेनैव सिद्धेः तद
ज्ञाने चान्यथानुपपत्तिरज्ञाने वेति कथं सम्भवतु तदुक्तं यतोन्यत्वं तत्सिद्धेरन्यतरसिद्धेरिति तन्मैवं बहिःस
त्त्वेन विना जीवितो गेहासत्त्वमनुपपन्नं बहिर्द्विनादिना ध्वस्तस्वस्यैवं चेदमनुपपद्यमानं पश्चात्स्थितत्वफलं प्र
सभवति चेत् त्रबहिःसत्त्वं सिध्यति पक्षधर्मताबलात्पर्वतीयवह्निवत् न तु विशेषपर्यवसायिव्यापि यद्गेहेऽभाग
पेनैव चैत्रबहिःसत्त्वस्यापि प्रसिद्धिरिति हेत्वन्वयेनैव गौरवात् पक्षधर्मताज्ञानस्यावगतापत्तेश्च दुःखदोषा
ज्ञाः रूपमेव दृष्टापत्तिर्हिरिति गीयते । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रापि रोगाद्यजन्यपीनत्वं भोज
नमात्रेणाविनानुपपन्नं भोजनमात्रमेव यद्यपि व्याप्तिबलादानेतुमर्हति तथापि दिवा अभोजिनः
पक्षत्वे तु दिवाभोजनमादाय समाप्योपसंहारस्य बाधेनासंभवाद्बाधेन भोजनत्वेनैव रूपेणारात्रिभो

खं·ह्रे·
६६

जनत्वापत्तिपक्षधर्म्मताबलात् वह्नित्वेन पर्वतीयवह्निवत् न हि रात्रिभोजनेन विना पीनत्वानुपपन्ने स्तो
नेकरणं किंतु भोजनेन विना पीनत्वस्य भोजनमात्रसाध्यत्वात् अतो पुनोन्मत्तमित्यादिकमन्यत्र स्फलपिते।
त्रपानपापिजीवी देवदत्तो गृहे नास्तीत्यत्र देवदत्ते पक्षी जीवित्वे गृहासत्वेन बहिः सत्वमतोपतेत्यत्ताव
द्गृहासत्वस्य गेहहन्त्वे बहिः सत्वेन वेत्रत्नाविना समं न व्याप्तिः वैयधिकरण्यादिप्रमाणाद्वैयधिकरण्ये
पि व्याप्त्यनुपगमे पक्षधर्म्मतासत्वेप्यानसंभवतीतिनेहानुमानगतार्थापत्तिरिति चेत् न गृहानिष्ठाभावप्रतियो
गित्वस्यैव देवदत्तगृहेतरदेशलिङ्गत्वात् तस्य वाव्यवहितस्यतदेवदत्तविशेषणकस्य गृहे देवदत्ताभावद
विकापक्षपेक्षानेन अभावे देवदत्तस्य प्रतियोगित्वपर्यवसानदृष्टमानेजनपतान्तव स्तुधैव गृहणासंभवात्। अत्र पं
तुविशेषो परन्यत्र व्याप्तिलिङ्गत्वं पक्षेऽस्यते अत्र नु व्याप्तिपक्षधर्म्मतेलिङ्गस्य नाभावाने नगत्सेनो
त्वतीपालिङ्गपरामर्शानुमितिरत्यास्मनेकाविशेष्यकृतानियमतांतरिक्तान्नत्तुत पापिजीवीदेवदत्तो गृहे नास्ती

राम·
६६

सत्त्वजीवित्वेन तावद्देवदत्तस्य कुत्रचिन्न सत्त्वमाक्षिप्तं जीवनता क्वापि स्यात्तन्यामीति व्यासः नन्वग्गहत्वहेतुमपक्षधर्मि
त्वदानीं। विनिगमकानुपस्थितेः अथ यथा क्वाद्गृहे नास्तीत्यनेन विशेषानुपलम्भसहकृतेन प्रमाणेन गृहे देवदत्त
स्याभावे त्वाहितेन तत्कृचित्सत्त्वं गृहमात्रे व्यवस्थाप्यते तेन यथा च विशेषमुपलम्भसहकृतेन प्रमाणेन सामान्य
मुपलम्भसहकृतस्य प्रमाणस्यत्वालिङ्गितविशेषातिरिक्तविशेषविषयत्वव्यवस्थापनं प्रमाणापेक्षानतः
प्रतीतादृशविशेषात्रिवेहनेति विरोधकेपमयोपस्थितिरसत्यतेमेवं नाहि जीवी देवदत्तः स्वे कं वा कंचगृहे देवद
त्तो नास्तीत्यपरपेन सामान्याविशेषन्यायपक्ष्यापि स्यात् किंतु जीविना देवदत्तेन सारतो योग्यानुपलब्ध्याव
गेहे तदभाववपश्चपनत्वान्ति स्ताभिरमभिलप्यते। जीवी देवदत्तो गेहे नास्तीत्यतो न लत्त्वक्रमनुस्याशि। अथ
परीहेशवाक्यं स्यात्तत्राहि किं स्यात् अनेनाहि वाक्येन देवदत्तस्य जीवित्वक्रममनुस्याशि। अथ परीहेशवा
क्यं स्यात्तत्रापि किं स्यात् अनेनाहि वाक्येन देवदत्तस्य जीवित्व गेहासत्त्वप्रसाध्येन योग्यतादिमत्त्वात्तः तथा वेते

खं॰ नवाहिःसत्वमपायुज्यतेनुमाप्यतेवेतिसर्वेसमंजसंगम्नतुपीनेदेवरात्रौदिवानभुंक्तइतितावछक्तंतापीयत्रेहद्दा
६७ हाहरगामान्छन्नत्वाकाष्टधियंविनानघटतेसाव्धीनवीन्वपप्रयोजकंरात्रिभोजनंतिनेनिहन्तत्वरात्रौ
भुंक्तइतिशब्दंविनानशाब्दीसाकांक्षेशब्देनेवप्रयेतइतिनियमान्ततथाचरात्रौभुंक्तइतिशब्दएवात्रक
ल्प्यतइतिनात्रानुमानंगंधोपीतिमेवंयद्यपिक्लोत्रारात्रिभोजनेनप्रनीतमस्तितथापिदिवेतिविशेषण
मपोह्यतेनतावद्दिवाभोजनमपिसंभावितमपितुसंशयेनयोग्यतासंशयात्शब्दार्थबोधव्याहारम
त्रैरेणोवक्ताकथंचित्संभवेतन्मलायात्रश्रोपत्रेरनुमितेवासंभवारिति।गुरवस्तुज्योतिःस्तत्रेगादेव
दत्रस्यशतवर्षजीविलेज्ञातेपश्चाद्यसाप्रत्यक्षेणानस्यगदस्यवनियमेऽवसितेशेषेयोग्यानुपलब्धा
तस्यगदस्यवेनिस्थितेज्योतिःशास्त्रस्यनियमस्यप्रत्यक्षेणासमयेयोग्यानुपलब्धिघटितेनविरोधेनोक्षेपोः राम॰
गमारापसंशयातःजीवतिनवेतिसंशयेजातेतेनजीवनजीवनसंशयेनवाहिःसत्वंकल्प्यते।एवंचजी ६७

वनसंशयःकरणासत्त्वानुमानं अनुमितेः संशयकरणत्वासंभवाद्व्याप्तिविरहश्चेति पंचमंप्रमाणमप्यो
पन्निः। अथ जीवनग्राहकगृहनियमग्राहकगृहनियमग्राहकयोः परितुल्यबलत्वेन तद्बहिःसत्त्वक
ल्पनाविशेषादशोगतः अतुल्यबलत्वे वैकेनापरस्य बाधस्यैवेति जीवितसंशयेन बहिःसत्त्वधीः किंतु जीवित
निश्चये सत्यावानुमानादेव तदुपपत्तेरिति। उच्यते पर्योकसंशयकारणत्वं विमर्शेति प्रयोगानुपपत्तिर्दिनि
श्चितेरेव तस्य गृहासत्त्वं तावत्तस्य हेतत्वाय गृहानियमग्राहकस्य प्रामाण्ये सन्नास्ति ज्योतिःशास्त्रस्य तु
प्रामाण्ये सोहि वरस्ति तयाच सर्वहिरस्तीति कल्प्यते भावत्वेन लाघवाद्न तु नास्तीति कथं तेऽभावत्वेन
गुरुत्वादिति। यत्त्वस्यान्यथायामकंपौ विनुद्वाघे ग्राहकत्वेऽवगते जीवनग्राहकं गृहानियमग्राहकं च
बाधितेनैकनरं परस्परविरहत्वादिति सामान्यतो दृष्टेन लाघवाद्गृहानियमग्राहकस्यैव द्वापरता आलिं
ग्यते न तु जीवनग्राहकस्य प्रमाणद्वयबाधालिंगने गौरवान्तद्वायेहि शतवर्षावच्छिन्नजीवितत्वाकाली

खंडं

६८

नसहस्रत्वयोर्द्वयोरपि बाध्यस्यानविशेषणत्वाद्वैशिष्ट्यबाधास्यादकरूपत्वात्तत्यादिहि शतत्ववर्षावच्छिन्नजीवित्ववत्त्वोप-
पस्थितेर्देवदत्तेगृहाभियमस्याहकेराग्रस्तस्येगाशतत्ववर्षावच्छिन्नजीविग्रहसत्त्वस्यैगालिंगनान्नतस्तस्योपनीत
पर्वतत्ववैशिष्ट्यस्याग्निशालिंगेनपर्वतोवह्निमानितिवद्दितिमैवंः विशेष्यवत्तिविशिष्टबाधोहिविशेषणत्वाघमात्रे
सविशेषणेहीतिन्यायात्तन्नचतुर्विशेषणत्वाबाधीनसत्त्वसत्तोविशेष्यस्यापिबाधः स्तात्मेगायदेवः नियमस्यस्ं
वशतत्ववर्षजीवित्वं ज्योतिः शास्त्रमनुवदतिन्नतुविधत्तेन्नैवइत्युत्तमात्तमिवपर्वतेतत्वंतेतेनेहग्रवेतद्वैधायकस्येव
गाधोन्ननुतस्तुवादकस्यदेवदत्तगर्भस्तेनियमेप्यमयस्तेषमाराम्यन्मायस्यषत्वादिति। किंचवाच्यत्वज्ञानाय
विरोधित्वत्तानमात्रमयेस्पतेन्नतुसंशयस्यवकल्पकेलाघवस्यसहकारिताकल्प्यतइति। यदपिदेवदत्तो
जीवनमरणान्यतरधर्म्मप्राशित्वादिति। तदपिन। जीवनमरणसंशयेनतस्यतद्यातदन्यतरधर्मेवर्तंतानमे राम:
ज्ञाप्तिः नतत्सत्तयमनुमीयतोवेयर्थ्यादिति। तस्मात्संशयेनैवलाघवसहकारात्वहिः सत्त्वमर्थोप्यतइति। अ ६८

ग्राह्यतो सर्वथैव विनाशो यत्नेनाति प्रसंगात् इहस्वाच्यः सर्वव्यापि सकल सरागः सर्वज्ञात्वयेन न वा व्यतिरेकेणो हास्तीति पा
किंचिदेतत्। योग्यानुपलब्धिरभावस्याहि कालावदृष्टं वा ज्ञाताच स्वरूपसतो चेतत्त्वाद्याः ऽनुमानमेव ज्ञस्यानुप्रस
ज्यसद्रकारि रीतौ नन्नि पुंसो ऽस्यानुपलब्धिः योग्यतायाः ऽनुपलब्धिः योग्याया ऽनुपलब्धिः नाद्यः संभवेपि शाखान्यो न्या
भावस्याप्रसक्तापत्तेः नहि पिशाचो ऽस्य नहि ती यः महर्तिनाला नुभवतरवाभावस्य सर्वलोकेस्य चाप्युपलाप्तत्वेः न
हि वायस्यानुलयोग्यः। नान्त्यः ऽन्यप्रमाने सर्वस्येयोग्यानुपलंभस्य योग्यत्वान भेदमनेनु सर्वस्य योग्यत्वादिति। अथ प्रातिभो
गिनो यानंदुपलंभक सामकल्येसत्यनुपलब्धियोग्यानुपलब्धिरिति। तच्चासंभवान्न नंहि प्रत्यक्षादस्मतत्रसता यान
दुपलंभकसामकल्यसकलस्यसत्यनुपलब्धिः संभवति साक्षास्माः कायेनि प्रमातन्नास्युपलंभकं प्रतियोगीतरेति वि
शेषणा ऽसंभवादेव नहि वति योग्य सत्वे प्रतियोगीतरस्य प्रतियोगिग्राहकस्य सर्वस्य संभवति प्रति
योग्य सत्वे प्रतियोगि साचिन्नसे स्याप्य सत्वनियमात्: अथ प्रतियोगितव्याप्येतरे वाव न्दुपलंभकसामकल्येव

कं.र. ६९

मस्त्वनुपलब्धियोग्यानुपलब्धिरिति चेन्न । एकाश्रयपुनाशजन्यस्य संयोगध्वंसस्य पारोक्ष्यापत्तेः प्रतियो
गितत्वाप्यभिचारोपः संयोगस्याश्रयोपाधस्तः सोपि संयोगस्योपलंभकतया संयोगस्य संयोगिद्वयस्याप्युपलब्धान्तः
तथा च तत्र प्रतियोगितद्व्याप्यतरयावत्तदुपलंभकसाकल्यं नास्ति तस्याया त्राश्रयपत्यत्केरसत्वादिति । अ
थ प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनी अनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः न हि प्रतियोगिग्राहकसकलप्रतियोगिनिवयोग्यस्य
नुपलब्धिः संभवति । न हि महत्सालोकेमहानं घटन्नस्तु ष्ण ॥ तावत्सः सन्निकृष्टोपसंयोगाभावे सति न गृह्यत इति
संभवति सामग्र्याः कार्यनियतत्वात् । न । एकाश्रयपुनाशे तु या संयोगानुपलब्धिः सा च संयोगसत्त्वे न संभवति । यो
ग्यो हि संयोगापरित्रस्यान्तराग्धे ते वेति । मैत्र । पृष्ठि घटे पटतादात्म्यस्यात्वरोपलंभेते नेवन्नोपलम्भ राम.
तेतस्याहि घटे पटतादात्म्यं नास्तीत्यवगम्यते अत्र घटे पटतादात्म्यस्य संसर्गाभावग्रहः न तु घटे पटान्यो ६९
न्याभावग्रहः तत्र हि पटः प्रतियोगी तादात्म्यमवच्छेदकं न या चापतादात्म्यसंसर्गाभावो पयोक्तसामग्र्यान्यस्यानां

अन्योन्याभाववत्त्वसमानाधिकरणनिषेधरूपो घटादिधर्मिप्रतियोगिकः तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सकलधर्मि
वृत्त्यत्याः। अत एव घटवत्तादात्म्यसंसर्गाभावः समानतादात्म्यान्योन्याभाव इति चेन्न। तद्धितादात्म्यसंसर्गाभावे प्रवि
ष्टस्यान्योन्याभावस्य लक्षितेऽनुलक्षणलक्षितत्वादि सत्त्वसत्त्वे चतुष्टयाभावत्वं व्यवस्थापयतो सपाहस्यामहा
मुनेः प्रमत्तलमापयेत। अस्त्विमिति चेन्न। विप्रतिपत्तिविरुद्धानां हि भेदव्यवस्थापकानामन्योन्याभावमध्ये कुतस्तेषु वि
रुद्धयोरेव वृत्तसमानाधिकरण्याधिकरणव्यधिकरणनिषेधयोरन्योन्याभावतादात्म्यसंसर्गाभावयोर्भेदप्रयुक्त
ये चेति विरुद्धयोरप्यभेदमातिष्ठमानो न्यायमतसांगवेदान्तमतप्रतियोगिरूपमेव अन्योन्याभावेऽनुरवच्छेदकं
नेनतादात्म्यवत्त्वया अधिकरणस्यानुपलब्धिः सेवान्योन्याभावग्राहिका न हि ठद्दमित्येतत्तादात्म्यवत्त्वानुपल
ब्धिः संभवति। परिहितसंभवः। पशावतादात्म्यवानस्यान्तरात्तदृत्तयोपलम्भेऽनन्तशंभः। स च पिशाचस्यातादात्म्यस्याधि
करणयोग्यतेयेव योग्यत्वसंभवात्। ननु घटः पटो नेत्यत्र घटे पटत्वान्योन्याभावः प्रमाप्यते। आरोप्यते तु घट

के.दी. पत्ताद्यात्मकत्वमन्यथाघटः पटइत्यारोपशरीरं स्यान्न तथा च तादात्म्यमारोप्यते भ्रमो निषिध्यत इति चित्रमिति चेत्। किं
७० चित्रं तादात्म्यावच्छिन्नो धर्मी त्वारोप्यः किं त्वारोपे तादात्म्यस्य प्राधान्यं निषेधस्तु द्वयोस्तु धर्मिणः प्राधान्यमिति विशेषः
।कथमेवं संविदं स्वच्छ संविदे बहिर्भगवती वस्तूपगमेन शरणमिति। ननु भेदोन्योन्याभावः स च धर्मिप्रतियोगिकोऽभे
दस्तु तादात्म्यं तत्कथमेतयोरभेदयोः परस्परविरहात्मकत्वं। न कथंचित्तत्परस्परविरहे हेतो। ननु नुपलब्धिरन्यो योगि
नः प्रतियोग्युपलम्भस्याभावरूपतित्वान्न संभवति। आहार्यारोपरूपस्य तु उपलम्भस्य तत्रावश्यकत्वात्। जलत्वमात्रविर
हस्यापि चेत्। न प्रमाणान्तरेणावगतौ तत्र प्रमितत्वापि दोषावतारत्वात् भावमात्रदर्शनात्। अभावप्रमायां प्र
तियोगिमत्त्वप्रमाविरहो हेतुरिति चेत्। न। प्रतियोगिमत्त्वे प्रमीयमाणा एव कदाचित् ह्यासीदिदमत्रेति प्रतीतेः। यत्काली
नत्वेन तत्राभावः प्रतीयते तत्कालीनायाः प्रतियोगिमत्त्वप्रमायास्तत्रापि प्रमितिविरह एव तदि प्रागुक्ता चिन्ताच्छलेपि राम.
तत्कालीनप्रतियोगिमत्त्वप्रमा तदानीमपि प्रमितिः प्रागुक्तितादिरोधादिति चेत्। हन्तैवमभावकालीनप्रतियोगि ७०

मच्चायाः प्रमितिः क्वापि नासिद्धेति कथं तदभावलक्षणाऽनुपलब्धिः सिद्धा नु प्रतियोग्यसिद्धेरितिचेदेवं अभाव
समये अधिकरणे प्रतियोगिमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्यानुपलब्धित्वात्प्रमा चेह यथार्थधीमात्रमनः
प्राङ्गृहीततादृशस्मरणाभावकत्वानुपलब्धिरेव तादृशानुभवाभावेन तादृशस्मरणाभावे च योर्द्वयोरपि प्र
तियोगिसत्त्वविरोधित्वाविशेषात् ननु यदि स्यादुपलभ्येतेत न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति तावदनुपलब्धेः श
रीमेवं वानुभवाभावरूपैव सन्निहितत्कं य प्राङ्गृहीततादृशस्मरणाभावरूपाऽऽत्मालभेति चेन्न सत्यं तत्त्वभाववत्त्वा
प्यानुभवाभावात् व्याप्यस्य स्मरणाभावो नेति व्याप्यव्याप्यस्य प्रमुतराव्याप्यतया अनुमितानुमानस्य जयन्त
तयासाक्षादेव स्मरणाभावेन वस्तुभावानुमितिरित्युक्तं। अस्त्वेवं तथापि स्मरणानन्तरं किं नानुपलब्धिः सत्यं प्र
त्यानाभिषिक्ततया सोप्यनुपलब्धिरिति एवं खण्डनकृताहि जिह्नन प्रमाणानि विदस्य पोरशं यद दादकद
पितासंयमयपुरुचरणसेवावरोत जागलिकप्रवरेगाजगद्गकारेणाभिरामपीहतेति॥ ॥अपप्रमा

खे॰ दू॰ ७१

णाखंडनानन्तरं तदाभासखंडनं प्रसंसौति॰ कस्थायमसिद्धो नाम व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां न प्रतीतो॰ सिद्ध इति चेन्न॰
नहेत्वाभासान्तरगणमध्ये व्यसिद्धस्य प्रवेशापत्तेः व्याप्तिपक्षधर्मताऽप्रतीतमिति चाविरुद्धतो हेतुदोषत्वासं
भवात॰ अथ व्याप्तिपक्षधर्मतप्रमाविरहो नासिद्धः येन संबंधासिद्धं संकरः स्यात् किंच नाहशो विरहो नहे
त्वाभासो॰ ज्ञायमानदोषत्वाद् तस्मात् संयोगाद्यभाववद्विशेषतुव्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यविरहस्य ज्ञायमानदोषत्वान्न
॰ज्ञायमानकरणोऽन्तर्गतज्ञायमानस्यैव विरोधिनो साधारणदोषत्वान॰ तथा च पत्रव्यतिचारविरोधावद्धारीकृतव्याभा
वः प्रतीपते तत्रैव व्याप्यत्वासिद्धिः यथा नीलधूमशरीराजन्यत्वयोः पत्रतुपक्षासिद्धिस्तत्राश्रयासिद्धिः यत्र च सत्यपि पक्षे
हेतोस्तद्धर्मताविरहस्तत्र स्वरूपासिद्धिः यत्तेव दोषात्रासिद्धमध्यमध्यासतो यत्र तु व्यभिचारे ज्ञायमानस्यैव विरोधि
नो साधारणदोषत्वात॰ तथा च पव्यभिचारविरोधावद्धारीकृतव्याप्यभावः प्रतीयते तत्रैव व्याप्यत्वासिद्धिः यथा नी राम॰
लालप्रशरीराजन्यत्वयोः पत्रतुपक्षासिद्धिस्तत्राश्रयासिद्धिः यत्र च सत्त्वेऽपि पक्षे हेतोस्तद्धर्मताविरहस्तत्र स्व ७१

पासिद्धिः एतेन दोषान्तरासिद्धमप्यपास्तं। यत्र तु व्यभिचारेण विरुद्धतया वा व्याप्तिभंगावगमस्तत्र पक्षधर्मत्वस्य व्य-
भिचारविरहदोषानुपजीव्यत्वात्· ताभ्यामेव प्रथमावगताभ्यामनुमानस्यासाधकीकरणात् न हि साध्यव्यभिचारी सा-
ध्याभाववद्व्यभिचारी वा साध्यसाधक इति संभवतीति। सत्प्रतिपक्षे तु नासिद्धिं गोपि किंतु परस्परप्रतिबंधेनानुमित्यज-
नकत्वं। बाधेपि न सामान्यसंबंधस्य प्रथमगृहीतस्य बाधेन भंगः समानविषमत्वाभावात् किंतु पक्षे बाधेन तद्व्यतिरिक्त-
विषयतया प्रथमगृहीतसंबंधस्य भंगस्यापत्तेः न च व्याप्तिस्थापनाय च मध्ये पक्षेतरत्वमुपाधिः कल्प्यते· अत एवाह गाधे-
न परोपाधिमुन्नीयतामन्यथा वेति न कश्चिद्दोष इति। यद्वा· सत्प्रतिपक्षबाधौ साक्षात्प्रतिबंधकत्वेपि दोषा-
विति· तथा च यत्र व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितेर्विरहस्य विरोधिविधया विना धीस्तत्रासिद्धो हेत्वाभासः यत्र तु व्याप्ति-
विरहस्य व्यभिचारादिविधया धीस्तत्र यथाक्रमं सव्यभिचारविरुद्धौ यत्र तु प्रतिपक्षस्य धीस्तत्र बाधप्रतिरोधौ। नन्व-
वमपि व्याप्तिपक्षधर्मताधीः साध्यानुमितिरिति तद्विरहस्य को दोषत्वं तथा बाधप्रतिरोधावपि साक्षाद्दोषौ प्रति

खं॰ टि॰ वेष्वफलारितिसंतुत्रपोसीहेत्वाभासाः व्यभिचारविरोधौ नु कथं तौ हि व्याप्तिविरहगमकपञ्चानुपाधिवद्दूषितुमर्हत इति। ने
तन्न व्याप्तिविरहोन्नायकत्वेपि तौ प्रथमोपस्थितत्वे सति झटिति दूषणक्षमत्वात् स्वरूपणीति खंडने न्यायमतस्कंधसंक्षेपः
७२ । अत्र खंडने रसमासिद्धलक्षणं व्यभिचाराद्यवच्छिन्नवाच्याधेःसोपाधिसिद्धप्रभेदः इति पक्षसंख्याविरोधः। अत्र पे
न लक्षणासंलेपि नने। सिद्धप्रभेदास्तदा लक्षणामति व्यापके। अन्येपि विरुद्धादीनां व्याप्तिपक्षधर्मतान्यांप्रमित
त्वेस्यान व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वतद्भावोविहायत्नीपकोऽटेरसंभवादिति। अत्रोच्यते। असिद्धत्वादीनां हेत्वा
भासत्वसाक्षाद्व्याप्त्यानामुपाधीनामेव विभजनानुविभागभंगः। ते च संकीर्णास्विनवा पक्षिं संकरो दोषः। तेषाम
विभजतात्। ननु स्वेतेन व्याप्यासिद्धिः कथमेकोदेशोसिद्धश्च कथमेको हेत्वाभासः। तथा हि व्याप्तिविरहे व्याप्तिधीवि
रहे वा व्याप्यत्वासिद्धिः। पक्षविरहेतद्धीविरहे न हि दोषणासिसाधयपि यादि विरहे स्वाश्रयासिद्धिः पक्षधर्मताविरहेतद्धी राम॰
विरहे वा स्वरूपासिद्धिरिति व्यक्तोसिद्धयः। व्याप्यत्वासिद्ध्युपमाश्रयासिद्ध्युपस्वरूपासिद्ध्युपमितेषु पक्षगतानं तद्भाविताश्र ७२

स्वपरानुमितिप्रतिबंधकास्त्रयोभवन्ति। व्याप्यासिद्ध्युपमितिज्ञानादनुमितिप्रतिबंधस्यदर्शनाद्धासिद्धेरेकदेशत्वेन
हेत्वाभासासिद्ध्युपमात्व्याप्यासिद्ध्युपमस्वरूपासिद्ध्युपमित्साद्धेतुद्वेप्रत्येकमनुमितिवधदर्शनादसिद्धेरन्तर्हेतुदोषाश्चसं
कुवलादिरेदोषाः। व्याप्यासिद्धिः सामग्रीविरहरूपोदोषः व्याप्यापक्षधर्मत्वपक्षप्रमितेर्सम्मिलितसामग्रीत्वादितिसिधि
एधीविरहस्यापिदोषेनानुप्रत्येकधीविरहः तस्यावैशिष्ट्यधीविरहत्वाभावात् किन्तुप्रत्येकधीविरहाविशिष्टधीविरहस्तुल्या
ययन्त्रउपाधिवद्धन्यायासिद्धौ इति। हेत्वेवंसव्यभिचारविरुद्धावपिव्याप्यत्वासिद्धिमुल्याययत्रौसामान्यव्यासिद्धावितिपं
चहेत्वाभासाःपुनर्ष्टाकुप्येत। अथयक्षव्यभिचारविरुद्धयोस्तदुल्यायकत्वेपिसत्प्रतिपक्षकत्वात्पृथग्हेत्वाभासत्वमस्तु। अत्रेपे
वमपिव्याप्यत्वासिद्धावाद्यासिद्धौस्वरूपासिद्धेर्ब्धेकेतिचत्वारोदोषाःस्युः चतसृणामपिज्ञानस्यप्रत्येकमनुमितिप्रतिबंधक
त्वदर्शनादिति। मैवं। एवंहिविशेषवत्सामान्यस्यापिदोषत्वेहेत्वाभासविशेषवत्तत्सामान्यस्यापिदोषत्वापातेहेत्वाभा
सनामायथोपिहेत्वाभासमस्त्वस्यापि। अथयत्रनिर्विशेषंसामान्यंभवेच्छशविषाणवदितिन्यायात्हेत्वाभासोपमितिधी

खं·द्वि
७३

र्थकत्वेन हेत्वाभासविशेषमालंबते· स एव न त्वद्दोषः तर्ह्यसिद्ध्यादिमिसत्वापित्वाले व्याप्यत्वासिद्ध्यादिरूपो विशेष एव दो
षोस्तु। अत्र व्याप्यत्वासिद्ध्यादिमिसादिष्वीयं तत्र तत्त्वविशेषो दोषः यत्र त्वसिद्ध्यादिमिति धीस्तत्र सामान्यदोषः अत एवा
सिद्धत्वविरुद्धत्वादिविषयंपदानां दोषत्वे पंच हेत्वाभासा इति। भेदं सव्यभिचारत्वधीविरुद्धत्वधीयोन व्याप्यत्वासि
द्धिमालंबते न तेनैतो भिन्नावेव अत्र असिद्धत्वधीस्तु व्याप्यत्वासिद्धिमात्रस्यासिद्धिस्वरूपासिद्धिवावश्यमेवावलंबते सा
मान्याभिधेयो विशेषविषयकत्वनियमाद्दत्तद्दमास्तित्वः· तथापि सामान्यप्रकारकज्ञानविशेषप्रकारकज्ञाने तो
भिन्नमिति पुनरुक्तमस्तात् इति चेत्। किमतद्विशेषविषयकमिसेनाचतेनैव विशेषस्य दोषत्वं क्रमेण न तु विशेष
प्रकारकत्वेनानन्तु व्याप्यत्वासिध्यादिज्ञानमसिद्धिज्ञानत्वेन न दोषोस्तु असिद्धिज्ञानं तु व्याप्यत्वासिध्यादिज्ञान
त्वेनेति किं विनिगमकं। उच्यते· सामान्यज्ञानस्य विशेषविषयतानियमत्वाद्विशेषज्ञानस्य सामान्यविषयतानियमो राम
नास्तीति विशेषज्ञानस्याविशेषदर्शनात्तस्य दोषत्वे सति सामान्यज्ञानस्य तत्त्वेपि विशेषालंबनत्वेपि तु ज्ञान ७३

स्यहेतुत्वमितितस्मान्निश्चितोसिद्धपक्षयोसिद्धान्तिकपक्षयोपिचहेत्वाभासौ। अन्तेनैगशयोनखण्डनकारोपिपक्षधर्मता
वदसिद्धेरसमर्थमथ्यासत्त्वसिद्धानांबहुत्वमेवव्याजहारेतिविभागभंगइति। अत्राहुः आश्रयासिद्धिः स्वरू
पासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिश्चप्रत्येकंदोषत्वेनसन्तिकिंतुतिसृणामप्यन्यतमत्वमेकंरूपंपुरस्कृत्यविभागकरणात्रवि
भागभंगः नचमुनिरेवपयोतुयोज्यः स्वतंत्राभिप्रायत्वात् अतएवहानौहेत्वाद्दिहानिंप्रसिद्धाहानित्वेनसंगृह्णन्
ः प्रतिज्ञान्तरान्तुहेत्वन्तरंविभिन्नंनिर्दिशन्तेमुनेः स्वपक्षेतुप्रयोगोनिरस्तः उद्भवान्यापत्तेश्चमतत्रन्यस्मतारखण्डनकृताव्या
प्यत्वासिद्धिहेतुपाधिरितिलपितंतन्मतलपितेउपाधिव्याप्योरन्योन्यविरहत्वासम्भवात् नहिप्रकृतोपाध्यभावोव्या
प्तिः प्रतियोग्यसिद्धेः नापियत्किंचिदुपाध्यभावः साध्यव्याप्यसासिद्धोपेतन्मत्वात् नाप्युपाधिसामान्याभावः सामा
मान्याभावस्याभावत्वासम्भवात् सहिसर्वव्यक्तिप्रतियोगिकतुपाधित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकएकः नतदभावस्य
सर्वएवोपाधयस्तेष्वासेरेकस्याएवविरहः सर्वेउपाधयः स्युः किंतुव्याप्तिमत्तेपाधिकसंबंधरूपामपिवस्तो

खं·द्व·
७४ पावत्त्वस्याव्यभिचारिसामानाधिकरण्यपक्षस्वरूपमाहुः स च नोपाध्याभावः। तस्मात् तत्र व्यभिचरितः संबंधो व्याप्तिरनौपाधिकत्वं तु
तल्लक्षणमजोपत्किंचिदेतत्। व्यभिचारविरोधिनासामानाधिकरण्यस्यनार्थसंबंधमात्रस्यवाव्याप्तिलात्। नैवं लाघवा
द्रावश्यकत्वाच्च व्यभिचाराभावस्यैव व्याप्तिः तथा च व्यभिचारो व्याप्तिविरहस्तु तिवाच्यं व्यभिचारो हि साध्यवदन्यवृत्तित्वं तद
भावश्च नाव्यभिचारः हन्त्रिसाधारणपातक्रन्तिसत्वे सति सोऽव्यभिचार इति चेत्ः न केवलान्वयिसंभवात् तत्र हि साध्य
वदन्याप्रसिद्धेः किंच प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्ये नसंभवव्यभिचारस्याभावेन न व्याप्तिः प्रतियोग्यप्रसिद्धेः नापि यत्किंचित्प्रति
योगिकव्यभिचाराभावः साध्यभिप्रसंगात् किंतु पक्षसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्र भवति ते
न समं तस्य सामानाधिकरण्यव्याप्तिः इत्युक्तसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितासंयोगेन नावच्छिद्यते द्रव्यं
संयोगेन सत्प्रतीतेः वह्निसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानुभवेनावच्छिद्यते वह्निमात्रधूमवानिति प्र रामः
तीतेः अतो रक्तत्वं संयोगव्यापकवह्निमत्तभमव्याप्यं इति स्थितं। यद्यपि सर्वत्रैव वह्निमतिधूमवदन्योन्याभावो नास्ति ७४

महानसीयोदोषघटवद्भेदस्यापि संभवात्। न चापि क्वचिदस्ति। धूमवत्तिन्न कुत्रापि त्वदुक्तमते हेतुः। किं तु सर्वत्रैव तद्भेदः
यद्यपि सर्वेषु हेत्वाभासेषु सिद्धिस्स्ववस्तेन सैव दोषो भवितुमर्हतीति तथापि त्रयाणामप्यनैकान्तिकानां संशायकत्वेना
साधकतेति तत्र सत्त्रयो दोषाः। अथ यस्मात् न तु तेषु सत्स्वपि व्याप्त्यसिद्धिः चरमोपस्थितत्वात्। नन्वाहि साधारणेऽन्वये
नत्वसाधारणे व्यतिरेकेणानुभयसहचारेण त्वनुपसंहारिणि तु पक्षस्यैवोभयपालप्येव साध्यसंशयाजनकादसाधक
ता। अथ च तेषु व्याप्तिधीरेव नोदेतीति तत्र निर्दिष्टोऽभयसहचारादिति व्याप्त्यसिद्धिरेवात्र तत्त्वस्य त्वादसाधकजीवमिति सेवा
मीषु त्रिषु दोषस्तिति चेन्न। तर्हि साध्यसंशयप्रहारतापि। किं तु साधारणेऽविपक्षगामितया। साधारणोऽसपक्षगामितया अनु
पसंहारिणोऽपक्षमात्रगामितयैव प्रथमप्रतीतत्वात्तेषामसाधकतानुमितिसंभवात्। किं तु तेत्र योप्यसिद्धास्वपकः। एवं ब
दूषकतायामस्यान्वभेदान्नैषां त्रित्वं स्यादिति न वाच्यमिष्टत्वात्। विरुद्धहेतुर्विरुद्धस्त्वानान्देशासाधकतामत्रापि पक्षे तु लिं
गयोर्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टधीसत्त्वेऽपि परस्परप्रतिबंधादेवासाधकता बाधे तु बलवत्तासाध्याभावज्ञानेन प्रति

वधारेण साधकतेति। बाधे चेत्ततौ यल्लिंगपरामर्शो ऽयं पक्षस्यामतः। न स्मात्तसाधारणानुपसंहारिविरुद्धाव्याप्यतासिद्ध्युत्रयन
क्षमतयात्तदुपजीव्याः। अपमोपजातेन साधारणत्वादिज्ञानेना साधकता हेतोः साध्यपक्षोभयवृत्त्यसिद्ध्यात्स्वरूपग्रहे त्वाभासा
ऽसिद्धसाधनस्थले साध्यसिद्धिः सोपाधानुपाधिराश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यात्तुपजीव्यारूप्येनोनयत्यहेत्वाभासोऽस्त्र
तोदूषकत्वाभावात्। तर्कानुसिद्धिः। स्मिसाध्यपि यत्र विधरपन्नो वाक्यविशेषणाविघटनेनाश्रयासिद्धिन्निमित्तमास्ता एवमुपा
धिरुपहेतोः सद्व्याप्यतया सन्रूपेणानिश्चिते ऽपि हेतुः साध्याव्याप्यः साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यत्वात् अमेयत्वादि
वदिति व्याप्यत्वासिद्धिमुत्थापयतीति सालनुमानं दूषयतीति। अपवितु द्वयादीनां प्रकृतहेत्व साधकता साधकत्वे तद्
त्वाभासत्वमुक्तं तत्रैकोऽसौवितुद्ध इति। साध्याभावव्याप्तो विरुद्ध इति चेन्न तन्नाहिरद्यमसाधकं साध्याव्याप्यत्वादि
रूपस्य साध्याभावनियतसमानाधिकरणत्वादिरूपेऽनियमासोव्यपेः साध्याभावसामानाधिकरण्यमात्रे स्पष्ट
साधारण्येनैकान्तिकत्वदसाधकत्वे तत्रत्वात्। अपि च नियमांशे च व्यर्थे तथा निरस्ते विरुद्धस्य साधारणानुप्रवेश

विरुद्धत्वमनुपपन्नं। किंच साध्याभाववत्त्विपक्षसामानाधिकरण्यग्रहे भवतिसाध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहन्यावश्य
कत्वमित्यसमवहितसत्वादावश्यकत्वाल्लाघवाद्वेषः स्याच्चनतु विरुद्धत्वमिति खंडनं। अत्रोच्यते। इयं हि विरुद्धस्य स्वरूपानि
रुक्तिरिति सत्वेन हि साध्यतदभावोभयगामित्वपरीक्षकाणां विरुद्धव्यवहारः किंतु साध्याभावमात्रस्पर्शि। अत्र साधकता
यां तु नेत्वलिंगपेनतिशेषगौरवेपर्यवस्यात् किंतु साध्यविपरीतप्रमितिजनकत्वेन देवकृतत्वाकांक्षायां साध्यविपरीत
व्याप्यत्वादिति। हेत्वेवमसाधकता साधकत्वं साध्यविपरीतप्रमितिजनकत्वस्य तद्धि। जलत्वं च साध्याभाववत्व्याप्यत्वस्य नया
चेन्न रुद्धानहेत्वाभासास्यात् स्याद्विवदिति चेन्न। साध्याभावप्रमितिजनकत्वमेव विरुद्धत्वमित्युपगमात्। तदुक्तं त
नैवलिंगेन साध्याभावप्रमाविरोधइति। अन्ये तु अत्र दृष्टसाध्यसाध्यसहचारत्वे अत्र दृष्टसाध्याभावव्यभिचारित्वं वा
तल्लिंगं सर्वोदृष्टिः सदिग्धमुदाहृष्टस्तु व्यभिचारिणीति पदिः तदा साध्यासहचरितत्वं साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि
त्वं वा लिंगमस्तु। नतु हेत्वाभासशरीरमेवासाधकतालिंगं तथा चोक्तं च नु पक्षमपि विरुद्धस्य शरीरं स्यादसाधकत्वं

खं.दृ. गत्वात्तत्र व्याप्युक्तमवृत्तित्वसाधारण्यादि दर्शितेऽनुपपत्तिप्रमाकाशादेरप्यसत्त्वेतिकिमतः। अन्वयाद्यविशिष्टव्यवहारः स्यादिति चेन्न. तच्च
७६ साध्याभावप्रतियोगिजनकत्वमात्रत्वस्यानैकत्वमिति महत्वगमान्ना। एवं चासाधकतानुमानेकत्वेऽनियमो साध्य इति विरुद्धा
ने चासाधकतानुमितिवीजमवतिसाध्याभावसामानाधिकरण्यप्रत्तानेमेवावश्यकत्वादिनाऽसाधकतानुमाकमस्तकतम
नावश्यकेनगुरुणाजघन्यमप्रत्यवेनविरोधेनेति खंडनमयास्त असाधकतानुमितौ साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्यम
पाहेतुत्वेनोपगमात्पदानुविरहे साध्याभाववर्गाभिन्नामात्रमेव प्रतीयते. तदसाधारणत्वे पाठ्ये दोषः प्रदानुमाध्यवरह
त्विताधीस्तहात्वसिद्धत्वेपापधेपसंकरस्यमयोपगमात्। नन्वयं साध्यवरहहृत्वितपाप्रतीपमानस्त्वे दूषयेन्नदाऽसिद्धेपविशे
तयादिनुसाध्याभावव्याप्यतयातदागौरवेणानिपमासेसत्केसतिसाधारणत्वपारूपयेद्दुभपयाप्यिपपग्रहेत्वाभासोनस्या
दितिचेन्न। सत्वेतासाध्यव्यापकाभावप्रतियोगितयाप्रतीपमानोऽपरपयपरस्पर्धगितिक्रमः। इदेनुत्रपमासिद्धेप्यासिनत्वसि राम
द्धसत्वासियेनासिद्धसत्वासोमविशेरिति। वस्तुतस्तात्सममानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिसाध्यवत्त्वं विरुद्धत्वमदे ७६

लक्ष्ये नैवं पक्षमात्रवृत्तिमाने सप्रतीतेः इदं च रूपं नाहेतौ न वा व्यभिचारिणीति नास्य धर्मिसंकरोपीति पक्षानैकान्तिकः स
व्यभिचार इति सत्त्वम् अखण्डितदूषणतोद्भावनसाध्यस्यैव तदभावस्याप्युपस्थापनसमर्थत्वं त्वं नैकान्तिकत्वं तथा हि असा
धारणोन्वयेन असाधारणो व्यतिरेकेणानुपसंहारी पक्षस्तेनोभयसहचारेण साध्यतदभावानुपस्थापयितुं
समर्थः तेन साध्यतदभावोभयोपस्थापनसमर्थत्वं साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं वा
॥ न चैवं सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारिणो न संग्रहः तत्र साध्याभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं तत्रानुपसंहारित्वा
भावात् किं तु सद्धेतुरेव केवलान्वयिनि हि साध्ये तत्समानाधिकरणाभावास्येव गमकत्वात् अन्ये त्वेवं तथापि नापमेको
हेत्वाभासः तथा हि तत्कारी सासम्यं शापकत्वेन दूषकता या सम्यक् हेत्वाभासता भवेत् सा चाप्युक्ताविपक्षगामितामा
त्रेणोत्वलघुत्वात् वक्ष्यके न प्रथमप्रतीतेन साधारणस्य तद्रूपस्यासिद्धितामात्रेणोवलघुत्वात् साधा
रणस्य एकधर्म्युपसंहाराभावे नैवानुपसंहारिणो दूषकत्वसंभवादिति। गदं त्रयोमी साधारणासाधारणानुपसंहा

तं.द रिभेदात्तन्न चैवं विभागासम्भवः मुक्तरूपपुरस्कारेणैव विभागकरणात् तत्र च विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वं तन्मात्रे से
७७ वस्य वक्तृत्वान्निरुक्तस्यापि तस्य तत्तद्विपक्षवृत्तित्वाज्ञानदशायां साधारणत्वं अन्यथा तस्य तदा हेत्वाभासान्तरतास्या
त् उपाधेरसंकरस्य एवं सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्वादित्यसाधारणश्च
वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशापन्न पालेननयोऽनुगतोधपि हेतुः शकारस्तु भयोभेदेनो
पन्यासः अनित्यः शब्दः त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुतः स हेतुरपि पक्षतादशायामसाधारण एवं पक्षमात्रवृत्ति
त्वात् ननु पक्षतादशायामसाधारणे तत्र साध्यनिश्चयदशायामाश्रयासिद्धतया सद्धेतुरेकपक्षमात्रमहेतितन्क
रोऽपि सद्धेतुरिति चेन्न साध्यसंदेहप्रमाणान्तरेणापनुत्तेति सिसाधयिषया पक्षतासंभवेनाश्रयासिद्धेरभावा
त् ननु संशयाभावात् सिसाधयिषापि नोदेष्यतीति चेत् तन्न पापि सिसाधयिषुत्वं रसिष्टसाधनजालानेनात्मनो विवेकं सं राम
भवात् तत्र हि स्मात व्योमत्वव्यतिरेकसाध्याकृतिनिश्चितस्यापि आत्मनो मननमिष्टसाधनतयावसितमिति तत्र तद ७७

वीनासिसाधयिषोरेतत्प्रकृते न तु तद्वृत्तौ पक्षसिद्धेरेव साधनताग्राहकं किंमपि पुनः पक्षधर्मतापे न तदधीनात्तत्रानिश्चितेपि सिसा
धयिषायाः सत्त्वेनेति चेन्न । अत्रापि पक्षव्याप्यस्य प्रतिबन्धेन पक्षसाधनताज्ञानेन तद्वृत्तौ पक्षसिद्धपेक्षा छोदयेत्तदाकाङ्क्षोद्वारयेन्
अयं तु विशेषो यत्र साधारणोऽसाधारणे दोषः विशेषदर्शने सति संशयसत्प्रतिपक्षयोर्द्वारेवोनुदयात्सत्प्रतिपक्षदशायां तु साधारणत्वेन
संशयादिरोधानुन्निश्चयदोषाविति । अत्र च तत्कल्पसिद्धानैकान्तिकोपदर्शितत्वात्पक्षपि प्रसक्तिरेवोत्तप्रापि साम्यौ विरहत्वेन संशायक
त्वेन च दूषकत्वोद्भावेति मुनेराशयः ॥ ॥ अथ सत्प्रतिपक्षः ॥ अत्र केचित्तत्तुल्यबलबोधितसाध्याभावपक्षः सत्प्रतिपक्षितः त
थानुल्यबले न समानव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वेन रूपेणानुमिति। आगमोत्वाभिमतेन वा हिनाज्ञापमानेन लिंगत्वाभिमतेन प्र
तिहेतुनानापदीपः साध्यविपये फौतिधितो वाधयितुमारब्धः समस्तप्रतिपक्षितत्वस्वरूपदृशो वात्र द्वारेपि हेतुरुद्भावनीय
सत्प्रतिपक्षितो वाधितस्त्वाधिकबलबोधितसाध्याविपयपक्षतीति तनोरुभेदः स्वरूपं तु साधारणपरापक्षयोः साधारणमस्य स्वरूप
त्वं तुल्यबलं व्याप्तिपक्षधर्मतः उभयलिंगगतयोरस्ययोरस्पाप्येवैशाभिकुंतयालेन ज्ञानावानुमितिमात्मिवाभिमतत्वं स्वं

खं.दू.
७८

वर्णेनेव वह्न्यनुद्भवरोगाप्युनिरस्ते ऽपि सत्प्रतिपक्षहेत्वाभासे चक्रवत्प्रयुक्तानि नित्यं दुर्नान्यत्र विशिष्यन्नेतत्र प्रसङ्गः प्रतिपक्षः प्रसक्तीक
व्याप्यतयाऽवगतयोरेकत्र धर्मिणि प्रतिसंधीयमानयोः सतोस्तु व्यापकीभूतगोलरापाद्यनुमितेरौत्सर्गिकः त्वन्यथान्त
स्ति तु व्यापकयोरनुभयोरपि व्यवहारः स्यात् विनिगमनाविरहात् योरपि यापाद्येवत्सतोर्विरुद्धहेत्वपेक्ष स्यानन्तस्मात् व्याप्त
पक्षधर्म्मतावशात् सद्धेतोरप्यनुमितिरभवत्त्रौक्तमपि सत्प्रतिबन्धकमात्रप्रतिनियतप्रतिबन्धकं ननाव दुर्भया लिङ्गव्याप्तिपक्षधर्म्म
ताऽवगाहित्वनीयलिङ्गपरामर्शेविषयीभूतव्याप्तिपक्षधर्म्मतासंशयः विरोधिप्रतिसंधानमन्तरेणानुपपत्त्यैवानुदयात् । तस्मा
त्साध्यव्याप्त्यन्तरेण लोहप्रजीव्यलाभात् पक्षः प्रसक्तीकव्याप्यतयावगम्यमानयोर्द्वयोरेकत्र धर्म्मिणि प्रतिसंधीयमानत्वमेव
विरोधिकोटिपरतया समनयाप्रतिबन्धकं रूपं च सति तुल्यबलत्वेनाविनसाध्यविपर्ययेपलं सत्प्रतिपक्षत्वमिति प्राचां मतं द
षितं तदयुक्तं न हि तत्रैकमपि साधनं सुसाध्यं वैवपक्षपरेणाप्रतिबन्धादिति न चाविनिगमनादुभयोः साध्यपोरेकैकत्रानुमि
तिनुदेति साच परस्परविरुद्धाध्यवसायाहितेनाव्याप्तसंशयाकारेति संशयपक्षेनास्याभासत्वमिति वाच्यं तादृशपमितितसंशा

एम.
७८

पकं प्रत्येकंच हेत्वाभासद्वित्यं यो हेत्वाभासः सन्नसंशयापधितपक्षसंशयापधितसन्न हेत्वाभासइतिमहद्दूषणं। अपवद्दूषोऽस्मिन्यो विरुद्ध

व्याप्ययोरेकत्रदर्शनान्जिज्ञासोदेति। अनयोः साध्ययोरन्तुयोऽस्य देशे लोकिं त्रलमिति तेनदर्शजिज्ञासाजनकत्वमेव सत्प्रतिप

क्षितत्वमिति। तत्र जिज्ञासाजननेऽप्यकस्मिन्नस्मिन्विरोधिसाधनदूषणप्रतिसंधानमेवं तच्चमितिं प्राप्यमावश्यकत्वाद्वतेह

वदोषः तेन गमकत्वोपयिक व्याप्तिपक्षधर्मतान्यधीविषयेऽरंगसत्ता अधीप्रतिवंधनेनदेवसत्प्रतिपक्षरंगनहूचसत्प्रतिपक्षितः न

न्वेवं कार्यप्रतिपक्षत्वप्रतिहेतुः सत्प्रतिपक्षयितानेनच प्रतिबद्धकार्यः सत्प्रतिपक्षितइति वहादक्याथेः तथाचसत्प्रतिपक्षित

त्वस्य ज्ञानस्य दोषत्वापात् तदाने सति कार्यप्रतिवंधः कार्यप्रतिवंधे च सति तद्दूषितत्वप्रतिपक्षितत्वसिद्धेन ज्ञानमित्य

न्योन्याश्रयः स्यात्। तस्मात्कार्यप्रतिवंधो हि सत्प्रतिपक्षस्य फलं सत्प्रतिपक्षत्वं विरुद्धद्वयानुमितिहेतुभूतव्याप्तिपक्षध

र्मतोपयत्र लिंगोपस्थितिः सा चावश्यं विपरीतानुमितिं प्रतिवध्नातीति दूयोरप्यनुमित्योः प्रतिवंधः वाधस्थलेनैवं। न च वा

धे वलवत्ताप्रमाणोनष्ठत्वानुमितेः प्रतिवंधइहहेतुसमानवलेनेतिकृतो स्यभेदः स्यात्। तदुक्तं विरोधिविरोधकान्यगम

ख॰ दु॰ ७८ कैतोपयिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्योलिंगत्वेन तत्वं अत्र चोपजीव्येनानुमानेन वाधे अतिव्याप्तिवारणाय विरो
धकत्वेनेति गमकतौपयिकरूपसम्पत्तिमत्त्वायाविशेषणं। हेत्वंतरेवंवा बाधे वलवत्प्रतिवंधः सत्प्रतिपक्षेतु समानवलेनेति
प्रतिवंधाविशेषादुभयोरैक्यं स्यात्। मैवं। एवं हि पंचानामप्यैक्यं स्यात् अनुमितिप्रतिवंधकत्वरूपफलाविशेषात्। किंच
छिन्नामिति चेन्न। नहि फलैक्ये हेत्वैक्यं रसंभवति फलस्य तत्तो भेदाच्च किंतु शरीरैक्येन तत्त्वं पंचानां तथा अनयोरपीति। न
नुसमानवलाभिमताविरुद्धव्याप्तिपक्षधर्मतोपपन्नलिंगोपस्थितिः सत्प्रतिपक्षः तत्कवलितश्च सत्प्रतिपक्षित इति ल
क्षणेन तथा च सत्प्रतिपक्षस्य हेतुदोषस्य हेत्वाभासान्तरज्ञानाच्च रूपकत्वेन च प्रस्थितेरपि ज्ञानेन वाच्यं तत्राच समानवलले
नज्ञायमानस्य ज्ञानमिहापि कल्प्यतत्वाद्यैक्यं समानवलोपस्थितिरेव प्रतिवंधिका न तु तद्दोरूषितत्सलेतद्वाविलंवेन प्रति
वंधविलंवादर्शनादिति चेन्न। अत्राहुः येन हि ज्ञानेन हेत्वाभासशरीरं निर्मीयते तस्य ज्ञानमथ तस्य वाच्यं यथा व्यभिचारे नि। राम॰ ७८
श्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणो निश्चयएवापि ज्ञानं वा। सत्प्रतिपक्षस्थले तु उपस्थितेर्ज्ञानमवरूपेनेवेयव्याप्तिरिति। हे

लाभासानां ज्ञानानियमस्य प्रारूः। ननु बाधो दोषो न तु बाधकं पक्षे साध्याभावप्रमेति फले दोषो न तु करणं तथा सत्प्र
तिपक्षे विरुद्धकरणं नावे तु विरुद्धफलं दोषः अतएव साध्याभावप्रमापाः प्रामाण्यग्रहः प्रतिबंधक इति तेवासिद्धा
न्तोद्धार इति चेन्न। अत्र केचित् बाधे प्राप्यम्पालकरणस्यैव दोषत्वं तत्कृतं तत्करणमपि स्वफलीभविष्यद्दिदृक्षावगत्युपधा
नेविनानहूर्षपितुमस्तोमितस्यतदुपधानमवश्यवाच्यं तथाच द्वरयोस्तत्रापि साध्याभावधीबोधकस्य हूपकत्वे प्रथमोपस्थिता
बोपजीव्या चेति निर्वक्षितविवेकेन सैव बाधो दोषः तथाच सत्प्रतिपक्षे विपरीतंकरणं प्रतिबंधकं न तत्र फलोदयस्यासंभवात्
बाधे तु विपरीतं फलमेव प्रतिबंधकमिति द्वयोः संकरसंभावनापि। एवं व्यवस्थापितेऽत्र तावत्करणाद्दीप्रजातेनं प्रतिविरोधिबो
धकान्येतु फलस्फुरणविधयोक्तमिति सर्वं सुस्थं। यत्तु देवदत्तमयानुमानेन सत्प्रतिपक्षिते सति जातीदृष्टपुरुषमतमद्वैतस्य व्या
घातकत्वं लक्ष्मेतेन सदुक्तौ रसस्प्रतिपक्षे ऽतिव्याप्ति तथा हि स्थापनाहेतुरसाधकः समबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादिति वत् स
त्प्रतिपक्षत्वं यत्र तेन हेतुनास्वस्याप्यसाधकत्वं साधयितुं समसमुत्थापेरपि सत्प्रतिपक्षत्वाविशेषादिति रत्नकृतं तत्वालोचा

खं॰ दृ॰
८०

तज्जातौ हि साधर्म्यमात्रेण बलेन तत्स्थापनाजात्योः समानमेवेति जातिवाद्याशयः समीकरणाभिसंधिनैव जात्युत्थानात् स्वप्र
योगस्य बलवत्त्वाभिमाने च समीकरणाभिसंधिना तदुत्थानमेव न स्यात् तथा च जातिवन्न स्थापनापि समसाध्यं साधयेत्· तथा
साधर्म्यान्तरमपि जातिसाध्यविपरीतं साधयेत् साधर्म्येण तस्यापि स्थापनाजात्युभयतुल्यत्वात् तस्याद्यजातिवादी
समबलयानुमानप्रतिरूपत्वेन स्थापनाया असाधकतां मन्यते स्थापयति च न यातस्य विशेषात् स्वानुमानस्यापि तथा
मन्येत साधयेद्वेति भवति जातेः स्वव्याघातः॥ तदुक्तं॥ सत्प्रतिपक्षे तु नैवं न हि तत्रोत्तरपितास्थापको वा द्वयोः समबलत्वम
न्यते किं तु स्वानुमानस्य बलवत्त्वम परस्य तु विशेषादर्शनदशायां बलवत्त्वमात्रमिति हि तस्याभिमानात्· तथा च परानु
मानस्यासाधकतामपेक्षबलवत्प्रतिबंधत्वेन साधयति न तु स्वानुमानस्य तथा साधयितुं क्षमते· तेन परानुमानस्य बलवत्त्वा
नंगीकारेण स्वानुमानस्य बलवत्प्रतिबंधत्वानभ्युपगमात् किं तु लघ स्वाधिगतं परानुमानं प्रतिबंधकं मन्यते तेन च न
येणान परस्यासाधकतां साधयति स्वानुमानं बलवत्त्वेनावगतं किं तु बलवत्त्वमवगतमिति तेनानंगीकारात्· तथा च बलवत्प्रति

राम
८०

वह्नित्वेन परस्यासाधकत्वं साधयति ननु स्वस्यापि तेन न परोऽपि तेन सत्प्रतिपक्षः स्वव्याघातकं स्यति ॥ ननु सत्प्रतिपक्षत्वेनासाधक
त्वासाधकत्वं तस्यैव हेतुदोषत्वात् न च दूषकः समानमेवेति चेन्न सत्प्रतिरोधकत्वेन परानुमानस्यासाधकत्वात् साध्यते साध्यवत्त्वमिति व
ह्निव्याप्तोऽयं सत्प्रतिपक्षितत्वेन ननु स्वस्यापि तथा साधकत्वं तु शक्नोति वह्निव्याप्तिवत्त्व लक्षणस्य हेतोः स्वरूपमेवानुपगमा
त् ॥ ननु स्वरूपगमात् । ननु सत्प्रतिपक्षत्वं तथापि स्तेपरि: सत्प्रतिपक्षितत्वेन स्वपरयोः साधकत्वं साधयितुं शक्नोत्येवेति मन्येव सत्प्रति
पक्षत्वं दुष्टत्वात् अनुमितिरिति चेन्न सत्त्वं तथापि सत्प्रतिपक्षेऽपि तापद्दलवत्त्व प्रतिबन्धत्वमादाय तेन चोभयसाधारण्येन
सम्प्रतिपत्तिमाशयानुसारेण सहचारप्रचारतेन व्याहन्यते जातिरित्याशङ्कते तथेति विशेषः अत एव सत्प्रतिपक्षः सहचारं जाति
रत्नुचारमिति सर्वत्रासिद्धेः । एतद्धि दूषणाभ्यामनुगुणमपि लघु रेवेति ॥ एवमपि तत्र प्रकाशतत्त्वं दूषकतापि नेयमिति
संक्षेपः ॥ निरालम्बनाद्यनुमानमपि व्याप्त्यादिपुरस्कारं पुरस्कृत्य सहचारमेव तत्पुरस्कारं पुरस्कृत्य तु नातिरिक्तविवेकः ॥ ॥
अथ बाधो निरूप्यते । तत्र तावत् व्याप्यभावप्रमा बाधः व्याप्तिनाभावप्रतियोगिसाध्यकोऽबाधितः पक्षः पक्ष एव लाघवेन सर्वेषां

सं॰दृ॰ ८१

वसाध्याभावप्रमासमं वृत्तित्वव्यतिरेकि साध्यकाशेषसद्धेतुव्याप्तिः तथापि पक्षे साधिवक्ति ताबाधे च पक्षतास्त्रीस्वकं तेन पक्षे साध्या
भावप्रमाबाधः न च कपिसंयोगसाध्यके सद्धेतावतिव्याप्तिः प्रतियोगिव्याधिकरणेति साध्याभावविशेषणात् तत्तु साध्याभा
वप्रमाग्रहीतप्रामाण्यपाबाप्रतिवध्नीयात्र हग्रहीतप्रामाण्यावानाघः तस्मात्तु छ्वत्तरमात्रविनाश्यत्वेन तावत्तत्कालमतबलितेः
नापरः तस्मात् तेशयोपस्थितसाध्याभावधीवदविकलेलत्वात्तवगमेन प्रतिबंधकत्वायोगात् साध्याभावधियः प्रामाण्यग्रहः प्र
तिबंधक इति चेत् न तर्हि बाधो दोषः प्रामाण्यस्त तो भिन्नत्वात् । साध्याभावधियः प्रामाण्यग्रहात्तरं तु न ज्ञातासाध्याभावधी
: सा च विशेषदर्शिनो हीत्यन्तेन शंकानाश्चो हितेति सेवानुमितिप्रतिबंधिकेति चेत् साहि तत्तीयलिंगपरामर्शोद्भवेत्तप
श्चाद्धा चाद्यपरामर्षेण गोवतीहि साधेसितेत्यसत्वात्र प्रतिबंधु मौष्ठ च्यन्ये किं तथालिंगपरामर्षस्य वरमकारणत्वेनानुमि
तिः स्यादेव सन्मतिपक्षस्तत्र दसावपि प्रतिबध्यत इति चेत् न हि तत्रापालिंगपरामर्षस्य व्याप्तिपक्षधर्मत लिंगसमच्चह
पयाहिणः सममसमपत पाभागशः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावो पुज्यते प्रकृते तु द्विः परिशेषानान्तापलिंगपरामर्षेणादावत्तु एव॰
८१

मितौ जनितायां वाधे पक्षे नो देष्यति अनुमितेस्तेव प्रतिबंधात् उदितानां वाधनानुमितिं प्रतिबध्नीयात् तदुक्तं गृहीतायांपेगताप्र्यो
राः कस्मान्नाच्छेत्तुमर्हतीति अथ प्रागुत्पन्नैव वाधबुद्धिर्गृह्यमाणत्वात् तौ प्रतिबध्नाति पराम्रष्टे प्रतिरोधस्यात्रिपय प्यासिसाधयिषाप
सतावदृष्टप्रतीतिचेत्तन्निरुच्यपक्षस्यापि सा प्रतीतिरेतस्य व्यामोहः अप्यवाधेन हेतुमतिपक्षेव्यभिचारेणानिर्द्धार्य्यतरानतदूरेव वाधी
विरोधादिति नहि हेत्वाभासत्वात्तत्तन्निवारण एव दोषः स्यात् हेत्वसत्वे त्वसिद्धिरिति नोभयथापि वाधः तदुक्तं वाधाभासस्यस्याम्मी
दृष्टुरनैकान्तो वेति अथ पक्षे हेतोः साध्याभाववत्त्वमितासंदेहे न दोषाय अनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः किन्तु तन्निश्चयः न च सा
ध्याभाववत्प्रमायाः प्रामाण्यनिश्चयादेव तथा च गृहीतप्रामाण्यासाध्याभाववत्प्रमापक्षे व्यभिचारानिश्चयमप्यापादयतीति चेत् सामग्र्याद
वश्यकल्पाद्युपजीव्यत्वात्तस्यैतो दूषकत्वेवेति एवंहि हेत्वाभासव्यभिचारो दोषोऽस्तु दूषणासमर्थत्वे सति आवश्यकपरावश्यकत्वादुपजीव्यत्वा
त् सतो दूषकत्वेवेति एवंहि हेत्वाभासत्वात् व्यभिचारो दोषोऽस्तु दूषणासमर्थत्वे सति आवश्यकत्वाद्धाधेनेति विवादसीमा अत्रत्र व्यभिचा
रस्याप्यन्याभिद्धयोः संकरे यथापथमप्रमोपस्थिताः सतो दूषणासमर्थस्तत्र व्यभिचारो दोषस्तथात्र वाधसहितत्वादनाश्रयः अस्तु तावदेवं

खं०ह०
८२

तथापिव्यभिचारान्नवाधः पृथक्त्वसंकोचोभावादिति अत्राहुः प्रथमक्षणेसगोत्वेऽप्यापार्थिवीत्वसंबंधः जातः संधश्चेतिवैशेषिकवचना
त् द्वितीयक्षणेवत्सगोत्तत्रगंधोदयः तस्यप्रदुष्टत्वात् अत्र एवाहुः सत्तामगुणोभावइति तथाय प्रथमक्षणेसगोपप्रवीते नबुद्धेप्रकु
थानुमानंतत्रावच्छसंभवतितत्रतदागंधासत्वात् नाप्यसत् व्यभिचाराद्यभावात् अथतत्रगंधसंबंधएवानुमीयते
सवसमवायलक्षणस्तत्त्वास्येव गंधेऽप्युत्पाद्य साधितत्रासीति मैवं यदितत्राद्यक्षणेतत्रातत्कस्मिन्गंधमनुमिनो
ति तदाकिंवाव्यंवाधादृश्यत साध्यप्रसंगाभाववतिसत्वेहेतुव्यभिचारितएवतेनगंधप्रागभावावच्छिन्नेवृत्तेपार्थिवीत्वव्या
भिचारितमेवेतनितिचेन्मैवं साध्यवदिच्छनसाध्यान्यताभाववद्वृत्तित्वस्यवाव्यभिचारपदार्थत्वात् प्रथमक्षणेसगोतंगंधोदयः
संभवतीति तत्रापिगंधात्यंताभावएवेतिचेत् धिक्मूर्खे तद्विषयत्वयत्वच्छेदेनयस्यप्रागभावस्तत्रतदवच्छेदेनतस्या एम०
त्यंताभावइतिकीप्यादृ नापियुज्यते प्रागभावस्यप्रतियोगिसमानदेशत्वानियमात् अत्यंताभावस्यवतद्देशस्यानियमा ८२
दिति कथंतर्हिगंधप्रागभावावच्छिन्नेगंधवत्तिसत्वावच्छेः योग्यता एकपदार्थेसंसर्गस्यापरपदार्थेनिष्ठात्यंताभाव

प्रकृते योगिनोहिंसा सा च न तत्र आद्यक्षणावच्छिन्ने घटे गंधस्य प्रागभावो न त्वत्यंताभाव इति मैवं यत्र हि यत्र संभवति न
त्र तस्य वाधकस्य योग्यतावत्तेनं गंध प्रागभावावच्छिन्ने घटे न संभवतीति तत्र तदुभयमप्यविकलं अयं तु विशेषो यः प्रागभा
वस्य लक्षणमात्र अन्यतमाभावस्य लेपावसत्वं अत्रादितियस्य स्फुटवभासत्वात् तेनैव तदुभयमुदाहृते प्राचीनेनं तु प्रा
गभावस्य लेशे वाधकत्वादिति योग्यतालक्षणोनुपदत्यंताभावग्रहणं तत्संपातापातमन्यवत्तावत्संभवेनैवेति नचजात्या
व्यक्त्यादेर्योग्यत्वे व्यभिचार इति यतस्त्र पर्यवेक्षणं कृतं तदेधसति विरुध्येत न हि व्यक्तिः स्वसवदाभितयाजातिव्यक्तेर्व्यभिचारि
तासंभवतीति मैवं तत्र सव्यभिचारिपदस्याव्यभिचारिविरोधिनः कात्स्न्य सर्वथाभावस्योक्तत्वात् अन्यथा तादृशे पृथिवी
त्वमप्येपिगंधवत्तामपेरिन्यस्योक्तमापत्तादिति साध्याभावविषयोग्रहीत आभारापापाःसाध्यधीप्रतिबंधकत्वपात
हत्वाच्च सत्प्रतिपक्षलिंगपरामर्शेनोपेक्ष्यते तस्मात्प्रागभावस्यानानुसरदहनास्तीति॥ ॥इति श्रीवाचस्पतिमिश्रकृते खंडनो
द्धारे प्रमाभासोद्धारो नाम प्रथमः परिच्छेदः हेत्वाभासखंडनानंतरं निग्रहस्थानत्वेन सकलान्यतिसाहाय्या

खं॰२ ईश्वरं खण्डयति स्वीकृतोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणांशेऽतिसम्वरणेतिव्याप्तिः नहिऽपितिसंवृतेपतितमपिनि-
८३ ग्रहस्थानंनिग्रहाति किंच स्वीकृतेति व्यर्थं स्वीकृतस्यास्वीकारोहित्यागइतिस्वीकारस्यत्यागपदार्थान्तर्गतत्वेननातएव
प्राप्यापुनरुक्तत्वात् निग्रहस्थानसामान्यलक्षणानुगमकांऽतिसम्वरणातिव्याप्तिनिरासात् नहिऽपितिसम्बन्धंकथा-
कारणीभूतसम्यक्ज्ञानविरहनिग्रहस्यस्थानमुक्तापकंभवति नापिस्वीकृतपूर्वस्यपुनस्तत्कंपरीहांरमात्रस्यैवत्यागापद-
थैतत्परोक्तदूषणपरिहरणीमात्रेऽदृष्टत्वात् नापिन्यूनातिरेणस्वीकृतस्यन्यूनातिरेणत्यागइतिव्याप्तिः त्यागस्यप्रकारका-
त्यायांस्वीकारप्रकारस्यैवोपस्थितत्वेनाच्चयात् उपस्थितपरित्यागगौरवात् अत्रापिन्यायात् नवापसिद्धान्तोऽति-
व्याप्ति॰ तत्रापिनैयायिकोऽहमित्यादिनासद्दिपास्तरेणसंबंधस्यवन्ध्यापासिद्धेइतितस्याक्तोपपातंदेकदेशन्यायमुक्तल-
क्षणासलारितिवाच्यं स्वीकृतस्यविशेष्यांशस्यसंस्वरणावसरान्यपेपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरितिलक्षणात् हेतेवंस- राम
वरणावसरान्यपस्वीकृतपरित्यागत्वस्यवास्तुजावन्मात्रस्यैवनिग्राहकत्वानशास्वयर्थमितिवच मेवंवाचः।विवित्राभिः ८३

संभवात् हि प्रागुक्तः । तथा हि । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थाननिमित्तं संक्षेपपारमर्षे स्तु । विस्तरेण तु प्रतिज्ञाहानिरित्यादि । एतम
साधनांगवचनमदोषोद्भावनमिति प्रसज्यपर्युदासाभ्यां संक्षेपेण तु दूषितं वोद्धुः । विस्तरे तु वक्तुर्दृष्टिभेदगताद्धेः तथा वामीयपार्वतिर
याणि निग्रहे संभवेऽपि तेषामिष्टे केनचित्कादिविन्द्रोऽग्र हानानि केनचित्को निर्वेदतिक्रिया परवादितस्मात् संभवति तु सद्योपप
न्नपाणीति अपि तु विशेषोपलक्षणमिति शास्त्रानुक्रमनयं । निग्रहस्थानमप्यापि पुरस्कृत्याविनाभूतत्वमसिद्धत्वमामासाद्यतीति । इ
तेवंवोऽगपराभवेन मादृश्यानि ग्रहः कुतः मेनाहि संतत्वेनोक्तमुनमताख्यपक्षेन समुद्दीपनानिग्रहतो वादिनोः पक्षसिद्धान्तस्यादिति
किमत्रात्रोक्तपक्षीऽपुत्वेवादिशास्त्रापरिपाटी । तथा हि रवौ उत्तिकल्पमेव वर्णितमाश्रयस्याऽगौणहेत्वाभासानामपि प्रकाशनप्रयोजनानां व्या
वानारप्यविभ्यनन्तप्रमाणायप्रावनीरोग्निसिद्धे जहत्वन दृतवतीगौणस्वाहेतेः दर्शनस्याश्रितशास्त्रस्य द्वाननुपायपरंज्ञीव सीति
नन्वेकस्य भागपरिग्रहोऽविरुद्धाविति विरोध एवात्र दोषोऽस्तीति चेत् मैवं न्यायस्यानुद्भावनेन दूषितस्य विरोधस्योद्भावना
शक्तताया आवश्यकोद्भावनस्य न्यायस्यैवात्र दोषत्वात् । संक्षेपप्रतिज्ञाहानिः पक्षहानिः साध्यहानिः लिंगहानिः इत्यै

खं॰दृ॰
८४

तद्धानि तद्विशेषणहानि क्रमहानिभेदाद्नेकधा प्रतिज्ञापदं तत्र निर्द्दोषभागपरं तेन सद्वेषं समहद्दति॥ व्यापकेनोक्त
स्य दूषकेन दूषितस्य साध्यभागस्य पश्चादनुक्तविशेषणावतोऽभिधानं प्रति तत्तरं न तु पश्चपदस्य निरुक्तिः यस्मिन्काले तु उक्तवि
शेषस्य समभिव्याहारः सम्भवति तत्कालस्य पश्चात्पदार्थत्वात् तेन विशेषस्य समभिव्याहारोपयिककालेनुक्तस्य साध्य
विशेषणस्य दूषणाभिधानान्तरं पश्चाल्लिङ्गाभिधानेन तत्प्रतिज्ञान्तर नादृशं कालो विशेषाभिधानाद्व्यवहितः पश्चोऽत्र
स्य भवति तथा चैवं तयोरेतरस्मिन्नुक्तमपि विशेषणमपरस्मिन्ननुक्तत्वात् पश्चादुक्तं भवत्येवेति चेत् न सामान्याभावस्या
व्यापकत्वात् न च प्रागनुक्तस्य प्रकरणालस्य विशेषणस्यानुक्तौ सा दूषितस्याभिधानेति व्याप्तिरिति वाच्यं अनुक्तपद
नाप्रतिपादितस्योक्तत्वात् तस्याननुप्रयुक्तस्येव प्रतिपादितत्वात् ननु तथापि परस्मिन्ननुक्तत्वप्रतिपत्तौ प्रतिपादित रम॰
त्वस्याभावात्तत्रातिव्याप्तिरेवेति चेत् न श्रोतृप्रतिपत्त्यनुकूलकारणकार्त्स्न्यस्य प्रतिपादितपदार्थत्वात् तस्य चानुमतत्वप्र ८४
तिपत्तिकत्वात् न च प्रतिज्ञाहान्यादिहेतुहानेरव्याप्तिर्ज्ञानेरणाहेतुत्वेन तस्यापि संग्रहो स्थितिमर्गाकेचमनमाहेय स्वतन्त्रा

मिथ्यापस्यापि योगपद्येनुपोगान हेत्वादिन्यूनत्वान्न प्रतिज्ञाविरोधश्चउक्तव्याघातः सचयुगपद्येनानुपेगापदनवत्पोपेनाभ्यु
पगतः तस्माते नैचन्यपगानपुसान्वयाभ्युपगमः सर्वपदार्थेभिरन्वोपगतरतिपदार्थव्याघातडध्येतेनचुयावज्जीवमहमौ
नीत्यवाचकः शब्दः इदं न जेनाभिज्ञानमविषयमित्यादिषु विरोधप्रपंचेषु नाभ्युपगमांतरं पश्या मोपेनाविरोधः स्यादिति
मैवं मौनं हि वाचकनोच्चारणासमर्थस्यान्तरनुच्चारणान्नाह मौनीति शब्दोच्चारणेन त्वमात्मनोभ्युपगच्छति कथमन्यथा
वाचा प्रतिपादयति एवं हि मौनीतित्वत्वमभ्युपगमान्तरं नचेत्प्रतिपादयति न तर्हि प्रतिपादकः एवमवाचकः शब्द इत्या
वपि शब्दस्य वाचकत्वमभ्युपेति कथमन्यथानेन प्रतिपादयति तथा च वाचकः शब्द इति ब्रुवतो व्यक्तमभ्युपगमां
तरं एवं इदमपि प्रत्यक्षज्ञानाविषयमिदमानोद्देशेति नज्ञानामाप्तितज्ञानमपर्डुते एवं ज्ञानमविषयमितिवदतः
एतद्वाक्यजमपि ज्ञानं ज्ञानाविषयत्वं विषयीकरिष्यतीति गले पादिकयापि ज्ञानस्यास्य विषयत्वमंगीकारयितव्यः ए
वं ज्ञानस्याविषयत्वाभ्युपगमो विरुद्धः यत्तु वर्धमानाक्षीत्यादौ व्यतीत्यस्य धर्मत्वविधायकत्वयानजस्यघ्यसत्व

खं॰खं॰ विधापकतयात्रापि प्रामाणित्वाविरोधः स्यादिति खंडनं तदयुक्त्यात्रेविजृंभितं द्वैतेन न जानन्त्यस्मन्मतस्य सार्वलौकिकत्वात्
८५ ननु द्वैतनत्रोः कथमन्वयः उभयोरनात्मत्वात्तत्रापि द्वैतस्य नञर्थे प्रतियोगितयान्वयः द्वैतमिति प्रयुक्ते तात्संबंधितयात्
स्योपास्यत्वप्रसंभवात् न संभवेद्वा घटस्यनेत्यनेन द्वैतं संबंधिक कार्येष्वन्वितनिषेधस्य नद्वैतस्य वा ते मैवं द्वैतेनानेशब्दात्तद्वैत
निषेधस्याद्वैतस्य प्रतीयतइति सार्वलौकिके इदं शब्दप्रसंगप्रयोगप्रज्ञानो माध्यमिकतदुपेक्षणीयः स्यात् ननु प्रतीमस्वंवेदि
त्वतः शब्दादिदृशः प्रत्यक्षपाकं यं स्यादिति यच्छामइति चेन्न अनुभवयच्छ अनुभवकूटसाक्षीति चेन्न आत्मानमुपा
लनस्वपेन तादृशमेव कूटमनुभवं वृणुध्वे अपसिद्धांते शास्त्रकाराभ्युपगमेन अत्रतु स्वाभ्युपगमेन स्वदृष्ट्याभ्युपगम
मंतरस्याविरोधस्यान्यपसिद्धांतादस्य भेदः नित्यशब्दकृतकत्वादिप्रयोगे प्रतिज्ञाविरोधवत् विरुद्धहेत्वाभासत्वेपि प्रति राम
ज्ञाविरोधस्यैव निग्रहायूसाध्याभावहेत्वोर्व्याप्त्युपजीवनेन प्रवृत्तिषु हेत्वाभासनये स्वाभ्युपगमाविरोधमात्रोपजी ८५
वनप्रवृत्तत्वात् पाश्चात्यप्रागेव संभवत्सामग्रीकत्वादिति सहप्रतीतावप्रतीतावत्र विरोधइति खंडनेन वापि विरोधमतेः स

मनमितितेनेषामिकत्ववस्मिन्प्रतिबिंदिरिखंडने तथापि प्रतिबंदी तावद्दूषणस्य प्रतिबंदी वा समाधिप्रतिबंदीना नाद्य० अ
प्रस्तुतत्वात् स्वपक्षे दोषेन परेण दर्शिते तस्य स्वदोषोद्धारेण न क्वापि प्रवृत्ते किंच परदत्तस्य स्वदोषस्यानुद्धारणात्
एकनिग्रहानन्त्याः तस्मात् नापरः पः प्रतिबंधा घोत्पन्ते सैरावतर्हि समाधिरभिधीयता किमनयाकुसृष्ट्या किंचा
वयाभिन्नमताश्रितयो समानः समाधिरितिनियमः एकस्मिन्मतेयः समाधिः तस्य परमते विमतेरपि संभवात् अ
पिच परोद्भावितेनैव स्वनात्पोषनइति अविनिगमरूपयोः स्थितयोः प्रमाणाभावादन्यतराभाव अत्रैव प्रमाण
भावएव दोषो नत्वविनिगमः लाघवगौरवे तु प्रमाणस्यलघुगुनालवेष यत्त्वसंभवेलघुपरिच्छेदकलं पुष्टवपरिच्छेद
कत्वं वस्तुभावभेदे प्रमाण सहकारितामात्रेणानुतयोस्तद्व्यपदेशः प्रतिबंदिस्त्वापादनतोऽत्थानेरे तस्मादि ॥
परिहितितोकत्तेऽस्मानंतदाशाशोऽम्यागमापेस्यात् शश श्रृंगवद्सावापे प्रमाणवाधितरतिवेत् तर्हि स एव दोषो
ननु प्रतिबंदिरिति तदुक्तं प्रतिबंदिरदूषणं तथा व पद्नत्रे पंतदेवेहदूषणं स्विशान्यारितिसं प्रदायः अनेनोक्तिन्यंतु

खं॰खू॰ ऽत्रोविरुद्धस्यप्रामाणिकत्वविरहः सर्वप्रमाणाभावांतर्गतएवनचाप्योढरमप्यांतरेणपरिहरतः कोदोषोयाव्याघातेनोविसंनदोषः
८६ स्यात् तद्वप्रमाणाभावावधरणानंतरमेवेतराप्रपूर्णाभिवाक्यं प्रथमानंतरेणैवकृपायप्रेवसानेहिद्विपापीतराभिधानस्यानवस
रपराहतत्वादिति यत्तुदोषसामान्योद्भावनंसाम्यतानुला त्वमत्रएवप्रतिषेधेपेसमानोदोषः तथाप्रतिषेधप्रातिषेधे
वद्देषइतिवधस्तीसत्रदूषस्यतत्येपायव्याकारेस्फुटंवजः तथाप्रतिवंदीपर्यकदोषइतिन्यायमार्गइतिविदिप्रतिवं
ध्याद्दूषणान्वानभ्युपगमेऽवासिद्धांतः साहित्यपक्षेतत्रसिद्धेतिदूषणाभावेत्यक्षमापसिद्धांतोपिहुववः तथाहि सि
द्धांतविपरीताभ्युपगमोपासिद्धांतिरानितावन्नप्रयुक्तः मतासिद्धांतइतितावन्नप्रयुक्तोतिपरीताभ्युपगन्तुस्तवापसि
द्धांतापत्तेः अभ्युपगमानभ्युपगमयोः कृतेभेदेऽभिमतइतिचेत् अंकुरस्यजन्यत्वपोन्मप्याजन्यत्वमभ्युपगच्छ
तोऽपसिद्धांतापत्तेः विषयाभेदाप्यभिमतइतिचेत् एकस्याकृपायअवेनतस्यापेक्षतेन्वमपरस्यांतुचेतनेस्यवम राम
भ्युपगच्छतोपसिद्धांतापत्तेः॥ कथापाअभेदोप्यभिमतइतिचेत् नाहितस्याकृपापायेनवादिनायदृशंनमाश्रितपस्या ८६

मेव्याप्यापांनैनैवचादिनातद्विपरीताभ्युपगमोप सिद्धांतः यद्यप्येनवादिना यस्याभ्युपगमोपायोपेः सामान्याकारेणाभ्यु
पगमःतन्नैवचादिनातस्यामेवकस्यापांतद्वस्तुनस्तद्विपरीताभ्युपगमोपसिद्धांतः तथापितुगतलक्षणाभ्युपगतोति
व्याप्तिः अनतुगततलक्षणाभ्युपगतोव्याप्तिरितिवदंते तद्युक्तं उभययाप्यदोषात् तथाहि नियतलक्षणानन्तर्वसतिसिद्धो
नचीपरीताभ्युपगमस्यापसिद्धांतत्वात्समंपनेनवोक्तसकलदोषपरीहापत् उ स्यानुगमेलक्षणानुगमस्यदोषत्वाद्वन
धपसिद्धांतलक्षणलादिवन्साधारणांकिंतुतथाभाष्पितनत्रहृस्वाकाराभ्युपगमविरुद्धाभ्युपगमः सचकथांरभेवोद्धाहाभिन्ना
लोपरेणालक्षणाभेदेनदोषदेशनापास्मात्स्तुक्रणाभेगादन्यादिरभ्युपगमविरुद्धाभ्युपगमः नतुनशास्त्राभ्युपगमएवविवादः प
क्षस्पवंद्विमूल्याद्वावपिनत्त्वसभवान्नतदाहरिक्तस्यत्रंतेजोंतस्यापुणादोषमपश्यतविरुद्धानतकेनापि।सिद्धांतविषयतयाग्रहाः न
हिशीत्लान्यपापादाभवंती।जितस्मात्यापसिद्धांतोमिथ्यारतस्यानमिति मेवं॥वौद्धस्पक्षणाभंगादिकस्वशास्त्रीकंन्यतनोप
सिद्धांतोक्ताउपत्तौव्यातिरोधरावोक्तनेमीमांसकस्पश्रुतिविरोधवत्॥तथावोपत्तौव्याविरोधोद्भावनेनतदेवकथाविछोत्तिय

खं॰टी॰ ८७ नचाप्रसुप्तजीवशरीरोधः शास्त्रविरोधप्रतिज्ञाविरोधव्याघातोप्सुतिव्याघातप्रेक्षारणाद्गतेः एवञ्चस्वतुमानेपिसाध्यत्वेप्रमाणाविरुद्ध
गीकारेऽप्यासिद्धान्तापरनामाप्रसुप्तजीव्याविरोधएवेतितस्मादेवमादीन्यसमञ्जसानिसंलनानिप्रपञ्चनेन्पन्यस्यत्वान्केवलमनन्तीस्वपामा
नधीतीत्यवधर्यनोकिंनहिंतत्रमात्रएवेनाशनेयहात्स्यातीतरावंजनात्मपिनिराकरणीयानि इतिसनात्मश्रीवाचस्पतिकृतौखं
डनोद्धारेनियहस्थानोद्धारोनामद्वितीयः परिच्छेदः ॥सर्वेनान्मः खंडनापिप्यताईश्वरसद्भावोकिप्रमाणामितिताववत्रदवतारितं
तत्रवादिकल्पकल्पनातदुक्ताप्रकारेणाप्रक्षाप्तनारावावधारणात् किंवेदृशः प्रश्नएवनसंभवतीतिईश्वरमंगतस्तदभ्ये
स्ततयाप्रश्नायोगात्तदुक्तंमन्नेश्वरासत्त्वाभ्युपगमेननद्विषयकप्रमाणाप्रश्नासुपपत्तेः तस्मात्तद्वतुवनादेहयादानगोचराय
रोसत्तानाविहीषीकृतिमज्जन्यन्वेकिंप्रमाणामितिप्रश्नभेदतिचयमेवप्रश्नस्तत्परः तथाचप्रमाणापरत्वेप्यादिशेयप
रमुत्तरेपेतप्रेवनादृशेषपरमस्तु॥तथावप्रमाणामितोवात्तरंदृष्ट्वामेवेसद्वेश्वप्रश्नेखंडनकृदनीयमिंतिवेत धिक्कृम राम॰
रवे॥उक्तरीत्यायलिपवंतीत्यादेः प्रश्नस्याखंडनातानहिकेप्रमाणामितिवत्किंपयवतीत्यत्रापिकेवेदुत्तरेत्वादृशाघटतेवि ८७

नाकलापभिन्नादे । किंच प्रकृतमत्र परत्वेन तस्य व्यापारनाभेनात्पकत्वात् ॥ भावनानव रूढ्व प्रवृत्तिरावायमप्यखंयमत इति चेन्न अनेनन खं
उनक्तानासुराधीनानवेन्यत्रसाभावना मता हेपि प्रश्नेलङ्कर वंउनाप्रवृत्तेः लिङः त्वात्तु भंस्त ह्यनियः सुरानानुप्रसक्तमेव खेउपामि
तिचेन्न नरस्त्रैहेतिहित्र मनानुसारेना संभवात् यत्रान्यत्र क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्विनीयरः प्रयोक्तव्य इति तद्वचनात् न्यायपक्षे त्वानु
सारेसौव सुवंतानु प्रसक्तं खंउनेप्रवेत्ते न्यत्र वनं त्रवाक्येनालेंगंतप्रयोगनियमः काव्यामिदानीं चिमुवर्नाजिलकोराजे न्यादिवा
क्यस्यन्याय प्रयमाध्याये दर्शनात् एवं किं प्रमाणं केन प्रमाणे न कस्मै प्रमाणाय कुतः प्रमाणात् कस्य प्रमाणस्य कास्मेन प्र
माणेरस्येवं न पत्ताद्भिस्सूपव रूढ्व सुवंतप्रसक्तार्थ एव मत्वा सत्यं न तद्इति चेन्नरस्य श्रुवेदानघासमानतः नप्पाहि किंसिद्धे मस्य
त्रैषत्रमितिनियोन प्रश्ने अग्निर्हि मस्य लेयनामिति श्रो तम्भुनरं त्वन्भे वेतेनानवगतं स्यात् भेषजमेवोत्तर च हिंसा ब्रवन्तेन श्रुतयोषि
ध्यं रख्स्ता एवेति चेन्न व जनहि श्रुतिनाम्पपमासस्ति केप्त हमरिणिविश्वासे अघायुमध्यं गामगा भसेवन्तुसत्त्वष्टान्यतावा इयिति ॥ न
न्वेत्तैतव्यातपाउत्तरमनन्यप्रसक्त रवंउनेपउच्चरतंप्रवृत्ते हिरितिचेन्न कुतः किं प्रमाणमिति प्रस्तावे जात्येन प्रमाणमिन्यत्रेरक

खंडं तेषितावन्वन्विवेरोतिपावन्मत्वत्तमनुमानवेतिनभ्यरोति तन कस्य हेतो प्रमाराप्रमित्कत्तरमाकरापोपि स्यात् जिज्ञासितमनुभ्रमारा विशेष
८८ न्यपनस्यापेतिगम्यते प्रश्नस्येन प्रम रायेहनन्प्रमापरत्वेननन्पेरापपा प्रमारा विशेषउपस्थाप्यते अन्यथाकिमालम्बन प्रश्नस्या
त तथा उत्तरस्येननुतेनैवपदेन प्रमारात्वेनन्चेरा प्रमारा विशेषउपस्थाप्यत गन्त्रे त्रेवसंग्रहश्लोको यथा विधेयं विधेयंनि ज
ज्ञस्यप्रश्नस्यनिषेधिक्रिपरोयपोक्त्या व्यस्तपेवोत्तरवादिना तितयेववासतथाविधोपि: प्रश्नस्य संघः स्याद्विषयत्वसवाव्योगानया
वेषभचेन्निरुक्ः इरत्वया प्राप्स्यितमेतयेचवावासु एच्छाविषयस्य वक्ताेति ॥ अत्र क्रमः सामान्येन प्रकारेण विशेषमनिरस्कुर्वेन
विवेकीनावाविद्वेगकेनपहाने विवेकीनुत्स्वविवेवितं विशयं प्रष्ट दिप्रतिबिम्बापि च्छन्नपेस्तिनावेशेषतिरस्कुर्वन्नन्यो सेपुरस्कुर्वन्
प्रगत्राहितयातविशेषमाह घन्वत्तमित्यनुमानमित्यादि एवं च प्रश्नस्तु विशेषे समर्थ्यासा मान्यप्रकार कीभेमतावेशेषमा
त्रप्रजापिपयिषोः प्रग्नाहिकानिर्देशि परेरानिस्तारः प्रश्नजिज्ञासायनोदि काहिविषेषप्रकारकाधी सानान्यथासंभ राम
वतीतिएवंपेणयाद्वपनिशेषाहर्शनयोनीतिविम अपत अनुवनादेरुपादानमिसंजन्यत्वे किं प्रमाराामिति प्रमारा विशेषप्र ८८

अनंतेनासावि हेत्वाकरणात्प्रत्त्यज्ञासावत्सामान्यज्ञानपूर्वकं तत्त्वज्ञानं यादि प्रमा प्रमेयमन्यमेतेनेश्वर प्रमाणांतद्विषणीभ
तस्वरूपत्वात् अप्रत्यक्षप्रमा अप्रमा अप्रमेयो दासेनतत्तज्ञात्वात्तत्स्वरूपं पृच्छामि॥ भवत्वेवं तर्हि प्रत्यक्षं कोपो हासितत्वात् किस्वरू
पत्वात् अप्रत्यक्षप्रमाणप्रमेयो दासेन तत्तज्ञात्वात् तत्स्वरूपं पृच्छामि भवत्वेवं तर्हि प्रत्यक्षं को विक्रमासि अप्रसंशयान पृच्छामि त
हसिष्यामि तनुवादी अथापि स्वयं पृच्छामि तदा पूर्वोक्तं निश्चयपक्षं नाति व सरति अत्रोच्यते॥ ननु भुवनादेः कर्तृत्वं यत्न वप्र
मांसनावत्समस्यरति न्यायमतमन्तव्य घसयेतत् प्रामाण्याप्रामाण्ययो हास्यमालं व्यनत्र किंकरणमित्यादि सेपिसोपि: प्रश्नः तत्र
होषयासा: किमपि करणं न भविष्यतीति प्रत्युत्तमेव सप्तसंख्येनेयं इति सर्वनामखंडनोद्धारो नामसप्तमः प्रश्नः॥ ॥तदयमंसे
यः किमस्मा गज्ञेनासा विकरणमस्विदेकाकी वरजीत्यादेशो घटविन्सणवासे पणभेः सित्यादेः कर्तेजः पूर्वोक्तं प्रमाणमित्यादेशोघ विद
सेपा पिरोध्विनिसा निकस्त शरणमित्यादेशोघा विचित्रिदा यथा कितेनी छिपुंगेन यन नगरी तत्रापि वाराणसीत्यादेशो विकल्पः य
थावद्गतामाकिमयं दिवाकरस्यादेशोपदादीना तु सम्मानी धर्मारोपवशक्तिः प्रस्तुतत्वादि किंतु हापेयरात्वत्त प्रमेयोगपाधिः धेतु

खं॰टी॰
८४

पदेशेनात्ववच्छिन्नत्वप्राप्तिर्द्वैवेति तथाहि प्रमात्वं तत्वतः स्वीयत्वपच्छेदकेषु नैतेनैवं तच्छेदोपीति एवमेतेनैव भ्रमत्वस्य ज्ञानविषयत्वं
अर॥ अदृः शब्दस्तु परोक्षज्ञानविषयत्वं ज्ञानत्वेनैव तदभावो कस्मात्तत्रापि इत्थंभावमुक्तं केनेति शाब्दिकाः एवं पुष्पच्छेदः सत्तो व्याप्त्या नित्य
त्वदृष्टः स्वतंत्रत्व आत्मनि स्वातंत्र्यं महत्त्वात् तावत्स्वरूपमहत्त्वान्तरस्य राज्ञो पारोक्ष्यं विरोधेन नास्य च्छेदवाच्योऽनुवादकत्वेन स्वातंत्र्यमभावा
दिति ननु विरमत्वं तु प्रमात्वं वैशिष्ट्ये सिध्यत्वनुगतं सर्वानुपपत्तिनिषेधत्वमपि ह्रासनि विशेषणगतत्वापत्तिं भावत्वं तत्र तत्रैवमस्यैव तत्त्वं किमिदं भा
वत्वं नाम न तावद्व्यावृत्तिघटकत्वमनत्वं अनुगतानतिप्रसक्तैकरूपाभावेऽप्यपि हाप्रवृत्तेः न द्वारेकत्वेनस्यैव भावस्यैवतत्कुमोविरत्वात्
किंत्वपरत्वं किंचित्भावत्वं तत्स्वरूपेण तद्वाकत्वं स्तिनवा आधेयतामात्रेन व्याप्तिरिति विरोधः अन्येनानादित्वस्यैव भूतस्यानिषेधमुखेनाप्र
तीयमानस्यापि भावत्वदर्शनात् स्वपि हृदयभावत्वैकापत्त्याश्च भावत्वे भावत्वं भावाभावत्वं अभावस्य विविच्य तत्रैव भावत्वं प्राप्ति॥ अस्त्वेवमिति चेन्न
लिमिदमभावत्वं नामाभावनिषेधत्वं कश्चिद्धेतुनिषेधो भावस्य पर्याप्तव्येनेते अत्राधोः लाघवः भवप्रतिक्षेपणात् द्वितीयस्तु भा राम
वत्वाभावप्रतिक्षेपणात् तदुक्तं॥ अभावस्तु भावो भावस्वरूपा शिष्यतरतिचेन्न निषेधरूपतिकोऽपि अभावो वा विरोधी ८४

व अत्राहुः एवं हि भावस्य निषेधत्वस्य स्वभावस्य भावत्वमिति स्यात् तत्राप्यभावो भावानिषेधत्वमिति स्यात् अत्रापि निषेधपदस्या
भावत्वेन विवक्षितत्वे पुनर्भावस्यैवैते अभावनिरूपकोऽभावत्वस्याभावापत्तेरिति नापेयं त्याः अंशे गौरवं भवस्येव भिन्नत्वस्याभाव १ स्या
त् तत्राप्येकेनापरस्य विरोधात्॥ अन्योन्याभावयोर्विरोधेऽपि भावत्वेनोपस्थितस्य भावस्याविरोधिनो नास्ति अभावत्वस्य स्वतु
शास्त्रसत्त्वभावत्वनिभावत्वेन निषेधनादिरिति चेत् तर्हि भावाविरोधिभावत्वेनोपस्थितस्य निषेधत्वमिति निगलितं तथा च कल्प्यं पूर्वोऽप्येवम्
सरति अत्राहुः त्रिविधा हि पदार्थाः तद्द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वं द्रव्यसामान्यविशेषसमवायानां तद्धीरेवाभावानां वत्तु
णाभावत्वेन सत्तासंबन्धभावविरोधिना प्रकारेणोपस्थितत्वमिति यद्वा॥ सत्तावत्त्वप्रतीतिविषयत्वं भावत्वं स्वभावाभावा
भावभेदप्रतिसिद्धिताः यद्वा अनुपलब्धिकरणकप्रतीतिविषयत्वमभावत्वं अतोऽपि यस्याप्यभावस्य ज्ञानानुपलब्धिकरणकप्रतीति
विषयत्वात् एवमनुपलब्धिकरणकप्रत्यक्षविषयत्वमभावत्वं घटाभावाभावत्वेनापि ह्रस्वमाधीसापि घटत्वेनैव घटाभावाभावत्वे
नाकेनापि घटत्वस्यैवोक्तेः वायुनीरूपत्वस्य ज्ञानानुपलब्धिकरणकानुमितेर्यद्यपि वायुरपि वक्तव्यस्तथाप्यनुमिति सद्धे

खं॰दृ॰
२०

वप्रसेचैवाद साध्यमात्रेऽनुविधिरतो न वा योरप्यानुपपन्नत्वेन भाक्तत्वापत्तिः भावमुपदेशसहकृतेन्द्रियवेद्यत्वं रत्नेतरत्ववत् अभा
वत्वेऽनुसन्त्पतस्त्वयोग्य हृगभावद् सादिन्नूपोगौरवस्तुः पातेन प्रतीतेः ननु सर्वेषामिदं लक्षणजातं विशिष्टाभिन्नभवतः तत्र किं
विशिष्टं नाम सत्ता वा देशोषणावेशोष्यतन्त्संबंधेभ्यो भिन्नं न वा पासंड्डान प्रसंगात् नापितन्नतपात्मकं प्रत्येकं विशिष्टव्यवहाराप
त्तेः नापि समुदितं तत्र पेवशिष्टतं हिं तेषु त्रिषु वंतु षं: समुदायः परं प्रत्येकं वाशितो ननु विशिष्टातिरेकितः तथावृप्रत्येकमसंगत
द्वस्याप्त्व॥ त्वपाविशिष्टस्यानन्यत्वोपगमात् सतुरोमापिसमुदायोपोच्छित इति चेत् न घेतिप्रसंगः पद्धंवृदेष॥ अन
वस्थाद्वारघेति अत्राहुः अन्ने नाविशिष्टस्य रवंडनेन स्वक्रन्कुलो नाविशिष्टत्वमुदंटकीतिस्तमघ्येपेरपिनिरटंकि ननु विशि
ष्टविशेषणविशेष्यतत्संबंध इतिसमं न घ नाविशिष्टस्यव्यवहारहेतुको व्यवहारस्य व्यवहत्त्वाजन्यान्वात् किंतु ज्ञानं
तद्पितत्पाद्दितपासमहालभ्यनाविशिष्टमिति समहालभ्यना दपिविशेष्यव्यवहारआपुषेनोनेमदेशना इति चेत् न राम॰
ज्ञानोसितत्रितयघाहितामात्रे लासमहालेतन्नमापिविशिष्टव्यवहारपामच्चपेविशिष्टज्ञानं हितया समहलभ्यनं विशिष्टस्य २०

ज्ञानंभ्रमात्ते प्रवृत्तिनं तु विशिष्टज्ञानं नत्र कस्य हेतोः सामग्र्याभेदादिनिरस्तः समूहा ऽहेतं दण्डपुरुषत्वतन्त्रसंबन्धैः समभिव्याहृपसक्ति
कर्षस्तथा दण्डत्वपुरुषत्वतत्संबन्धानां ज्ञानं तत्संसर्गाग्रहश्चेति सा रोपज्ञाने तु दण्डत्वविशेषणज्ञानं पुरुषदण्डसान्निकर्षभ्रमा
सहेन्द्रियसन्निकर्षसामग्र्यौ तथाप्यापत्ते लक्षणायास्तु विशिष्टज्ञानं विलक्षणमुद्देशितुं देवाविशिष्टव्यवहारकारणीयप्राभृत
लेत्वगमाभावेऽहत्य शवविशिष्टमतद्वै व्यतद्वै व्यवहारव्यवस्थितेर्यदि स्वरूपं दन्तं सा यम वाधस्य विवक्षैः परिणामो वेति कथागला
भिमतानि भ्रमाणानदाभासनिग्रहरूपाणि तैन्यापिकानुमतानि तथासद्व्यवहाराणीम् निरर्थकनामानि तथासर्वानिका
शिष्यानिवर्त्याभिमानेनदूषयित्वा संप्रतिवेशिषमनंरवंडपि गुणाद्ध्याभिति गुणाख्यं द्रव्यलक्षणमुक्तं तद्यापुक्तं गुणा
दीनां षराणामपि संगणानुपपत्तुराज्ञ घ प्रमाभवत्वात् गुणवत्त्वासिद्धावति व्यापकत्वादिति तत्त्वसन्न्तसामान्यादीनां सद्व्प्र
भ्यपवक्रुणानोत्पारी प्रत्येपयवारिकलात् उत्ताबपिभ्रत्यपोप्रमेप्रत्यववाधकाभावादिति चेत् गुणस्यापि गुणवत्त्वेसा
मान्य त्वेऽप्रनवस्थापात्ववाधकत्वात् उत्तरथीरापादयामाणिकलेनानवस्थापादोषत्वातीत् न पादेनतासु तेवेत्रसर

वै॰ दू॰
८९

ष्याराव्यैकत्वकाले हानिरिति चेन्न गुणाद्यन्येद्रव्यलक्षणे गुणादावतिव्याप्ते नरवत्वहानिः त्वादिग्रावतदुक्तं ममत्वद्रव्यगुणादिकिंचि
द्पिनानुभूत इति चेन्न तर्हि हन्मते ऽवस्थादिभ्या इतिवस्तु॥ स्तुतस्तु नवापिद्रव्याणि स्वसमवेतैकार्यपरिभेन नत्वन्यानि तथा
वामीयासमवायिकारणता कर्मैकसमनुगतमनाति प्रसक्तकेत्वव्याप्त तदेवपदद्रव्यत्वमतः तदेवनवानानच्चगाजातित्वाद्
खंडत्वेनलाघवा ननुगुणत्वमुपाधित्वेनसखंडत्वयोगेरवात् किंतुनुगुणावत्वं तस्युक्तंजकर्मांतगतत्वसमान्यवत्
ननुभवतुगुणावत्वंद्रव्यत्वव्यंजकं तथापिगुणत्वासिद्धेन तस्यासिद्धिमितिरिति तस्यसिद्धत्वादिति चेन्न अत्राहुः गुणकर्मणोर्ना
वद्रव्याश्रितेत्रकर्मपिगुणास्वचेले रणाभावादिति भूषणाः तदुक्तं कर्मणाहि परस्पर विनद्रक्षसंयोगविभागलक्ष
णकार्यद्रव्यकारित्वेगुणानीतच्चेतिपवान्नामपि कर्मणामकर्मत्वं तदाभिव्यंग्यं गुणानांतुचतुर्विंशतेरप्याविभागलक्ष
णकार्यद्रव्यकारित्वंगुणानीनच्चेतिपवान्नामपिकर्मणामकर्मत्वं तदाभिव्यंग्यं गुणानांतुचतुर्विंशतेरप्याविरुद्धकार्यका
रितया वर्तुलैर्वैशतेरपि गुणत्वमेकं तदेवाखंडत्वेनलाघवात्स्वसर्गात् स्वंजकंनुसामान्यवत् चलनात्मकः समवायिका

राम॰
८९

रमाणाहीनो गुणादस्वादिति द्रव्यकर्मभेदोस्तु परविरुद्धकारित्वमनपेक्षत्वकारिता कर्मणामिति तदव्यवस्थापकं कण्ठेनाभिनिदृ
ष्टव्यं ॥ सामान्यमाह नित्यत्वाकं सामान्यं जातिरिति यद्येकं जातिनित्यत्वे समनेकसमवेतेनेत्युक्ते वेदृत्वे नेधसमवेते घटवयवला
दिर्न विसिद्धेः नित्यत्वपरमाणुत्वे हार्दिनेत्वाकृत्यानेकत्वसमवेतः अथ महाफलं यत्सर्वेषां नित्यानामभावानां चानित्ये घटजाति
फेनित्यानिकसमवेतत्वं स्वकारणत्वसतीति विवेत् किञ्चाच्छिन्ने पाचेऽनन्तकालेऽलक्षणाभौनोभ्यवहारः तावेनेनकालेऽलस्यान्याग
हेवलक्षणस्य व्यमनुगतत्वेऽचक्षणाकारणत्वं नचसामग्र्यामतव्याप्तिः तस्य हकारणाभावात् नापितदन्तर्गतस्य कारणांत
रेषु सीतेषतत्रास्त्रधानत्वात् तेनानुगतमिति प्रधानकारणात्वज्जातिलक्षणान चमहाप्रपञ्चेलक्षणासिद्धिर्द्वाया
तदेतन्नरत्यवच्छिन्नेरप्यसाधनेनलक्षणासिद्धेर्नैवेत्यीजनन्वात् अत एवाव शब्दाभ्युपगमपिलक्षणं घटेनपञ्चसुरवदि
तेनित्यानेकसमवेतत्वलक्षणं नित्यमानित्यं वा अस्तित्वेत आत्मत्वं यः नित्यत्वेपि लक्षणं तनित्यत्वेस्यो पगमात् अन्त्ये जा
ति व्यक्तिसमवायानामेकतमस्यानित्यत्वामाचश्यकं तदन्तरेण विशिष्टाभावासंभवात् घटादावनित्यमहानित्यतयाद्वला

खंड: ८२

होलक्षणस्यानित्यत्वप्रयत्नापि संभवाति तथाप्यात्मत्वादेतदसंभवः आत्मनीपि यत्नैर्नित्यत्वात् एवं वेदकमेव। नित्यानेकसमवेतत्वं वा
वाद्रावनित्यं आत्मत्वादेरनुगितत्वमित्याघ्राप्ते एवं प्रायोऽत्मितीपते नित्यानेकसमवेतमुपाधित्वात्॥ एवं खंडं सरखंत्वाद्वाव्याप्यवृत्तिं
तथापि एतत्त्वप्रतिपाल्यघातिंतत्त्वनद्यानित्य। लेनानित्यत्वं प्रत्नत्वात्वादिव्याप्तामिवृद्धिं तत्तासामपिनित्यत्वतयादेवानित्यमि
तिनन्येकमेववस्तुनित्यं चानित्यं च बाधसत्त्वसद्भावाति महदेशसमिति वेत् नत्वनेनानेकेनवृत्तित्वं व्यत्वादेरनेकवृत्तित्वमव्या
वृत्तेरनेकस्याविहन्वभावाभासः तत्कथमिदमेकं लक्षणं अनेकवृत्तित्वस्याभावात्त्वाविशेषात्॥ व्याचष्टेतत्र सत्तावत्सपुर
स्कारेण समवेतत्वनिष्कलीनां निरंगणा वालुकायमना नामैकेतदन्यव्यक्तिमात्रेति स्यात्त्वायां चैतानासतः सर्वानेकत्वासमवादिष्टं
न्योन्याभावः विलक्षणाधीस्तुवेलक्षण्यज्ञात्या। नित्यत्वस्य च नित्यत्वं प्रामाणिकं तदनित्यत्वस्याप्रामाणिकत्वादिति संप्रदायः
नव्यास्तु अभिवीही नामैयुरस्वेष्वाभिधेयत्वादिकप्रत्युक्तं तथाप्यक्षीनामैप्यनेकसमवेतत्वस्यादेवेत्याहुः॥ सामान्यलक्ष
णाहीनानविशेषसोविशेषाद्योयपासंभवं संस्कर्वेवाप्यदसंपाद्यतत्र केतेविशेषाः निःस्पृहेवदुक्केववत्तेन एवपर्यन्तेविशेषा याद्दित्वे

राम: ८२

त् नन्वात्मत्वादावव्याप्तिः आत्मत्वादिकं सर्वस्मिन्नित्यद्रव्ये न वर्त्तते एतेनैव तत्त्वेन एवेति चेन् न तर्ह्येकैकविशेषस्य
सकलनित्यवृत्तित्वमिति सर्वोप्याक्षिपतिरिति रूपेऽन्तं तत्र॥ एकमेकैकत्वाकारकैकत्रानित्यद्रव्ये वर्त्तते न द्रव्यत्वेनान्यपेक्षापेनित्यद्र
व्येषु द्वेच वर्त्तते न सर्वत्रेति विशेषादस्यासम्भवलक्षणापत्तेत्वात् यद्यप्येकैकमेव वानित्यद्रव्ये वर्त्तते न द्रव्यत्वेनान्यपेक्षापेनित्यद्रव्येषु द्वेच व
र्त्तते न सर्वत्रेति विशेषादस्यासम्भवलक्षणापत्त्वात् यद्यप्येकैकमेव वर्त्तते न द्रव्यस्य व्याप्तिरेव तथाप्युत ज्ञातीया सर्वेष्वेव जिज्ञासूत्र व्याप्तिः समजातीयत्वं तु लक्ष्येषु
क्वापि इति कारणात्रयः अत्र गोत्वमीयात्र सर्वत्र व्याप्त्या व्याप्तिनिराप्येन लक्षणसिद्धिः लक्षणासिद्ध्या चेत् तत्र लक्षणपक्षेषु रक्षा
रेणासम्भवत्वक्तिव्यलक्षोऽनिरंगमालुकायमनानामेकैकाऽन्यव्यक्तिपात्रविश्रामता नास्ति तः सा चात्रकत्वा समं वादित्यत्रो न्याय्य
यः विलक्षणधामन्तु वैलक्षण्या ज्ञात्वादिगादिति ननु लक्षणानि लक्ष्येषु कुतो व्यवहारकानि संबन्धादिति चेन् किमिदं संबन्धत्वं वि
शिष्टधीनियामकत्वं असंबन्धे भेदोऽपि हि व्याप्त्येनाहि विशिष्टप्रमाविशेष्यतावच्छेदकविरहामावादिति नहि केवलेषु सिद्धं जातिचयगम्य
तप्रामेणाति नीलरूपेवायोन्यपसंबन्धोऽस्तीति चेन् अस्तु न पातलनामावसंबन्धोपमस्तोत्र यावद्विरोधमनुपपद्येतोऽपि विशेषणासंबन्धी

खं॰ दू॰ विशेष्यव्यवहारकः सत्ता दृशो वा यो नास्त्येतेन तत्र न यावो विशिष्टव्यवहारः वदति व्यवहारे हेतुसंबंधे संयोगत्वसंयोगो हेतु सर्वं
९३ उसंयोगान्वताभावेन व्याप्यवृत्तिनी यदि हेतोपि विरोध्यनुपहितस्य तत्तस्यान्यताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादविछिन्नस्यतद्वृत्तिरिविलात्
संबंधने समसंबंधिन सम्बंधः संयोगेन समसमवायासमवायेन समकः स्वरूपमेव अस्तु तर्हि हि स्वरूपतस्य स्वरूपसंबंधनेति
चेन्न भवेदेवं यदि जातिगुणक्रियादिविशिष्टाधियां संबंधजन्यत्वानुमितिलो वावा देकेनाचणहेतु हेतुसमभावरूपादिविशिष्टधियाम
प्येकः संबंधो विषयो निमित्तमस्तु लाघवादिति न देवे शिष्ट्यं स्यादिति चेन्न इदं हि प्रत्यक्षानिरोपस्याभिः प्रपंचितमिति तत्रैवानु
संधेयं एवं तान्यामकत्वमेव संबंधाभिलाषे सामावो पित्वयाम्नि यामको गौ क्रियते॥ तथापि सोपि संबंधः स्यादिति पः खंड
नेन छलविशिष्टधीनियामकस्य समयासंबंधत्वमुपपद्यते नन्वनियामकमात्रस्येति ननु नियामकत्वं नियमकारणाकारणात्वं
चानियत स्याकुसत्वमत्र वृत्तिकृतिव्युत्से सत्त्वमात्रमेवास्तु कारणत्वादिति विधिपातकत्वादेभाविष्यति इतीतं केनेयं प्रकृतिस्व राम॰
रूपासिद्धेः सोवाद्भावेन कुर्यात् व्यापारादियोगात् अत एव यागानुष्ठानानंतरमुपादेयत्वेन तु जलाहरणादिका मितिस ९३

वैलौकिकोव्यवहारः ननु तत्सभावस्य नियामकत्वे मयमेव संनिपमयतीति चेत् तथ्याचाचस्वस्याप्रसक्तत्वेनियामकताऽने
नियमसत्वेनुत्तनियम्यता॥ अपमेव च संभावृत्त्यादिक संबंधेनियामकमन्तरेणापत्तिपतनत्वेन देवस्वभावनेनियम्यत्वापत्तेः घटा॥जि
जः पृभृतेरोगस्यादि स्वभावानिपम्यत्वञ्च स्वादि प्रसक्तमेतस्यपेः ननु दंडादिनाकार्यागेन घटादिकार्ये नियम्यतरानिक्षे
तस्याकंनियम्यतेसत्वं पंचा कालविशेषयोगोवा उभयमप्यनिपतत्वात्साधे घटोत्पत्तिक्षणे माये घटस्योत्तरकालसं
बंधमित्वप्रत्यस्याप्युत्तरकालसंबंधे नियम पेदत्तिशेषात् अनिपत्ते नोभयोरापेनिपत्तत्वात् तदा तदापत्तिकपोदस्तका
लानिपतनेतिपलोपरः तन्स्याद्रोतिप्रसक्तत्वमन्यथावृत्तिनिपत्यतेति अस्यायेः पूर्वदंडादिपादिच्छेसत्वेकालानिपतनेघ
टादिनिपतने चयदिसत्वं पेणानिपतं कालविशेषयोगितयावानिपतं कुपानतदा जातिप्रसक्तिस्यात् न घटत्वस्य अनेः प्राकृप
इस्य उलधालकस्यात्मलाभेकोपिविशेषोऽस्ति अभयेत्वात्॥ अन्यथा पद्यस्य तद्दीय कालविशेषयोगस्येवा निपत
त्वे नियामकंतानिपतनंतरंतरेणावष्टंभस्य तत्कालविशेषयोगस्याविनभवत्वादिति। तत्रा तस्यसत्वकाले घटादेनिपत

खं·कं·
७४

लादिकं च स्तोभयितुमर्हतीति। धूमेतरालम्बनत्वात्तथा च प्रत्यभावो न्तरपिता ह्यकपिशल्प्रत्यदर्पो। ननु मुख्यत्वेन पक्षोऽप्यमः खण्डका
रणानि कुतो नियामकान्तघटमेव जनयन्ति। तत्तमवापि कपालभिन्नत्वात्। कपालमेव कुतो घटमेवारभन्ते न तु पटं स्वभावा
दिति चेत्क्रमः। कापमश्रायानि कारणानि जनयन्तीति प्रसंगात्। तस्मात् यानि वनन ज्ञानं यन्मात्रे प्रेक्षापीति क्रमशः इति चेत्तं। इमो हि
कार्यास्य प्रास्य समे रिजातीरजिस व्याघातमपि न वेत्से इति हरमपसरा स्वस्त्वस्तु स्वभावान ० किं त्वछिन्त्रा। नव पीकेविरपीक्षामं ० किं
विरपिमार्पमा ० किंविरपिस्यापपाम ० किंचिद्दपि क्रमर्जिवेत्रानहि लोकिकोन परीसकर्दस्यन्नेत्र बहुपेस्तीयप ० स्या इ
ति। ननु नियामकं नियमस्य संनिधायकं नियमपेक्षत्वचक्र। समप्रम्प ० आधारत्वामिति चेत्। किमाधारत्वं दिशिष्टहत्तिप्र
स पाविषयत्वं गवादेः अत्रेति प्रत्ययविषयत्वं अत्र समरीरात्तरी। तिप्रसमाविषयत्वमिति चेत् इहेत्याटपः शहूपरात्र पं
परावानांघ ० नहि देशोनीनामाधारतानुद्वेश्ये त्यादित्याटपः शहात्र अपि वकासति। नान्य ० सर्वसाधारणास्यतस्पैवसमप्रम
येस्यनिरूप्यमानत्वादिति तं उंन। अत्रोत्यते। अपमाधारत्वस्थलसणमप्रम्होगा। मरूपप्रम्होगा। आधारपदप्रवृत्तिनिमि

त्रप्रक्षोभा। नापः तस्य प्रमेयपत्ववत्तत्केवलान्वयित्वात्। मद्धेद्विवस्तुस्वोपलक्षणास्याधारत्वं। न नु कालकृतत्वगर्भमाधारत्वं प्र छा
मीतिचेत्। चरमत्वं सेतरत्वमिति गृहाणा चरमत्वं सा परमकारकः शेषस्तु धार्मिकत्वं सति कारकांश इति हितीयाः धर्मी इति चेत्
नैरं याघावान धर्मी तावान धर्मस्याधार एवा श्रृं त्रे धर्मिकत्व मिन्ये वो ऋरी धर्मिकत्वमेव प्रतीत्याधारवा विपर्दंश्च पुन्यते। कुं
डेव हरमित्यादि। कुंडाद्देर्घ्नर्मिकत्तस्य बदरमस्तं वदरादिः। कुंडस्य वदरे प्रातिकिमाधारत्वमितिचेत्। वदर यतन प्रतिबंधकत्वं। नन्वे
वं ब्रह्मदिक्षन्ती प्रपतनवान परमसुमानत्ब्रह्मांडस्याधार ४ स्यात्। न दुःकर्मभगते। वामपि समद्यमिदं प्रोतेनस्त्रेमणि गगनाइवे ति।
केचित्त्वेवमनिछंतो मर्त्तेपरमत्वविशेषणमाहुः। बदरादिकी है कुंडाद्यपेक्ष्यते न तु कुंडे न बदरे स्वानितेपेक्ष्यते। म
हैव कुंडेन पतनविवदरे नाधाराधेयभावः। एवं ब्रह्मादिना तत्पात्रेम तापटादिकं स्वोत्पत्त्यर्थमपेक्ष्यते। न तु पटादिना तत्पा
दितद्युमपेक्ष्यते। एवं गोत्वादिना गवादिषु स्वस्वरूपेणापेक्ष्यते। न तु गवादिना तद्यं ४। गोत्वादिकमपेक्ष्यते। तेनदाहृ४। उ
त्पत्त्यपेक्षितपेक्षा। परापेक्षयधीनापेक्ष्यते तत्तस्याधिकरणमिति। एवं च प्रतिबंधपतनानाश्रयोऽसतिपतनप्रतिबंधकसंयोग

त०दी०
९५

वच्छिन्नत्वं कुण्डादेर्वदरादिकं प्रत्याधारत्वं न तु किमिदं पतनं नाम। अथ संयोगफलककर्मत्वमिति चेत् कोयमधः पदार्थः पतनमा
शीदेशवृत्तितावदच्छिन्नत्वं अन्योन्याश्रयात्। अन्यथाधः पदार्थं प्रतगमनमनुगतेन्दुर्वेशमिति समं न त्वधः शब्दमशक्तिर्यौगिकं मोक्षादि
वद्घटत्वानुगतत्वम्। गयसे किंतु प्रतिसंबन्धिच्छिन्नतया हि घटद्रव्ये रूपगुणत्वासमवायिकारणतानिरूपिता जन्यफलाश्रयः तत्र द्रव्य
रूपा अथ दूषिता रूपाधेये रूपे भेदः तद्रूपे रूपात्मात्वं तद्रूपे रूपा न रक्ता। तद्रूपे रूपागमौद्रक्तमित्यादिप्रयोगस्य समाधिः। एत
त्प्रतिलोममरूढं उभयत्र रूपाश्रयो मध्यमित्यादिरवगतिगोलसमवायस्य तादृशस्य स्वरूपसंबंधेनैव विशिष्टबुद्धिजनिस्वरूपयोरिव विषय
विषयीभावेन। ननु कोपि विषयत्वादिरपि यीभावः प्रकाशतत्त्वदीपतामात्ररूपः स्वभावविशेषो विषयविषयिभावस्तिता परस्या
पतं इच्छायाविषयिणां प्रकाशत्वात्। किं च स्वस्वभावः स्वमात्रभावः स्यैतिक स्वभावान्तरा घटोपि सकलसाधारणो वा
घटज्ञानादिविशेषरूपवृत्तिकृतोवा। आद्ये नाक्षस्य घटादिरागादिव ज्ञानमात्ररूपकार्यकज्ञानसाधारणापात्। तद्धर्मतो पगमाद्यु। रामः
द्वितीये घटज्ञानकारस्यैव प्रतिज्ञानव्यात्तेर्भेदादितिवचनीभेग्यासाकारप्रसंगदाकारस्य घटाकांशायां मेक्षोपाधिकः स्वाभाविकोवा ९५

आद्येऽनुकूमारणात्तद्रागोत्तिपुरुषाधेरप्यवलासं॰ स्यात् विषयीभूतोपायस्य रिपेक्षं गतत्वोपात्तिरितिचेन्नात्म संबंधात्। नहि सोऽपि ज्ञाने
न संबंधो विषयविषयिभावस्यासिद्धत्वात्। नापि स्वाभाविक॰ नहि घट ज्ञाने घट: पट ज्ञानेषु परस्परमुपगमे समवहालेव वेसंकी
र्णतारसंकज्ञानेष्वालम्बनेनैव भवतीति चेन्न। तर्हि विशिष्टज्ञानाभावे विशिष्टस्य व्यवहारो न स्यात्। नहि विशिष्टमेके। नापि द्वितीय॰
नहि ज्ञानमेव विषयविषयिभावज्ञानव्यक्तेः॰ प्रतिसंभेदेनतोऽनुगतविषयविषयिभावस्य व्यवहारानापत्तेः॰। एतेन ज्ञानं स्वाकारा
लम्बनामित्यापास्तिसाधवमिति। अत्र ब्रूमः ज्ञानस्य निर्विषयत्वं साधयसि वा। सविषयत्वं निरस्यसि वा। आद्ये पिपासि वा किंचिद्दपि वा
नकुरुषेण ज्ञाने घोपिपरीतापत्ते॰ प्रथमपक्षे निर्विषयतापेपन्त्यलक्षणस्य सविषयताप्रत्यायघातो नहि लक्षणं निर्विषयतां वालम्ब
ते। निर्विषयता वा सेवतीति संभवति वपं शश्वत्तेऽपि तेडिका। तेन ज्ञानस्य निर्विषयतां साधयामो नन्यानामपि प्रेक्षद्दर्तिचेन्न। तथापि
सविषयतां निरस्यपतद्दपनेतिचेन्न। तर्हि शशविषाणदृष्टपुरुषरूपेणापि सिमदंयमापन्नतवनुविषयविषयिभावस्यानिरस्यतक्रि
:कंपघटनामिति त्रहीतिचेन्नउक्तेः प्रकाशस्येत्यादि। तथाहि। प्रकाशप्रकाशपरातोतिनीर: संबंधस्तावत्त्वानुभूयते सा संबंधो वा

खं॰ दू॰ स्यादनतिरिक्तो वा संबंधः तत्राद्यो व्याघातदूषितः द्वितीये परिशेषादन्यथा। सेत्स्यति। ननु सम्बन्ध्येव एकपक्षे संबंधोऽस्तु तथा सति वा समवाया
८६ मपि ज्ञायेतेति चेन्न सत्यत्वानुभूयमानतया तत्सत्त्वप्रवाहस्तु ज्ञप्त एवं संबंधीति नतु संबंधातिदेशः सवकापातिदेशः यद्येवस्य
तिन तु स्वरूपस्यातिदेशः संभवति तथा सम्बन्धान्तरे शरणं वस्यात् तेन संबंधेन संबंधकाधिविशिष्टव्यवहारादिरूपं करोति। ननु
विशिष्टव्यवहारो विशिष्टव्यवहाराधीनः तद्वैशिष्ट्याधीनं वैशिष्ट्यं च संबंधः स च संबंधिभिन्नः। भिन्नश्च न हि स एव तत्र स्तेन
व भवतीति चेन्न उपदेशतैव श्रूयमन्तु कापातिदेशस्तस्य। यत्तु पदज्ञानजनितज्ञाततायस्मिन्न धर्मिपादुदेति तज्ज्ञानं तद्विषय
कामितिः तत्र ज्ञानतया धर्मे धर्मिके न अभ्युपगमात्तद्भेदे तदयेपत्त एवं सति चेन्न उपपत्तीप्रत्येकस्य सम्भवत्यपेक्षणादिह ज्ञानतया धर्मि
णि समवेतानापि संयुक्ता किं तु स्वभावसंबद्धान्तथा वर्त्तमानमेव स्वभावसंबंधमस्तु किं मतनेड्डना ज्ञानतया। अतीतानागतयो
र्थयोस्तु मा इत्येवमवं प्रकं। तत्रापि धर्मदर्शनेन नित्ये धर्म्मे ज्ञानतोदयता इति चेन्न। तर्हि वर्त्तमाने धर्मिणि ज्ञानतया व्यवहारो न राम
स्यात्। धर्मे धर्मिणो भेदानवरोधेन भेदाभेदरूपस्य शक्तिनु मरणकस्तास्म अतीतानागतयोर्ज्ञाततापि नैकज्ञानव्यवहारश्चेत्। ८६

वर्त्तमानेप्येवमस्तु अन्यथा व्यवच्छेमाने ज्ञानयानयोस्तु तात्पनती विनैव ज्ञानव्यवहारो भवेत् अतः स्यादिति तन्मतिवं व्यवहारानुकूलशक्ति
शालित्वं न तद्विषयत्वमित्यपि न। तन्मतिवंधीहि तद्विषयरतिं विषयविषयिभावरूपं नैन निवर्त्तेते। अथ यत् ज्ञानस्वी भिन्नमेव स्वाकारं विष
यीकरोतीति वाच्यं घटादिसिद्धिस्तु ज्ञानस्य घटाकारत्वान्यथानुपपत्त्या न हि वाच्यं घटः भेतरे रोम व ज्ञानस्य घटाकारता सर्वे ज्ञानानी घटा
कारतापत्तेः तथा च ज्ञानाकारत्वमेव ज्ञानविषयत्वमिति सौगताः तच्च प्रभावत्वानुपपत्तेः ज्ञानेनेदंपि हि आकारमात्रग्राहि न तु बाह्य
ग्राहि तद्भेदे विषयविषयिताभावः इतिरूपे व यावत्ते वा स्वासिद्धिः कोपि भेदः उपप्रातीतिकमप्यशक्यसमर्थनमनिर्वचं -- माविघक मात्य
न तु रूपमस्तु भेदस्तथाहि। यद्दनावदेकमेव प्रपंचनस्तु प्रमाणासिद्धिः सत्र स्वप्रकाश ---- त्वात्। नापि परप्रकाशः प्रकाशजल
जलधिः सदसतो संबंधाभावात्। तस्माद् घटज्ञानयोः पियद्वोनिरस्तै एकमेवा ---- तत्र नास्ति किंचन रं द्वोमापालिः पुरुषरूपं तत्त्वादिभि
रुपलिप्तिरेत्तद्धि ग्रहमरोर्कुप्रसंगेवस्यविषय ----- फलभेदो भाविकः स्यादिति उभतो ज्ञात्विविस्तद्रूपोन्योन्याभावः वैधर्म्ये ---
--- किंकृतस्तयोर्भेद घटोयं न पटोयमन्यथस्यवस्थितिकानाथिकथंता। तत्र स्वस्वरूपभेदस्फलस्य रांनादूपेणा ----- रिति। अन्या

न्याभावस्यतुल्यत्वाणामवाधितः। समानाधिकरणानिषेधप्रत्यया वैधर्म्ये स्यात्तु एकधर्म्यसमानशकलत्वरणाविरोधः इति। अत्र प्र
तितिरित्येनावच्छेदकेन इदं रजतमिति भ्रमे पि शुक्तिकायाः प्राधीत्स्याः शुक्तिकापीर ------- व्यवहारी स्यादिति न व्यारणाय नाद्रूप्येणाप्र
तीतापिपत्तिः। तथा हि पतोरजतादेर्भेदावधिसत्तानशुक्तिका -- भेदव्यवहारः। स्यान्न तद्रूपतत्वेन शुक्तिकायाः। प्रतीतारम्भ इति नेयं
धीः। शुक्तिकायां स्वारूपभेदः। एवमपि हि द्वे इन्दुद्वे स्वरूपं चन्द्रसमायाश्च तद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरस्ती तिनत्रापि स्वरूपभेदस्याद
तोप्रतीतिरियं दोषान्तर्लिकोक्ता नत्रतुस्वरूपं चन्द्रस्यमापाञ्च इन्द्ररूपत्वेन प्रतीतिर्द्वाधरे वन्नला प्रतीतावन्तत्व प्रतीतौ चोभयत्रापि प्रमत्त्वमते दोषा
नेहेनुलोपगमात्। ननु तादृप्येण प्रतीतौ प्रतीयमानस्य धर्मिणः। स्वरूपभेदे प्रतीते कथमभेदानुप — तवेन दोषमाहात्म्यादिति गू
ढाणान्वाभेदे नारोप्यतो किं तु तादात्म्यमिति। वाच्यं। नहि संसर्गाभावो पेस्यात्त्रादात्म्यस्यधर्मिणि निषेधादिति॥ अपरे तु भेदोऽस्याप
पिप्यामः। अयं च स्यावाच्यतां वक्ष्यामः। ननु लेखधीकाले वध्यन्वयोपि नैकी दृश्योभेदं चंद्राव वेजिग्व हा ॥ अनुयामि निससव
भेदोऽस्तु अवधौल नुयोगि प्रतियोगिक इति विशेषः। ननु किंभेदाविशिष्टे किं भेदक्षत्रिः। न जानीमः। वस्तुनो यावत्तत्वसम्भो

न्याभावे वैधर्म्यसंदेहे वस्तुः अन्योन्याभावस्य जातिरूपवैधर्म्यसवाधत्वं गासवत्तत्रान्वयात्। अत्र लक्षणाय यत्ने भ्रमत्रास्थितेः
स्वरूपभेदस्य धर्मेणावच्छेदस्य न अभेदात्। कथं तर्हि पृथिवी न्यादिना वैधर्म्यग्रहाभावात् स्वरूपभेदः पृथिव्यादेरनुदीयते ध
र्मितानैमित्तसाधनात्। धर्म्यज्ञाने व्याप्त्यसिद्धेरिति चेत्। न। ज्ञातोपन्नेन पिपासोपशमनशक्तेस्तदभिन्नापाच्यनुमितिवदत्रा
प्यनुमितिसंभवात्। तत्रापि कथमनुमितिः उपाधिभेदस्यानुमेयत्वात्। ज्ञायमानेन जात्यापि पिपासोपशमनकारणतावच्छेदक
रूपत्वेन तद्रूपतोपमनुमीयते। यथा तथा पृथिवीत्वेन जात्या पृथिव्यास्वभावादिलक्षणशरीरमनुमीयते। ननु पृथिवीत्वस्व
रूपभेदयोः सामानाधिकरण्याभावात्। कथं व्याप्तिः। निरूपविसंवंधघटादिस्यपेहि। तथा हि चतुर्दशी नहि व्याप्तिः यो धूमवान् सो
ऽग्निमानिति पक्षधर्मत्तत्राग्निरिति। यो धूमवान् तत्राग्निरिति पक्षधूमः सोऽग्निमानिति। इदं वकारिकंठनो द्वारेण यंवितमतस्त
चानुसंधेयं। ननु स्वरूपनिरवच्छिन्नभेदः समाधिः स्वरूपमन्यनिरूप्यभेदानिरूप्यत्वं कथं स्वरूपभेदोऽस्त्विति चेन्न दृश्यं। यथा घ
टस्य घटत्वेन निरूप्यमानस्य न सजातीयोगितानवाः न्यनिरूप्यता। घटाभावाभावत्वेनुप्रतीतमानस्याभयस्यापि तथा। स्वरूपत्वे

ख॰दृ॰ नप्रतीयमानस्य माभूदेरत्वेन प्रतीयमानस्यावच्छिन्नत्वाभावान्निरूपितत्वस्यादेव न तु गाभावस्य स्वरूपनिषेधत्वात् । स अप्रतियोगि
९८ कत्वभेदत्वात् । सावधिकेतत्याव प्रतियोग्यनुयोगभावो ऽवच्छेदवधिमहाभ्य हृपमप्यभावस्य स्वरूपं तत्याभाव स्यैकस्य विरहं
हृपकपस्य भावोस्तु । एकस्य द्वित्वभाववत्त्वात् । स प्रतियोगिकोस्तु एकस्य द्वित्वभाववत्त्वासंभवादिति चेत् न भेदस्यावच्छेदकावच्छिन्नद्वाप
प्रमाणाभावात् । घटो घटपटद्वयादिरित्यादिधियाऽवच्छेदकावधिभावस्यानुल्लेखत्वात् । प्रमाणान्तरस्य च तत्राभावात् । अन्योन्याभावस्तु
भेदोऽन्योन्याभावो वा तत् स प्रतियोगिकोस्तु न प्रतियोग्यनुयोगिभावरूपेण तयोः संबंध ॥ अन्यथा ग्रन्थकृद्विरुद्धात धर्मसमाहारस्य प्रति
यासंबंधत्वायोगात् । तथा हि । प्रतियोगित्वमभावविरहात्मत्वं स प्रतियोगिमात्रधर्म ॥ अनुयोगित्वं तन्निषेधत्वं । तद्रूपमद
त्वं सवनिषेधमात्रधर्मः ॥ एतेन कार्यकारणभावत्रिपाकभावत्वाप्यत्वापकाभावव्याप्यव्यापकाभाववध्यवधिवत्वाव
प्रभेदत योप्यधिकाविनिरस्तविदितव्याः ॥ तंरूपसंकेपघटः ॥ घटः ॥ घटोने भादि प्रतीतेस्वरूपधर्मेतुनस प्रतियोगिकेसावधि राम॰
कास्तु नात्र केरपि अन्य भावोपि न स्वावधिकः अभाववुद्धौ तववधे रस्फुरणाव अन्तराभावधीकारणीभूतयामपि वुद्धावधे ९८

भोनभिन्नत्वपर्याप्तं। घट१पटेनेति बुद्धेरव्यवहितत्वात्परत्ववैरभावात्। नन्वेवं लाघवात्मभेदत्वेन। ज्ञानेऽवच्छिन्नज्ञानानुरूपा। घटाभा
वाभावत्वेन घटज्ञाने घटाभावज्ञानापेक्षावत्तत्त्रमुकादमुको। भिन्नत्वरत्नादिकं यत्र स्वादि सत्त्वाद्वि घट१पटेनेति प्रयोगे
घटो पटं भिन्नः प्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वमनुभूयते। तत्राभावेन जोपैकदेशप्रतियोगितयापच्छिन्नापतोरति न वभेदेषु भेदाका
पनुगते मत्तेभेदत्वेन तत्र विलक्षणाधीमान्निकाभेदवतिपरस्परान्योन्याभाववत्तितावच्छेदकामागिकेनास्माकेपत्वात्। नव
विजातीयस्तत्र पर्यासेकभेदत्वमप्युक्तं भेदव्यवहारविरोधि -तस्यापाधिविषिसंभवात्स्व घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितया
प्रतीयते। तत्र१ सामान्यं भिन्नं तेति नान्योन्याभावपादेन चानुगते भेद---- वहार१कथं अनुगते पालीकथमादिय
प्यार्थंगतावच्छिन्नमितं१ सपक्षे यत्र द्वित्वाप्यत्वेनभासते नालोकादिनाममनु॥------ दितत्वभेदापभेदित्वेनभा
सिताभेदोप्यनुगतास्येति नन्वभेद१कुत्रचित्तेनैपत्र भ्रमीपतेपत्र चत्रैतेकुत्रतादिप्रथमव्यक्तौपत्रैहविप्रमितोऽस्मनु
रपर्याटेनोक्तिप्रमा। त्रि१ सरद्वावत्तएकत्वम१भेदोभिन्नोवत्तेतेऽभिन्नेवा। नोत्पाविरोधात्। अघोषितेनैवभेदापभिन्नेवे

खं॰टी॰

९९

दीतरेणाया। अप्याद्यस्यात्मात्मयायाएकस्य क्रमिकक्रमित्वासंभवाद्यनन्तस्येकरूपत्व — एकस्मिन्नेव घटस्मिन्शरीरे यावदेप्रविश्य पुनः
प्रविशतीति संभवति तर्हि तस्यैव प्रवेशसंभवात्। नन्वेवं नवरपार — — — — भिन्नाद्दुचेद भिन्नाद्वान्यत्रा घटकल्पस
मतद्विन्नाभतादप्यभिन्नोभविष्यतीति भिदा एतस्मिन्नभिन्नो भतलेनत्वागादपंतद्भिन्नत्वेन स्तात व्यभिति वा अत्रेष्टः अ
त्रनाद्यत्वभयुयोरयीतिभेदयोरन्यो न्याभाववत्वेन तुल्यस्थितत्वात्मिकत्वापीगात्। नापरोन्यो न्यमपात्। नोन्यावाधा
तानत्वभिन्नादुदोभवतीति किंच भेदस्य प्रतियोग — नःस्वाभ्रपतःस्वधर्मेत न्वभिहतेनवान्याघेवहुमुस्ती॰ नव
स्यास्यासेसतेघवलीपवेतिद्भेदावान्तोपीति। प — — भंदप्रतिभासमानेनापद्वेनुशक्यमतस्तथाप्युक्तरूपणागया
यस्तनपापन्नानिभेदमप्यपेप॰ अन्योन्यतेभेदोभि — — — नाभिन्नेवाइति द्वत॰ एकलधर्मेधर्मिभाचरवंउन
भ्याभिप्रपतः किंगम्यिगोन्नमुत्वमवि गोलभिति धर्मकीर्ति — स्वकजनकापपेक्संवरमारास्तनवश्रन्याभिसंविष्ठतथा राम
हि। नहिस्वरूपवतिस्वरूपंवर्तते। नापि स्वरूपेस्वरूपंवर्तते आत्मा — — — नापिनीरूपेरूपंवर्तते। विरोधात्। किंतु स्वरूपवानिसत्र ९९

योविशेषस्तत्राविशेषतत्त्वेन इति कात्यापिकपंक्ताके प – रोप्य ४ पस्यलितुत्त्रयवृत्ति व्याद्धलोनां स्वेवद्धपश्च ४ एवंवभे
देधर्मिणोर्निविशते नापि भिन्नेनापि संदेहेन – – – – – प्राकृसत्वमस्मीकी दृश ४ नास्मेवेति क्रमः पे दे वहि धर्मील ब्धात्मकस्त
देवतत्र जातिरूपे वे धर्म्ये नाभावे – – – – – ज्ञात ४ तं तं घ श्चेति मृदुपगमात् अन्योन्याभावस्वरूपभेदाद्वपित दैवन भे
सतदानीमन्यतदात्मा सौ – पश्चान्वतदन्यदिति संभवतीति। भिन्नभावप्रतियोगिकोन्योन्याभावलक्षणाभेद इतिसतत्व
तं तु भेद प्रतियोगिकिन्त्वे शाचार्यदोस्मते संभे अनुभूयमाने पयोग्यानुपलब्ध्यासंभे ४ पिशावोनभवतीति अन्योन्याभाव
प्रतितंयोगिन ४ स्वाश्रया ४ – – धर्मत ४ भिघत इत्यत्रानुत्तपावर्तितत्वं। नवानवस्था। तत्र मयापास्वरूपभेदस्येवोप
गमात्। ननु स्वरूपभेदो – – – चेति अभेदेऽधर्मधर्मिभावाभावात् नहि स्वस्य वत्तहानेनैव भवतीति चेन्न तत्त्वं। तादृप्येणाप्र
तीयमानात्वे ४ तिप्रतीयमानत्वं। यत्तधर्मिण ४ तदेव तस्मिन्नप्यस्मादिलक्षणो व्यवहारप्रत्ययप्रतीतिर्नाहि संभवतित्वेवहो
दुणाप्रतीयमाणोपि धर्मी न व्यवहियते नापि च संभवति। अस्मत्तदात्मतया अप्रतीयमानो ४ न्यतदात्मतयैव व्यवहार्य

सं.दि.
९०
१००

घटोत्सत्त्वाद् दृष्टेन प्रतीतेर्व्यभिचारात्॥ प्रतीतिभेदं विनानिहितलक्षणानपेक्षधर्मनिराकरणबद्धारयतीतिसम्बन्धमोनादृश्यपातु ध्या आ
लिंगमान॥ सासिन्निनरविलक्षणाश्रवहरिजत्वपत्वभेदकापेकारितभाभिदरत्त्वच्युते। आंतएवकर्मेन्द्रियत्वस्वरूप
करणत्वनुसत्ताद्वेधम्मो। इषत् वस्तुस्वान्योन्याभावं भेदं वदन्मानो याथ्याया आहुः अन्यायप्रत्यात्मकोपलम्भिति॥ जैमि
निसत्त्वस्वरसेना आनानापेक्षोनेरस्तेलाघवभावापेक्षास्यैव प्रकालेन स्पष्टव्युत्पत्तिमात्रे प्रदर्शोभिपरत्वात् परमारस्य
दृष्टपापन्नकानापाधिमतितस्यैव नानापेक्षोजाभावापेक्षीनिपतत्वाद् यरहृद्यप्रतीते॥ वैधर्म्येरिचरत्यान्योन्याभावाद्
भ्यादिश्रुतिसूत्रपाभिति किंववेदीतिकोऽपमहत्त्वानपिभेदात् दुष्यमानाधर्मेकोन्ने नेकीत्ने नाकिंगादिगोत्वाभित्या
दिनाभ्यामितीतलकरणाभेदान् क्षवस्यापापेयुमशक्रुवान् अभिर्वेवनतानरगेरभेविन्नपस्तुतंशाते नैपापिकास्तुन
केकीतारसंवारश्रुरीणाशक्तिप्रत्यक्षिप्रगीणास्याक्रमणामक्र्याक्षितिमादिभ्रंशांशितित्वेस्मृतिसत्ताघपानिषसाविरुद्ध
पचनश्चीन्तुरमनपसकलनिरुद्धेत्यमापि शाम्भिन्नतमेकरतलानलकरनकपचस्यंतः कौर्त्तिप्रभृतिव्याहृतोमत्तगवद्

एम.
९०
१००

संवरणसमर्थमुच्चांतकुड्येतो अत एवान्यत्र टीकाकृता यत्कंचनाहेमगासंतीति शालपोनोप्यन्येभिन्नवः प्रवर्तंतीति स्थाल्योदनाविष्टो
पतरति न च वानिष्टविरोजनेन स्वेष्टरक्षणापत्तितेषांभावतुन्नोपुनरस्थलमेतितिचित्तरेणोतिनन्वेकधर्म्मसमावेशादूत्तिवेष
मेलसरणासुत्वं नदपुत्वं प्रमेयगणालप्रमेयत्वयोरेकधर्मेसिमाविष्टयोरपिपरस्परवैधर्म्यरूपत्वात्प्रमाकरणत्वहि
प्रमात्वप्रमाविषयत्वेवप्रमेयत्वमिति अप्येवमप्येतामुपाधीभिन्नाद्वविसकं भवतीति ननुविरुद्धौ एकधर्मिसमावेशात्त्वा
अन्यथा घटत्वकंबुग्रीवावत्वेऽपिपरस्पराविरुद्धेकिन्नास्ती॥तस्मात्कार्यिदेवैकेयप्यरूपरमात्वभेदोपप्याकारकत्वेव्याप्यर
वत्वरणत्वंचोतेकानिविहितद्वैधपिभेद यथागन्धवत्तायपृथिवीत्वादीनांसमसमावेशएवतौ॥कचित्तुसमावेशोव्याप्यस्थरच
व्यापकधर्म्मौ॥विषिधतस्यानाधिष्ठितत्वमिथेदकत्वेनततोवैधर्म्यरूपत्वंयथायदृथिवीत्वस्मद्रव्यत्वधट्वाघटत्वित्वेनतेमिर
कतयानमंत्वंनपेहप्रमेयत्वात्कोतहोत्वाभासाघटत्वित्नयाप्रमाणात्वमस्तहेत्वाभासादिभ्योवैधर्म्येयमेयत्वेतुनस्यात्
केवलान्वयित्वेनसर्वोपलादिति घटपटत्वादितुपरस्परवैधर्म्यमितिसुप्रसिद्धमेवेति॥एवंवाथितामेदस्याद्वीद्वारयेका

रणोकेसतोपिभेदेसिद्धेः ननुकिमिदंकारणत्वंनतावत्कुसलविरछेत्लस्यापिकारणत्वापत्तेः नमुस्तांगस्याव्यवधायकव्यापारेणव्या
पारीनव्यपधीयतरतिचेतनव्यापारानिरुक्तेः १ तज्जन्यत्वेसतितज्जन्यजनकत्वव्यापाररतिचेत् नाकुंभकारस्यापिस्वपितृव्यापारत्वा
पत्तेः तज्जन्याकुंभत्वावच्छेतज्जन्यानभवतीतिचेन्न स्वर्गेपियागध्वंसस्यापितज्जन्यजनकत्वाविरोधात् व्यवहितत्वेपिकार्येकारणभावेग
तीतेतान्निरुक्तिहेतायपत्रमध्यमश्रान्तिप्पतेनत्वसव्यापासेरोपुष्यायागस्वर्गयोः यत्रनुतत्पातत्रप्रमस्पमध्यमेः न्यप्यासिद्धेःपे
ष्याकुंभकारपितुःकुंभकारेणेतिचेन्न नत्वेन्नक्वसिद्धरूपेवान्तिलंतनीहिस्यायातिष्यवाभ्यक्तितवीनमवीजत्वंअंकुरंकारकारणंनस्या
तत्तदंकुरएवंवान्तेत्वाभावात् अनन्यथासिद्धपूर्वनियतत्त्वएवकारित्वेनतीयत्वतरितिचेन्न कारणंनस्यात्तत्तदंकुरेहेरासभोप्यंकुर
कारणंनस्यात् दृष्टत्वेनतस्यापिवीजसजातीयत्वात् येनरूपेणेणांकुरवत्त्वाविष्पतेनरूपेणसाजात्यंविवक्षितमितिचेन्न ना
स्वर्गेयागध्वंसस्यापितज्जन्यजनकत्वाविरोधात् व्यपाहितत्वेपिःकार्येकारणभावग्रहोतेतोन्वितवीनयपत्रमध्यमश्राद्विप्प
तेनत्वसव्यापारोपयागस्वर्गयोः यत्रनतत्पातत्वप्रपममध्यमेः न्यपासिद्धिपेष्याकुंभकारपितुःकुंभकारेणतिचेन्न नत्वं

नन्यथासिद्धनिरूपकत्वेव वह्नित्वं तद्भिन्नत्वं तथा च भावत्वेन विनष्टबीजमङ्कुरकारणं न स्यात् दिङ्कुरस्यैव वह्नित्वाभावात् अन्यथासिद्धिपि
पनयरूपवजातीयत्वं तद्भिन्नत्वे तत्राङ्कुरासम्भोप्यङ्कुरकारणं न स्यात् दृष्टत्वेन तस्यापि बीजसजातीयत्वात् येनं रूपेणाङ्कुरत्वावच्छिन्ने तेने भ
पेणासाजात्यमिष्यापि गमितिचेन्नव कारणतावच्छेदकरूपेणस्य जात्येकारणत्वविरहापामातान्म्यपापत्त्वपतहिं बीजत्वमापि न तथा
नत्वङ्कुरत्वावीजत्वेनावच्छिन्ने भविष्यतावभेदे बीजेऽङ्कुरासंवधिनिगमनत्वात् अङ्कुरतायेन रूपेणावच्छेदकेन रूपेणासाध्यत्वे विवो
हितमिति चेन्नाकारणत्वं छेदकरूपेण साजात्यकारणत्वविरहापादानान्यवलापत्तेः अन्यथासिद्धित्वान्यथासिद्धिविरहः साव
हृत्वेनोनिरवेऽने तन्त्रा अभेन्यथासिद्धत्वनान्निपतत्त्वेपत्तित्वेनिकार्यापादिनं कारणाशरीरनऽज्ञातीयेन देवबीजलाघवच्छिन्नेष्व
नंतरं वेति अन्यथासिद्धमापि दण्डस्यादिकं ह्यदिष्वन्धेसमपोनेपमतोऽन्यत्वेवोतिनद्धारणापान्यथासिद्धवेति अन्यथासिद्धिस्त्वे
धापेन सहैव पूर्वस्यान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तेन स्मृतेन सा यथा घटं प्रति दण्डेन दण्डरूपस्य घागाभवेपोस्त्वेषं तत्र हि यागस्यपर्वेव
त्रैलेवगतेन च पर्वेस्तत्र थालमषगम्यतो नत्ववगम्यमानो सवं दण्डेन दण्डत्वम न्यथासिद्धं तस्यान्वयव्यतिरेकौ दण्डेनैव सहगृह्येते।

वे.दृ.
१०२

तथा च स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकयोः कारणतावीजस्याभावात् न दंडत्वस्य हेतुत्वं वा दंडस्य कारणोऽद्रूनरूपस्य लघुविषयेऽनुगततया
ऽप्यसावच्छेदकमपि सत् स्वांतंत्र्यान्वयव्यतिरेकित्वात् घटादिप्रसंगः प्रतिकारणमवैलक्षण्यस्यं पत्याच्चन्यं प्रति एवं कारित्व
ज्ञानस्यैव यत्प्रतियस्य यच्च्यवान्ते सेज्ञायते यथा शब्दं प्रति एवं वर्त्तित्वे ज्ञाते स एव घटादिकं प्रति सोकाशस्यत्वा एवं ज्ञायते इ
ति शब्देन घटादिकं प्रति व्योमान्यथासिद्धे। धाम्मि या शब्द एकमानेन शब्दकारणतायैव तत्सिद्धौ व्योम्नस्तदन्यकारणत्वक
ल्पनापामानाभावात् अत एव पुत्रं प्रति एवं कर्त्तित्वे ज्ञाते पितुः स्तज्जन्यघटादिकं प्रति परत्वे ज्ञायते इति पुत्रस्य कार्ये पिता
न्यथासिद्धेः कारणतावारणकस्य स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकस्याभावात् दंडसंयोगव्यापारतयोपस्तुतेनैतायेपि युगपद्देवायत्वेमावित्व
यहात् दंडसंयोगेपि संतोष्याप्तता स्यत्वं भावित्वम्लहान्त्वा हेतुरूपवत्वं न्यथासिद्धिः नव यागस्यापि स्वर्गं प्रति परत्ववर्त्तित्वे ज्ञाते
रवायत्वेन तं वक्ता यतदेतत्परं प्रति योग्योप्यन्यथासिद्धौ स्थितिताव्यं कर्त्तृत्वेन रूपलोपि स्वर्ग एवं कांपातापादिकापापूर्वमतीनस्वर्गे राम.
साधनतानुपपत्तेपसत्वात् तथा च यद्व्यवहितपोषणादिना कापकारणभावेऽग्रहोतेतन्निर्वाहाय मध्यमाकल्पते तत्रना १०२

न्यसिद्धिंगंधोत्पत्तिदशायामस्यामध्यमंप्रत्यक्कारणतेन ह्यावरणंप्रतिकारणतत्वंनिर्दिष्टेतितत्र यावात्वाद्वितीयप्रतिपत्तपर्वेविशिष्टेनसवकार्ये
धर्मवेतन्मत्मतेहं त्वंयथागंधवत्तिगंधोनुव्यादास्तन् गंधंप्रतिगंधप्रागाभावस्याप्यवेवहिं नैत्रैलकल्पनातत्तस्व पाकजस्य लेपिगं
धोत्पसमयेवेरसादिप्रागभावानोत्रप्रकारणमपिगंधेप्रतिकारणत्वंकल्प्यते गौरवादिं सम्यपासिद्धेः एवंवसधेत्रकारणता प्राद्
काभावोमलमन्यथासि—रितिद्वृत्वं एतावदन्यथासिद्धिरिहितं सत्वप्रत्यंधवंत्तिभवतितत्कारणं तत्रप्रागभावावच्छिन्न
त्तुसमयः पत्त्वेपराषुः तत्रप्रतियोग्युत्पन्नानतिरिक्तकालीनावधिकपादस्तरस्याभ्युपसमानकालीनः कदाचिक्तो ऽभावः
प्रागभावः जन्यगुणाकर्मणोरपेप्रागभावः संभवतिमवत्प्रतियोग्येवावधिकपरत्वाश्रयसमानकालः तन्प्रतियोगिनाप्रम
तैलेनपलोपाधिन्वासमवानन्यतः प्रतियोगिवताहिंद्धवततत्कालीनत्वयमपिद्दृश्यमवाति तत्रगुणकर्मणः प्रतियोगि
सित्रमन्यत्वत्त्वप्रतियोगिवस्यापेएताद्दृशंप्रतियोग्युत्पन्नकालीनमापितसधिकपरत्वाश्रयस्यवनसमानकालीनोभवति
त्वगादिप्रागभावस्तस्यत्वणपटस्याप्रागेवक्सबाहतो ऽन्यतेनिरावंवबप्रतियोग्युत्पत्तिद्वगुणोत्पत्तिकरणपोंविवलिजस्यकाव

र॰टू॰ एवाधेयस्य घटाभावादेर्निरपेक्षोऽन्वयो माः शेषस्तु संयोगाभाव तमतरावसमान कालोत्पत्तिकावधिकपरत्वाश्रयो यत्र प्रतियोगि
१०३ ध्वंसानंतरमप्यनुवर्त्तनेतत्र तद्ध्वंसस्यापि प्रतियोगि समान कालावधिकपरत्वाश्रयसमान कालत्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरतो
यावदिति परत्वाश्रयाविशेषणं ध्वंसस्तु नैवं परत्वेनैवेस्प्रतियोगिपरैरसमानकालीनत्वात् अत्र यावदिति योदि
परत्वाविशेषणांतरा॰ संभवः नहि यावदुत्पत्तितदवधिकानि परत्वानि कारणाल्लकत्वाश्रयः संभवति अथाश्रयाविशे
षणावदान्वयः परत्वपदेन व्यवधानाद्विति यद्यापि तथापि परत्वानेतरं यावत् यदयन्नोपमितिसंप्रदायः योक्ता
वाधेकापवस्य यः परत्वाश्रयः परत्वस्य तदवधिकत्वेन तदाश्रयस्यापि तदवधिकोपचारादिति केचित् नवांसशाद्
स्यक्षणिकतया भग्नेऽस्य गन्धादिणिकतया तद्व्यतिरिक्तकालीनस्याप्रसिद्ध्यात्प्रागभावाव्याप्तिरिति चाद्यं तस्या
पिकालनाशूपलेन क्षणिकत्वानभ्युपगमात् वस्तुतस्तु द्वित्वक्षणावच्छापकमपि यत्र प्रतियोग्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकंभ राम॰
वत्येव यावदेहवेद्वित्वावच्छिन्नयमेन तद्व्याप्तिः किंतु स्वंडमलयकालीनयरमाणुपरिस्पंदानां प्रागभावव्याप्तिविरह १०३

दीपनाशितत्त्वाभावावच्छिन्नपारत्वाद्यवाधिभक्तमत्रिमस्तीति किंतु गवानाधारसमवायानाधारो ऽभावः प्रागभावः ध्वंसस्याधिक
रणानाधिकरणानाधिकरणकामवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् एतत्तु घटवत्तु इत्यस्य समर्थदिति सपदेनद्वारीकृतत्वात्
किंतु शब्दध्वंसः शब्दप्रागभावरहितवृत्तिः ध्वंसत्वात् घटध्वंसवदिति तत्र समाने ननु ध्वंससमयप्रागभावविशिष्टस्याप्य
प्रागभावोपलक्षितो वा नाद्यः तद्विशिष्टस्य तद्वत्त्वो प्रागभावस्य ध्वंसवृत्तित्वाभावात्कारणत्वापत्तेः नापरः वद्ध्वंससमये
ध्वंससमयस्यापि वृत्तावस्य कारणत्वापत्तेः ध्वंसप्रतियोगिनोकारणत्वापत्तेश्च नाहि ध्वंसस्य प्रागभावः संभवति प्रतियोग्ये
वतस्य प्रागभावरूपत्वेन नाकलितस्य जन्यभावस्याजन्याभावत्वानात्म्याभावादित्यभिप्रेत्य सहकारिविरहप्रयुक्त कार्याभाव
वत्त्वं तत्त्वमित्याहुः शिलासकलेनतु नतथा तस्यांकुरानुपधाने शिलात्वस्यैव प्रयोजकत्वादेवेव सहकारिविरहव्याप्य कार्ये
प्रागभाववत्त्वं तत्त्वमित्याहुः शिलाशकलेनतु नतथा तस्यांकुरानुपधाने शिलात्वस्यैव प्रयोजकत्वादेवेव सहकारिविरहव्याप्य
कार्यप्रागभाववत्त्वं तत्त्वमितिचेन्न नानिमित्तसमवायिकारणव्याप्तेः ॰ तत्र कार्यप्रागभावोस्तीति तु ब्रूते कारणे वीजादेका

त॰चि॰ येनदभावेनावच्छिद्येत तत्र बीजस्यांकुरासंबंधः केवलेनावच्छिद्यते न च जातिविशेषसहकारिसहितात्तत्सत्वांकुरोत्पा
१०४ दाच्छिलायांतु शिलात्वेनैवाशिलायामंकुरासंबंधाव्यभिचारात् एवं चान्यासमवधानावच्छिन्नाकार्यासंबंधिकलं
कमकारणं न च भावस्थितविनस्ववीजत्वव्याप्तिः तस्यापि सत्वदशायामंकुरासंबंधस्यान्यासंबंधिनिवावच्छेदनात् तद्वेव
ति वीजं सत्वदशायामपि सहकारिभिः संपन्नस्येतत्त्वांकुरमजनिष्यदेवेति न वा समवाय्यादीनां कार्यसंबंधे नानियतान्यमव्या
मिश्याजानिकथमवच्छिन्नकार्यासंबंधस्य विरहकारणतामस्य वा समवाय्यादावपि मलादिनिकारणतालांतराव
च्छिन्नप्रागुक्तसत्वविशेषस्यैव सदृशस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां निर्धारितत्वान्न्यपेनत्वा तत्तत्सत्वाकारस्याकथ्यात्वा तथाहि
कारणतावच्छेदकावशेषता न गत्वे नोकिं तु घटादिकार्यौलिविशेषिताविशेषान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तीनसंभवेन साचे
न पर्यंकालत्वाद्यवच्छिन्नविशेषणीभूतकार्यविरहात कार्यसत्वकालेवतत्प्रागभावं घटितत्वासामग्रीविरहात्त्वकार्यजनविशे
षितकारणतावमस्तीति न कारणापि घटकारणतावमस्तीति न कदापि घटकारणतामध्यक्षास्यात् किं पुनः संस्कारोपनीत राम॰ १०४

कारणत्वमात्रस्य कार्यकालेऽप्रसङ्गेऽकारणविशिष्टकारणता। वैशिष्ट्यं कार्यग्रह इति चेन्न कार्यविशेषेण तस्य कारणत्वस्यपर्यवसाने
कार्यालेलेनात्मनपाग्रहणाभावेन सत्कारणाभावात् अनुमानेन तत्प्रवृत्तेप्यनुमानेतरेणातत्ग्रहेः नत्वग्रहे स्यापत्ते
।नवेवं कारणत्वाग्रहेऽनवापि प्रवृत्तिनिवृत्तीन स्यातामिति वाच्यं। प्रमानितित्वनवाभिनो होषास्य शक्तिकार्यस्य कार्यविकलान्य
यानुपपत्त्या तदुपहेर कारणत्वग्रहहरादिवेत्तानरूपगवित् कार्यत्वस्तुकार्यप्रथमत्वेः नकारणत्वस्यैव कारणाश्रमत्वेऽनतिप्रसक्ते
याधिकरणेऽपेक्षारूपापायगतानेचाप्यानगपत्तौ वैयाधिकरण्येनाप्रगमकत्वे अतस्य वदेवरत्नाभावोऽग्रहानिष्ठत्वज्ञि देवजनेवाह्निस
त्वकल्पप्रति। अनन्यथानुमानादैसौलिघते अपवस्त्वनिलातू। नचाग्रहत्वस्वभावप्रतियोगिसाध्ये पक्षे देवहन्तावरत्वास नि
हेतौ हेतौ हिशेष्यकमप्रसक्तिनी प्रलिङ्गपरामर्शासंभवात्तत्याप्ययप्रापाद्योपपादकमोरसेवधे।तिप्रसंगानां सर्वेषेवतत्समवधस्या
पि समवधानेरेचानवस्थान्नानोपपाद्योपपादकत्वात्तनिकिवचार्यवत्कारणस्यापि यागहानिक्रलेनकारणत्वेन। नन्वस्या
कारणत्वेवपर्वस्याधिविधुरत्वेननाप्रावधोका।पेस्यापिपवेग्वाधिविधुविधुरत्वस्याहिति। अपेचास्तुपनाकिंतत् कारणत्वं तदा

खं.द.

१०५

पेत्वस्य ऊपदितत्वस्यावेषयप्रसङ्गेनस्यकारणत्वेवाव्यंतथाचात्मपाकारणत्वपरत्वेवीजेत्याकारणतानवविषपाविशाषेत्तस्यका
त्विकषमात्रस्यसारुद्धीकारणत्वमानिप्रसङ्गात्‌दृष्टिपस्यप्युपेवदेवकारणस्यतापत्तेश्च अपिवक्कारणत्वफारणत्वसदेहोछे
रकंकिंचित्त्वरुपंवाव्यअन्यपाव्वहुच्छेदेनस्यानातत्पश्चवनदेवकारणत्वस्याने ऽभिषिध्यतीलाद्रवादावस्पकत्वाधकिंचकारण
त्वेहृदंदृपंद्रिस्वत्वऽवधमेनदापावन्त्तलेकरोतीतिधीस्यात। आरीन्नुवत्वेवकापीपधानात्।प्राकृतहीनेस्पान्नाकिंचकारणत्वं
सुघटितिनिरुपितप्राकपत्वमितिकारणत्वाक्किंभेदानाकपेव्याक्किलेहा। द्वित्वमितसनुगतधीव्यवहारौनस्यातां किंतेसभेवाप्यसम
वापिनिमित्तानिकारणानिवक्तुंशिशपयोसाभ्यौदृष्टतदाकापहेतुंपस्यातांपघटकेवलदावक्तुंऽसंवंघेशिपात्मकास्यव
स्यदृतिरवउक्तं। अत्रोच्यवस्तुइतिरवउक्तं। अत्रनेवंफारणत्ववृत्तिपतप्राक्सत्वानत्रवसस्कारोपास्थितोवृयोविशेष
णीभवति। एवंवृत्तस्यहेतुकार्येसंस्कारोपस्थितौहेतुंकारणत्वंतुसामान्यनिर्पतप्राकूसत्वमात्रमेवन्वपपन्नविरेकाभ्यां राम.
कपकारणत्वगहः। ननुलिंगीभूपतौततग्रहपत्वनवान्वपव्यतिरेकप्रसङ्गेनसङ्गेनतत् दंग्यहंऽक्षिन्नाविषपत्वाता १०५

नापितज्जन्यसंस्कारेणाविषयत्वे ज्ञानतद्ध्वंसयोरन्यव्यतिरेकोऽलंवनहरिद्रिवलंनुनिपन्नप्राक्सत्वसंबन्धमतो ना
नयोःसहकारेणविषयभेदान्मदेउस्पष्टकारणालयहेनैवतत्रहृपोरपिसंस्कारेरुद्धिपयोर्वेपिंलालमवनलादितिमेवत्र
न्वयव्यतिरेकयादृकेदिप्रमन्यमतद्ध्वंसमतंकार्यकारणोत्र।पीवेषपीकरोतिकारणताग्राहकामीडिपपापितन्तेसेवधर्मेवे
निलवत्स्वेदानयोःसहकारितासमानावेषयालोप्रत्यपादी।तीनवृपद्योभोविलमपिइवेवपर्ववकलसेवघिलत्संपृवततलान्तनचप
वंकालेसवधीभावाजन्यालस्याकारणत्वापात्तिप्रपराव्दउपहेकालसवधरसम्पुपर्वकालेपिसवधस्यासपानिद्धुलान्।
एतेनप्रागभावस्यापिहेतुत्वेस्यापितीकापेप्रागभावोपलक्षितसमयसवधस्यकार्यप्रागभावेपिसत्वात्।नवैवद्धस
प्रतिकारणताभावस्यात्तस्यप्रागभावाभावादितिवाच्यं।प्रतियोगितत्प्रागालागन्यतरणवाछेन्नसमयस्यैवेहपर्वेसम
पयउपपत्वात्।मचैवपर्यपदस्यनानार्थतापातेः।स्त्रगस्यातस्यापासत्वान्ननुकार्योपास्थितततोमग्राप्तिनवा।आधे
एलत्त्वमपितदुत्तरहृणोपुनरदृदेलघेन।चेत्वेतुसात्रेहृणोत्पघेनातनकालसामग्रीविरहात्।पर्वहृणास्येवसामग्री

त०दू०
१०६

क्षणवद्दित्व त्वेगोत्तरस्थं कार्यमेवन्नोपानिस्वभावाद्दिति चेत्। न हि क्षेवरितत्कारणक्षणमप्यजेयेदावशेषादिति मैव प्रास्य प्रागस्यसमापत्ते४ न
घ घातहु क्षणापिहूयदुध्यवुद्धिं प्राप्य जनयेद् श्राप्युवेसृस्यभूयापिसुवबलात्तनुकारणमलेकार्यमन्यकारणमलेकार्याम वृत्तिमिविना
न्वयव्यतिरेकौ किन्तु प्राक्कार्यानुत्पत्तेः कारणपुद्धौ कार्यानुद्धौ श्व बुद्धिद्वयतन्त्र प्रलम्भिरते। अबुद्धिक्रपमनुपलचरंतो तद्दुक्ते
कार्यित्वे। घटमाथीनावृत्ति विज्ञानश्चमञ्जानमथास्तथो४ प्रसक्तानुपलेभाभ्यामेलि४ पवमिरन्वपद्राने। तदत्रद्धं देतु कारणताय
हकत्वेनु कारणत्वमिसस्याकलात्। तत्रापि नियतव्यतिरेकेण कारणताग्रहेऽनियतान्वयव्यतिरेकाभ्यां न तद्ग्रहः पीव कोन क
रणसाधारणादिति नत्वन्यापमत्ते। नियतप्राक्सत्त्वावत्कारणत्वेन तद्देवकरोजीति प्रयोगटस्यादिति चेत्। न। कापीयसत्तुत्व
लव्यापारवत्त्वस्य नकरोतिनाप्रतिपादेनात्। पक्षे तेनादृशव्यापाराभावात्। परन्तु हिद्वयोर्यो पविशेषयो४ कारणत्वदंडत्व
लाभ्यां वा सज्जत्वरत्वेन दंडत्वाभ्यां वा नाघ४ नं हि विशेषयो४ संबंधसामान्याभ्यामपाछेघतेऽति प्रसक्तत्वात्। नापर४ नत्व
न्वयोरन्वयव्यतिरेकौ किन्तु दंडत्वरमोरेवेति मैवी। सा हि सामान्यरूपेणापि विशेषणाचहि मिवाहे समवधीयत्वतेन तु नह

तम०
१०६

स्य सस्य सामान्यमात्रस्यतस्य शक्तिविषयप्रमाणाभावात्। ननु तन्मते निर्विशेषे सामान्ये भवेत्तु सक्रियाणावगाहिनि। कथं जपे विशेषसिद्धिः॥ सा
मग्रीति स्पोषात् सामग्र्यापि शेषेणाहि घ॥ विशेषसिद्धाति। कारणानीनु सामान्याजं ने शक्ति सामग्रीविशेषात्तु विशेष॥ सामग्रीविशे
व्याप्तिपृथांश चानीपदार्थ सामान्येश क्राव पिचाकाविशेषाद्यत्वया विरोधधीः व्याप्य संसापक सामान्यवत्तु सामग्र्येष्यपिपस्वधमेता
सहकारेणापत्तकृत्वे जे साध्यपादिरनसिध्येकारणाणालेनाहि शेषाश्रेस्तते चत्रेधा समवाय्य समवायिनिमित्तजते हत पत्समवेन
कार्यं मुल घुते उत समकारणत्वापथारूपाहोच्चयदि। यास्मिन्साति कार्यं न्वोत्सीतितत्समवायि सामग्र्या यप्रिन्कारणं विघतेनतुणा
कर्माण्पतरस्य समानापि कारणापत्तुदोसेनजयण्याय टेने तुल्ये हृप संयोग टघट न रूपे कापालरूपे भिन्यादिपत्तुनकार्यगवे
करणं नवाकार्यं स्मितेनियामकं किं तु कार्योत्पत्तिनियामकमात्रं निमित्तपामक कारणमिति न च कालस्य पानिकक्तिः कालस्यस्वा
मानजघके पि उपाधिलोदेननाव दूहख्य चक्रारानाचतन्स्वतरूपेणाच्छिन्नः कालः॥ तस्य वर्तमान॥ कालयत्नागत्वा वेनावच्छि
न्नस्वस्य पर्वकालत्तहूमेनाच्छिन्नः॥ कालोलानस्य वर्तमानकालस्य पलकदू साधु॥ तथा वचू॥ लानेस्वोत्पाद्विनीपरः

ख॰द्र॰ १०७

णो ध्वस्ते च न तु पेक्षणे च ध्वस्ते प्रागभावो नास्तीति न स्यात्। स्यात्त्वनुसराच्चयस्य स्यलक्षणोपाधेर्ध्वंसज्ञानवत्त्वस्वरूपोपहितत्वात्। पःका
लोपस्य प्रागभावे नावच्छिन्नप्रसक्तस्य पर्द्धकालः। यत्प्रध्वंसस्य स्य पस्य प्रध्वंसे नावच्छेदत्वे ऽसत्तस्य भविष्यत्कालः एवं च भूत
भविष्यद्वर्तमानत्वानि घटन्ते निरूपकभेदास्त्रित्वलिङ्गानि न च प्रागलावप्रच्छमयोरनिरक्तिगीध्वानाधारसमयानाधराभा
वस्य प्रागभावत्वाजन्यत्वे सति प्रागभावातिरिक्ताभावस्य ध्वंसत्वात्। कोऽपि प्रागभावस्य नाश इति नदुक्तं। तत्रोत्तरे प्रतियोगिप्र
नाशित्वानि चरमध्वंसप्रतियोगित्वे वोपपत्तेरिति रीतिक्तेः प्रमाराणाभावात्। संशयानिष्ठक्तिस्वरुन्मध्यमत्वविरोधेऽष्टास्तका
प्रेविरोधिनाकेकधर्मितानलस्यतन्त्रिष्ठक्रिलात्राप्यकस्मिन्नरवधर्मिप्रातज्ञानानालिपिमानविरोधाभ्यो प्रकारम्यापरके ता
नं संयश्चानेनरूपेण संशयाह कोटुतानविरोधिनानाप्रकारकत्वप्रकारकनन्तु विरोधिना नाप्रकारकं येनत्वापसंश
यस्यादि॥ ननु कोयं विरोधः सहानवस्थाननियमितिवेत् न संयोगतदत्यन्ताभावयोरेकत्रैव वृत्तेरसंदेहवसत्वाता अवच्छेद राम॰ १०८
ले द्राक्षयाराणिवापि न सहलावदर्शितेवेत्वमहोसितयोर्हेपरमाणोहि परमाणावतरसंयोगवत्तदभावमचपे। नचतत्रो

वच्छेद४संभवति तेषः। प्रारवाच्चतत्परमाणोः प्रतीकाभावात् न चाप्यदृष्यावलात् आलोकमंडल४ परमाणौ रूपप्रत्यक्षीदृशेन यः प्रा
च्यं परमाणौ संयोगमवच्छिनत्ति। आस्तीचलादृष्टानस्वालोकरस्मिन्नेव पन्याणोरोगोपनीव्यालंग्रसंवतनस्य पोगालात्रमवच्छे
नत्रीतिनन्वीतोसिन हि परमाणौ ज्यूरभान्वतरस पोगेनानवच्छिन्नः कोपिलगोस्तिनस्य निलीगलात्। अन्यथासन्या गोल
वेनपमाणोरनि परमाण्वन्तरसंयोगेनानवच्छिन्नः कापिलागोस्तिनस्यानिलोगलात्। नवमापिनास्तितस्यस्यपाम्रूपगमात् अ
तसवयपवच पत्रिवरुद्धेस्याभ्यातीतस्माद्रव्यत्वं ताभावयोर्दृष्टागलंस्रानेपारोनेवसमंस्रागलावद्धसंयोः कालंगलेयोः द्वारजदन्यो
न्याभावयोस्तुविरोधएव नास्तिएकास्मन्नेवकपालेएकोद्दौवास्थितोदान्येन नु समसमन्यो न्याभावस्यापियोरोधोनेपनवेदेश्या
त्॥ ॥अपेदानीनेक्षेत्सवनहृदाहनक्षेदिग्रमत्र दलपुरसंभावनापाम्यासेःदृश्यापारकेविपर्यपावपेवात्सितेवातिव्याप्तेः
तपोराजेप्रसंगलात्वस्तुतस्तु पत्रेपराम्पपेतव्या सिरसेनपरानिरपापनक्षेननच्चविपर्यपापपेवासितेपि परानिष्पापप्रलव
सेवातथाहिज्ञानानामाभवेदिन्यचालोकेविरोधोदेश्यते। प्रस्तुतेदेवः स्वपरसिद्धपेप्रवजेतेतस्य परतिपर्य अनुमानेस्वपरड

खं॰टि॰ भजलेनीगीभवतेविपर्पपर्पचेसानोपेक्षाञ्जनएवव्याप्यारोपेणव्यापकप्रसजनतर्केदन्यापिनिरस्तेदृष्टायाद्नेमिप्योविरु
१०८ द्धे॥नव्याप्तेः प्रयोर्जिकवकापेल्लादृहस्जन्यामकुशादिस्यान्हिननरएवकत्वेलन्मभपिस्यादितिसिद्धेनैवव्याप्येनप्रयसंगमसस्य
व्यासेनत्त्रादृष्टजन्पुत्वस्यापभपानुभतलेनव्याप्यानारोपादितिरवरतेतन्त्रानहिसम्भावनातन्धेरतितार्तिकथप्राह॥तत्रेः॥को
टिकःसशराहासेनपाहिहाद्शोकालोकहमवेलशोकस्यवापेप्रापःशातोशेननुहूलःस्यादिति॥सोपंसशयरावउक्ता
वरघवनापिकोटिहूपालंम्बनातु॥नद्वैतसवेस्माद्देपेवसेशया॥द्वित्त्वदतिद्वमासंशपात्नाप्रव्युतोनिरापिवाक्रासवापेवत
नातु॥इत्लापादनोविपेपायापपेवसिजेवाव्यासिरित्यपस्तना॥इत्वापाइनेप्रसंगमात्रस्यसलोपिनाहापोरोपदर्पव्या
प्रसजनभस्ति॥नवाहिक्रितियदिकृतेजान्यास्यात्प्रयोजानिजन्यास्यादितितावदित्तापादनाभवनोपिप्रयोजानिलान्॥नया
पिके॥जगत्तस्यजनतस्यकिंन्वाभेलेनासिध्यति॥तहेवास्यजनतस्यकिंन्वाभेसानंहीप्रसजति॥नयावनात्रप्रयोजस्यव्यापक राम॰
स्याहापीरोपन्नपंप्रसजनमस्ति॥एवविपर्ययवपर्यवसितेपिनातिव्याप्तिरितिपाहि॥पदीप्तरंः कर्त्रीस्याप्यतत्त्वनुपानतत्त्वा १०८

पहिलक्कोवियपेपायपेवसितः रे ग्वरस्यसिद्धेकत्ले त्वाभावानुमाने वा बाधात् तदसिद्धे वा श्रयासिद्धेरवगाहनत्तु रतारातत्ति पर्यपायपवसा
नमिति। अत्र च नास्ति व्याप्तिः यत्र लस्य मन्यते क तेला व्यापकले न व्यापक प्रसजना भारामपेनरवि नायपरमात्राभप्रेत व्या
प्तिवले न यत्र कं तेन त्रवि पर्यपोपर्यवासंतोपि तद्धेवमः त्र ह्वेरवषपरेन तानभेवेदि ति तावत्वा हिकत त्र्यापादने सोगते
न विरोधो देश्प नोक्त लौकस्य तु नात्र च ह्लानं तद्दर्शितेषु एवा हे न विरोधाया दनीत ह्वे ४ किं तु तद्वे मलशौ चेत्स्योगते नोव्यत दा
नन्वहुत्क्रमन्येतापुत्रें अनहित ह्वेमात्रे विरोधा यादनकिंतु तद्वेद्द यशगमिह व्याप्यत्वासिद्धिरिति पत्रु मिथो विरुद्धो ति व्याप्तिः तत्रा
पि हि व्याप्यारोपेण व्यापकप्रसंजनमसौनिरोपपद्यनिसोन स्यात् तत्कञकोन स्यादि स्येकः प्रतिनिसोन स्यात् ग्भावरणा नस्यादित्य
परः तत्र तत्कम्भायें जन्मारवशाग्भायेद्वित्रि परस्परप्रः निवधनानुमितिस्तुल्य जेः करणायोः फलान जकेत्वात् । उपकरणा
भनावपि तद्वरिति मोमि हामो सो। अत्रानिव्याप्तिरितित न्यावदिमि याविरोधेउलपपत्तिलेव्यासिरस्तिअन्यथावस्तु नीवि
हत्यस्यात् पदस्यजन्याभंकुरादिस्यासपो ह्लानं एवक्वजन्येस्यादिति। तद्वे। सिद्धे नैव व्याप्ये न प्रसङ्गो न तु व्याप्यारोपेणास्य

सं॰टी॰ १०८

दृष्टासिद्धावदर्शितानन्त्याश्रयपदृशी स्थापादननामात्रेणोभासदर्शितमनन्तेतु शिंशपित्वमल इति श्रद्धयुगणस्वेताद्दिन्नः। तथाहिमपदि
दाहकतेजोवन्न स्यात्तृणादिविकारिकारिन स्यात्। भवतिच तृणादिविकारिकारितस्मात् दाहकतेजोवान्हिरिति सिद्धं शंकासः।
तहुक्तेऽकाकना। नहि त्रैलोक्यपरिपाकहेतोः सावित्रस्य परं स्मृतिनादपगमलक्ष्मतइति॥ व्या। ग्रेकेनारोपितव्यापक
ताकस्य पदनुमानेन त्रातिव्याप्तिः रत्र दोषः तदापिहि का व्याप्तारोपेण व्यापकनामिति चत्रो ब्रुतोऽख। व्याप्याभावप्रतियोगि
काधारता प्रतियोगिव्याप्यत्रोनातो व्यापकाभाववत्त्राप्रतियोगिकाधारवृत्तिमप्रतियोगिव्यापकज्ञानेन तत्रेष्टात्वात्तत्र व्या
प्तज्ञानाद्व्यापकज्ञानमिस्त्वनुमितात्मतिव्याप्तमतयवेविशेषणीतस्यार्थः व्याप्याभावप्रतियोगिकापात्रोधारतापक्षे
कतस्याहारोः नत्प्रतियोगिपप्राणीनिर्वाहिन्यादितस्य ज्ञानात्तेनो च्छिसिद्धिजाभावस्याव्याप्यस्य ज्ञानादितस्यार्थः एवमपिप्र
न्निर्दिष्टेमोवस्यामेति संशायेसति पलीपटले वमरोपादनुव्यापोत्त्रनुमितावातिव्याप्तिस्तदुक्तरविशेषणं। व्यप्यापो। व्या
पकाभाववत्त्राप्रतियोगिकाकमवत्त्वादि। प्रतियोगिकापात्राधारतानवच्छेदकप्रतियोगिव्यापकनिर्दिष्टत्वादिरुत्तस्य ज्ञानेन राम॰ १०८

नावधारितव्यतिरेकस्य ज्ञानमित्यर्थः तेनापर्वो क्रान्तानुमितावाति व्याप्तिरिति पक्षे अव्यवस्थितमभ्युपगमस्य मानको धुयाधि
कानिष्टसत्त्वप्रतिबन्धानिरुक्तेः । न हुपाधि कल चन स्मिन्सति न्याव । श्यपकं लंप पाश दो पघुनिन्योन स्यात् । कापोन स्यादि
न्याहेरु समालेख्याहृत्त कोशभ्युपगतत्वमभ्युपगत च हृप मानिहस्या पीस्तत्तं क्रमानि सेति । अनिसत्वं वस्तोप कापृता
विरोधिधर्मवत्त्व प्रमाणाविरोधाप्यस्याभ्युपगमविरोधात् । व्याप्यारोपकोरे पकोटे हीनवृत्तवत्ता ये अन्यपा व्याप्यारोप
व्यापकविरहवृद्धोः सम्भातं पररूपारं स्यात् ननु व्याप्यारोपस्य परा जय इति । सवा पंत द्वेः पंवतिधः स्या त्वा क्र या नो न्या
श्रयव क्रफानव स्मेतदन्य वाधिता पंक्स सगवाधात् । नत्र स्वस्य स्वाये रुपा मारोप्या निष प्रमृग स्यात्माक्र यापं ःसवाय
मुखज्जिस्थिति ता मिन रूप द्वरभेदात्रे घा । तपाहि । पटो परिच्छ्र ठजन्य ः स्या हुहेलिन्ग ः स्यात् । न चेतन्न विपर्ययानुमाने हृय
लस्य हेतोरसाधारणात्व पाविपर्यय व सितत्वमस्येति वा च्यम् ॥ विशेषदर्शने हि सा धारणस्यादोषता । संसपस्य स
त्मतिपन्नस्य वा हुस्त वीजस्यानु त्थापनादिति । स्थितोपघपं द्वरपत तद्व रहत्त्रिः स्यात् जहात या पत्नीयेत अनस्पव

वं.ह. प्रमीयत्वं स्वलक्षितत्वेन प्रमानगोचरइति॥ न चात्माश्रयेण न दोषः नहि प्रमेयत्वेन प्रमेयत्वे स्वतोऽनुव्यवहर्तुमपि वेत्तापि जन्मा
११० स्यात् प्रततत्तत्पिप्पिक्तास्यात्। न चेष्टापत्तिः स्वतः प्रेः स्वतः पित्रजन्यत्वनियमे लनवस्थानात्॥ स्वापेक्ष्यापेक्षितत्वनिवे
धेन स्वस्मान्निष्ठप्रसंगोऽन्योन्याश्रयः स्यानात्॥ स्वापेक्ष्यापेक्षितत्वनिवेवेन स्वस्मान्निष्ठप्रसंगोऽन्योन्याश्रयः
न्ययमुत्पस्यालोये वेवहृत्युः न चान्योन्याश्रयस्यात्माश्रयपूर्निमतत्वेनावश्यकत्वात् लाघवाच्चात्माश्रय एव दोष इति वा
च्यम्॥ सान्तान्त्यापेक्षत्वाऽभावात्। परम्परया वन्तं संभवे। आत्माश्रयनिवृत्तिहारर्थं प्रथमोपस्थितस्य स्वतोऽ
हृषकत्वकल्पनात्॥ स्वापेक्ष्यापेक्ष्यापेक्षितत्वनिवेशेनो निष्ठप्रसंगः चक्रकेऽदरमुत्यन्तो दोष एव वत्॥ अत्र त्रिकल
मविवक्षितं च तुः कक्षादेरपि चक्रकत्वात्। तेष्ववहितात्रिकव्यवहारात्। स चापेक्षत्वाभेदे। आपत्तिप्रयोजकी
भूतस्वपरत्वापाद्यापादनभनवस्थाप्यपालानं परि समानकालीनसमानाधिकरणास्वान्तानकारविषयताव्याप्य राम
जातिमत्स्यात्॥ तदानुपद्रवेधं स्यात्॥ सुखवद्वेषं चतदपनुव्यवसीयेत॥ मदनुव्यवसीयेतेत्यपानवस्था स्यात्ः ११०

स्वांशेत्वाभासत्वे प्रामाणिककल्पकत्वोज्ञं। यथा वीजांकुरादिन्यायादित्युत्सर्गो। विनिगमककल्पनालाघवगौरवे प्रतिपद्यते नैव चिसा
नितुनत्की। प्रसंगात्मकत्वात्। तथाहि उत्सर्गस्तु वाधकेकापोद्यो नियमः यथा तस्माद्द्वेषात्मकत्वेन प्रामाण्यबुद्धेः प्र
माणता। अथान्यथा स्वहेतुत्पदोषवलानादयोघत इति। सोयं भयः साहचर्यस्यैतानात्म्यकारत्वं न भवति। कुतः
तर्कः स्यात्। आदिनिगमस्तु सुगमपदद्युपस्थितयोः प्रमाणाभावादन्यतरावधारणाभावः। अत्र च प्रमाणाभावो
दोषो न त्वविनिगमः लाघवगौरवे तु स्वल्पपरिच्छेदकत्वं प्रमाणानां स्वभावो तात्म्यकावपि न भवतः प्रमाणसहकारि
तामात्रेणाद्दपोस्तको व्यपदेशो। अपि प्रिति वदिरचय्यान्तरं विरोधप्रसङ्गे तु नर्दं न भवेतद्व॥ अत्र नो चितं स्वतुल्यो चित्र
स्य प्रमाणिकत्वस्य विरहः प्रमाणाभावान्तर्गतः। न चार्थान्तरमप्यौतरेण परिहरतः कोटिदोषो वा व्योपपद्यते नैव चितंस्त
दोषः स्यात्। तत्र प्रमाणाभावात्तत्प्रभावात्। व्यपारितिवाच्यं॥ अप्रमाप्यौतरेणौवकपायपर्यवसाने दितीमाप्यौतस्यानव
सरभसत्वात्। सचयंतर्को व्याप्तिमाह कोविषयपरिशोधकस्तातपाहि। व्यभिचारसंकानिराससहितं सहचारदर्शनं ता

खं॰हे॰ वत॥ व्याप्तिग्रहप्रकारतानवच्छेदकावच्छिन्नद्वेकोटावनिश्चयमुपनयतानन्तरं संशयनिवर्त्यते। केवलान्वयिन्यपि साधनसमानाधिक
१११ रणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यमनवच्छिन्नेति शंकायां तस्य साध्यत्वपक्षेऽपि व्यापकतागोचरात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वसंबन्धावच्छिन्नव्यापकतागोचरा
पिनच शब्दादिना व्याप्तिग्रहे व्याप्तानेन शंकानुत्पादे न तत्कोभयत्राप्यकारणतादोषाप्रतिरोधिशंकानिरासमात्रेऽस्य
कारणतापगमात्॥ एवं च पुरुषस्य पत्राधीनानुमितावस्वविषयपरिशोधकतापित्वाहि। शंसयान्त्रानाकोस्युपस्थितौ
संशयानुत्पादिरागुपस्थितेनानाकोटिलाजिज्ञासापितत्तोजायतेसचोशतः साध्याभावविषयतया साध्यसिद्धिपरिवधि
नीतत्रनकेंशाकोधंतरे निश्चयपनयतासायनीयते। यथा मन्तुविषसंपर्कान्नवमुन्त्वाभन्तराशसाध्यानिश्चयप्रतिसंधाने
नेसेवपरिशोधितोऽततिषयेतकेरा केवलसाध्यकोटिकजिज्ञासां नर उत्पादितेसमुत्पद्यमानत्वनीया नैगप्रगामशेशोनुमि
तपेक्षभवतोतितर्काभासस्तुरेहापादनं। अत्रगुरवः प्रशोधिमलोविषयपेयापपेवासितोमिथ्योविरोधस्येति एवं थान्त्रा राम॰
त्राघेवितग्निंदंश्चापपपेसन्नयासिद्धिरहतीपेसिद्धसाधनं नतीपेव्याप्यत्वासिद्धिः वनुपंचवः पचमेसन्प्रतिपात्तिकंव १११

तेन॥ व्याप्तिग्रहसन्नाहकारणं तच्छंकावविरुष्टौ कोऽवनिष्ठमुपनयन॥ नो पपतितमिदं साधनत्वमुतत्त्वस्यसकलप्रमाणासहकारित्वेनेत्यापम
न॥ तथाउक्तं॥ विपर्ययापर्यवसाने ह्यस्यावतत्त्वौभासतेच॥ ततएपर्यवसानेत्वनादित्तितत्त्वंकृत्वे व्यनालामेवतत्केस्याति नोभयथाप्यसाधनस्या
धिगतोति मैवं विपर्यये पर्यवसानादिस्खलितत्वात्पर्यवस्यातितथापिदिय पर्यवसानयोग्यतावत्त्वेवादे वेदशङ्कलेवा पंप्रसङ्गादि
सहकारीभवतितथाहि पक्षत्रयत्रयस्यात्द्दाक्षतलवव्दशनगोचरः स्यादिति पत्तुद्दृयोरपिस्वव्याघातकत्वादितिगुरुणोक्तं तदुक्तं
क्तं मतः प्रागेवनिरस्तमिति एवानपेक्षः सोऽत्रएव तथाहि पुरामध्यमस्त्रे अविनाभावत्वेऽपिकारणोपधानस्यितत्त्वज्ञानापेक्षात्वस्तद्वत्त्वं अ
त्रतद्वेद्रतिलस्यनिर्दिशशेषलक्षणप्रापु अत्रनद्दृइतिकृतेतज्ञानमात्रोतिव्याप्तिरन्तरुक्तं अविनाभावत्वइतिन्यायविज्ञानेविशेषतोऽना
नन्तत्वंनवात्मत्वेनरूपस्यनास्मिन् अपृथविशेषविशेषान्तसामान्यसाधनधर्मिज्ञानेनतत्केहेतुसंशयहेतुर्लभ्यते एवमापितती
यादिविग्रहेणबहुव्रीहौमूढज्ञानमात्रेव्याप्तिरन्तरुक्तं अपेइति तथावर्तीयादिविग्रहानन्तरबहुव्रीहिसंभवः विपयसद्रा
मीवात्वेनस्फोरिता निपतेप्येपिपुनर्निश्चयापेपत्त्रहः समुद्रलः एवमापिसंशयेऽतिव्याप्तिः तद्वारणायकारणोमपरामे

खं॰द॰ तद्गतिकारणं व्याप्यं तस्योपमाप्तिरादर्यो तपः स्मृतः एवमपीत्याह नेदं ति व्याप्तिरनन्तरं तत्त्वज्ञानार्थमिति तन्तुनतत्त्वज्ञा
११२ नार्थं भवति तादृप्यप्रेमाणामितत्वात् अनेनानिरोपिफलकता दर्शिता एवं च संचयो विषयः कारणमाहात्म्योरोपः आह
पत्वाच्चस्य च्छिकतामात्रेण प्रवृत्तिप्रतियोग्यादिवदाक्षिप्तविषयत्वेनास्य नमनित्यप्रभंजनं फलं निर्णयः तद्वच्छरीरेपद्याय
पद्योभागः करणास्मुखत्वात् उत्तरभागस्तु भावप्युखत्वान्तदेकपदार्थत्वमपि उत्तरभाग एव तदेकः साक्षात्तस्यास्मत्सानुकूलत्वादिति
मस्य वाच्यलक्ष्यः तत्त्वात्मा अपादेयं लिङ्गप्रमाणोपपत्तिः एवं तदा प्रामाणिककलादाद्योपलंभनवेत्रदामूलशेषेत्याह दोषलंतथा
चैतन्यस्यैकोएवनेतिरवंडने तदप्युक्तं प्रमेयफले परिप्रमेयप्रवृत्तिः स्यात वा प्रयोपात्तमभिन्नत्वस्याद्यभिधेयत्वचन्त्रनवान्त
मलिप्रमाणोपपत्तिप्रमेयवृत्तित्वप्रमेयभिन्नत्वप्रमेयभिन्नत्वयोर्व्याप्यभावात् प्रमेयफलस्य तद्रूपगात् ॥ हेतन्तर्हिमूलयो
पित्स्यन्तरपिन प्रस्तनारशापामुद्भावना योगात् ॥ इदमेवचैलचराचर्गमपितुप्रसंगात्मनोप्यभीचलारोपि गौरवस्याचेन्नयुष राम
गुक्तारयति अत्रैवं तन्नापि नाचंसत्वदेकविषयोपयोगतत्वात् तथाहि प्रमेयफलं च न प्रमेयाभेद्यप्रमेयफलं प्रमेयेपि तिवयात् इह ११२

शेषविधानेन भवति न चैकदेश्यविशेषयोरैक्यं संभवतीति ॥ मेव ॥ प्र प्रमेयत्वं प्रप्रमेयत्वप्रतियोगिकान्योन्याभावाश्रयो न भवती
न्याश्रयाविशेषत्वात् तथा च प्रमेयत्वं न प्रमेयत्वं न प्रमेयत्वं न प्रमेयत्ववद्भिन्नप्रमेयत्वान्यान्यत्वात् न तु वाभावप्रतियोगीन विशे
षणी अभावावधौ प्रतियोगिनोऽप्यनुप्रवेशे ऽ वेशापत्तेः नोपलक्षणं अभावमात्रे तथैव तु हि स्यात्तथा चातिप्रसंग इति चेन्न स
वेहि निषेधमात्रं स्वरूपेणैव व्याप्यत्वस्यादिति व्याघातप्रतिबंधोऽस्तु पक्षद्वयेऽपि समुक्तं तत्र युक्तं द्वयोरप्रसंगत्वात् प्रसंगस्यैव वचनं तत्काप
त्व अन्योन्याश्रयापादनात्वस्य इतो भिन्नत्वपादानाज्ञातस्मादपि भिन्नत्वपादानत्वः इतो भिन्नत्वपादानाद्यास्मात् सोऽपि भिन्नत्व
पादानात्वस्य इत्यस्यापि भेदज्ञानवानभेदस्य भयमपि ज्ञानं तस्मादन्योन्याश्रयोक्तित्वात् इत्यस्मादपि परस्परयोरन्योन्याश्रयः तत्त्वन्याश्रयमस्त्र
पद्य तेऽन्याश्रयाद्यप्रसिद्धेः एवं तत्रैकस्य प्रसक्तेत्रयपरम्परापरमधिकेनापि विशेषः अन्योन्याश्रयापादनमेव सत्यं किं तु प्रकृते
नैवं तत्र हि यत्राभिन्नत्वपादानानपसेऽपि भिन्नत्वपादानस्य उक्तरीत्या तत्रापि यत्राभेदत्वपादानानतवरी· कं तु प्रतियोग्यनुयोगिनेः
स्वन्नयेराज्ञानेऽसकस्मादपर स्तस्मादन्योन्याभावस्य तत्त्वपाप्रतीयते सा तु तेऽवधीस तान्यपीति प्रमेयत्वाद्य माश्रयस्तु न

दोषः प्रामाणिकत्वान्न सर्वकार्यकारणापोरम्भोऽप्याश्रयोपपन्नः णाश्रयणात् सर्वदरवजत्वादेवकूकं॥ वीजांकुरादावनवस्था
चनदोषः अंकुरभेदाश्रयणेन प्रमाणिकत्वात् च कं तु व्याक्तिवैचित्र्यादिस्थामेकस्तन ज्ञादनन्तरभेदे अनवस्थानुपदिष्टु यदूक्त
समवेतत्वनियतेस्मान्नेदागुणकर्मोन्यतर पसमवेतत्वनियतत्वे अवपवव्यवस्थानस्यात्॥ अवयवयावेष्वसंयोगनि
रवाषिरिते सुनिरस्तमेवतन्मात्वपमनवरस्याकारणामुरवीनुवीजांकुरादौनदोषाय प्रामाणिकत्वा - तुप्रमाणि
नासीत्यात्मामाश्रयादपस्तत्र दोषाभावान्मतेहि प्रमाणाभावस्तत्वतद्वैतस्थ्यानामुजा ।त्माश्रयादुद्भावनेतीरवंडने तत्र
आत्माश्रयादिव्यवस्थापनात्माश्रयादिव्यवस्थापनात् सर्वानिरस्तत्वात् ननुगगदागत्वधेरोमाधे त्रमाभिचैवेत्ववप्रक्षे
नाकिंचिदस्युत्तरेव्यपते नवानुत्तरमेवा नापक्षेरितत्वउत्तराहउत्तमितपक्षेरप्रतिभात्वात् नान्विरमुत्तरानहोमिपपि
वाव्यमेवेतिचेत् नअवस्तुनि निषेधोरप्रवसत्वात् ननुवध्यासुतशसविषाणौहमेरोमेवेतिवाक्यादपिनदुपरक्रमसङ्गा राम
सतेरूपमनपाश्र वादिनामतमापत्तास्यासि॥ अवत्वावकर्पततोविमुखस्यादितित्र॥ वध्यासुतइस्ततोवंध्यासुतयोरन्वयः ११३

खंद्धे॰ ११५ ःकृ पतास्मासुतान्त्वपेवावात् अजननीहिसावैध्यापदेनैवोपस्थिततातस्मादिदंध्यापासुतान्त्वपोनिषिध्यतरवावं
ध्यांत्वपुः नन्तुंवध्यासुतोनिषिध्यते प्रातेपीगिसिध्यासिद्धिपराहतेः पञ्चुँसंवाउवनिकस्यप्रश्नेपतत्तुल्यो पोजन
विषपपातरं श्रुंरवलाभस्यशोषोत्रिघातमातिमतत्केपेतिरवंउनहृतोपादिस्वंइतिरवंउनोद्धारकृतो घेसमावामेति
सापूपाहित्यामोतेसर्वेवनुरुक्षमिति ॥ परहंसपादस्यमहामुनेर्मतेविषंडितेपंडितमातिनामुनात्ततन्नेगौनउनेनतदंज
साधुनामपोद्धृतेपश्यतिवीतमत्सराः लक्षसोवैनैनेपोपिनीरक्षीरविवेचनोसुकृतोराजहंसोपमे इतिम
हामहोपाध्यायपरमसोन्मेश्रश्रीवाचस्पतिविरचितखंडनोद्धारः समाप्त ॥ ॥ समय्येकार्त्तिकसुदि ॥

रामः ११५

संकीर्णप्रमेयलक्षणखंडनं चतुर्थपरिच्छेदारंभपत्रं ७४ आरेपत्रद्वय ७५ पर्यंत
मस्ति तदग्रे ग्रंथसमाप्तिपर्यंतनूतनएचतुर्थपरिच्छेदालिखापितोस्ति।

श्रीगणेशायनमः। श्रीहर्षविरचितनवीनपदार्थखंडनाख्यग्रंथानुक्रमणिकालिख्यते। तत्रचत्वारः
परिच्छेदाः। प्रमाणतदाभासखंडनंनाम प्रथमः। आरंभपत्रं १। निग्रहस्थाननिरुक्तिखंडनंनामद्वि
तीयः। ६६। सर्वनामार्थनिरुक्तिखंडनंनाम तृतीयः। ७२। संकीर्णप्रमेयखंडनाख्यश्चतुर्थः परिच्छे
दोयं नूतनो कृष्णसागरकृष्णरायहस्तेन पुण्यग्रामे शके १७३३ लिखापितआद्यंतपत्राणि २०।

श्रीहर्षप्रणीतखंडनोद्धारो वाचस्पति
मिश्रप्रणीतः समाप्तः